

502
H54

502 (545.1)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИ МАРКАЗИ

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИ ТИЗИМИ КАДРЛАРИНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ВА УЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ
ИНСТИТУТИ

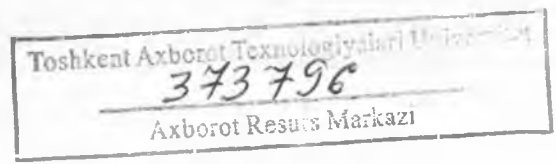
Асқар Нигматов, Шерзод Мухамедов, Нигора Хасанова

ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ ВА ЭКОЛОГИЯ МЕНЕЖМЕНТИ

(чизмалар, тушунчалар, фактлар ва рақамларда)

дарслик

2089677

ТОШКЕНТ
«НАВРЎЗ» НАШРИЁТИ
2014

КВК 84.12(50'zb)2

М 45

УКК: 158.10.4

Нигматов А.Н., Мухамедов Ш.Н., Хасанова Н.А. *Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экология менежменти (чизмалар, тушунчалар, фактлар ва рақамларда)*. Дарслик.- Т. «Наврўз», 2014. 200 б.

Масъул муҳаррир:

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Менежмент ва информатика кафедраси профессори, г.ф.д, Нигматов А.Н.

Такризчалар:

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессори

к.ф.д., проф. Кулматов Р.А.

Тошкент ирригация ва мелиорация институти Экология ва сув ресурсларини бошқариш кафедраси профессори

б.ф.д., проф. Исмайлходжаев Б.Ш.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Менежмент ва информатика кафедраси доценти

п.ф.н., доц. Саидахмедова Д.С.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Илмий Кенгаши томонидан (2014 йил 3 декабрь 11-сонли баённома) муҳокама қилинган ва тегишли йўналиш бўйича дарслик сифатида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-381-06-3

© Нигматов А., 2014

© «Наврўз», 2014

Дарслик Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экология менежменти ўқув модулининг мазмун ва моҳиятини кўргазмалар тарзда ёритиб беришчи чизмалар, жадваллар, тушунчалар, фактлар ва рақамлардан иборат. Уни тайёрлашда тегишли фонд материаллари, адабиёт ва Интернет маълумотларидан кенг фойдаланилди. Шунинг учун ҳам ундаги мавзулар мазкур масаланинг долзарб муаммоларини инobatга олган ҳолда атрофлича ёритилган. Ҳар бир чизма ёки маълумотлар баён этилган жадвал ёки чизмадан сўнг уларда қўлланилган асосий термин ёки сўзлар бирикмасининг тушунчаси берилган. Дарслик икки қисмдан – ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти ва экология менежменти ҳамда тавсия этиладиган манба ва адабиётлардан иборат.

Дарслик таълим тизимининг барча босқичларида фаолият олиб бораётган раҳбар ходимлар учун мўлжалланган. У Ф-1-121 “Миллий касбий таълимда узлуксиз экологик таълим тизимининг назарий асосларини яратиш” фундаментал лойиҳа ва ИТД-1 “Педагогларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим тизими учун ҳаёт фаолияти хавфсизлиги фанининг янги авлод ўқув, ўқув-методик асосларини яратиш” амалий лойиҳаларини бажариш жараёнида тайёрланган ва chop этилган.

Учебник состоит из схем, определений, таблиц, фактов и цифр, иллюстративно отражающие суть и содержание Менеджмента безопасности жизнедеятельности и экологии. В его разработке были всесторонне использованы фондовые материалы, литературные источники и Интернет данные. Поэтому, охват соответствующих тем были более расширены за счет актуальных проблем современности. После каждой схемы или таблиц даны термины и словосочетания, использованные в этих иллюстрациях. Учебник состоит из двух частей – менеджмент безопасности жизнедеятельности и экологический менеджмент, а также рекомендуемых источников и литератур.

Учебник рассчитано руководителям всех уровней образования. Оно подготовлено и издано в процессе реализации фундаментального проекта Ф-1-121 «Разработка научных основ экологического образования в национальной системе подготовки профессиональных кадров» и прикладного проекта ИТД-1 «Разработка нового поколения учебных, учебно-методических основ науки Безопасность жизнедеятельности для образовательной системы повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров»

МУНДАРИЖА

Муқаддима		9
1-қисм. ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ МЕНЕЖМЕНТИ		
1.	Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов хавфсизлик ҳақида	11
2.	Кишиларнинг ўртача умр кўриш динамикаси	12
3.	Ўзбекистон аҳолиси	12
4.	Дунё мамлакатларида менежмент ва хавфсизлик индекслари ҳамда кишиларнинг ўртача умр кўриши	13
5.	Ҳаёт фаолиятига таъсир этувчи хавфлар	17
6.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш зарурати	19
7.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлигига оид муаммолар ва уларнинг ечимлари	21
8.	ҲФХ фанининг тадқиқотлар мазмуни	23
9.	Инсонларни ҳаёт, жумладан меҳнат фаолияти турлари ва муҳити	24
10.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таснифлаш талаблари ва мазмуни	25
11.	Ер планетаси техносферасини қисмларга ажратилиши ва номланиши	25
12.	Технотизимларнинг майдон ва маконга қараб таснифланиши	27
13.	Ҳаёт фаолиятини хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича гуруҳлаштириш	30
14.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлашда бошқарув зарурати	31
15.	Бошқарув турлари	32
16.	Кишилиқ жамиятини бошқариш турлари	32
17.	Ҳаёт, фаолият, хавфсизлик ва менежмент тушунчалари	35
18.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежментига (ҲФХМ) қирувчи субъектлар	40
19.	ҲФХМнинг ижтимоий муносабат йўналишлари	41
20.	ҲФХМ тизими	42
21.	Менежментнинг таркибий қисмлари	43
22.	ҲФХМ фанининг мақсад ва вазифалари	46
23.	ҲФХМ муаммолари	47
24.	Ўзбекистонда ҲФХМнинг айрим ҳуқуқий-норматив асослари	48
25.	ҲФХМ – комплекс фан соҳаси	52
26.	ҲФХМ фанининг приоритет тадқиқот йўналишдаги лойиҳалар	53
27.	Ер қуруқлик юзаси (педосфера) технотизимларини ҲФХМ нуқтаи назардан таснифлаш тажрибаси	55
28.	ҲФХМнинг тадқиқот предмети	58
29.	ҲФХМга юклатиладиган методологик талаблар	60
30.	ҲФХМнинг айрим фан соҳаларига доир методлари	61
31.	ҲФХМ методларини ишлатиш жойи ва хусусиятларига қараб таснифланиши	62
32.	Минитехнотизимларга таъсир этувчи омиллар	64

33.	ҲФХМнинг ички ижтимоий-психологик салбий омиллар	64
34.	Ижтимоий гуруҳлар бўйича ҲФХМга таъсир этувчи омилларнинг хавфлилик даражаси	65
35.	ҲФХМни таъминлаш принциплари	67
36.	ҲФХМни қондалари ва қонуниятлари	68
37.	ҲФХМга оид янги фанлар	68
38.	Ўзбекистонда “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги межементи” таълими	70
39.	Миллий таълим тизими таркиби	71
40.	Узлуксиз миллий таълим турлари	71
41.	Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассаси – ҲФХМ объекти сифатида	72
42.	ҲФХМ модули, курсининг мақсади ва кутиладиган натижалари	75
43.	ҲФХМ таълими муаммолари	77
44.	ҲФХМ тарбияси мезонлари	78
45.	Таълим муассасаларида ҲФХни таъминлаш талаблари	79
46.	Халқаро миқёсда ҲФХМга доир принциплар	81
47.	Халқаро ҲФХМ йўналишлари	82
48.	ҲФХМ таъминлаш механизми	82
49.	Турли шаклдаги иш жойларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари	84
50.	Корхона, ташкилот ва муассасаларда ҲФХМни лойиҳалаш тизими	85
51.	Минитехнотизимларда хотин-қизлар ва ўсмирлар меҳнат фаолияти хавфсизлиги	86
52.	Санитария назорати амалга оширувчи давлат идоралари	87
53.	Санитария назорати ва текширувини амалга оширувчи давлат идоралари ва муассасаларининг ваколатлари	88
54.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида микроклим кўрсаткичлари	89
55.	Намликни ўлчаш асбоблари ва ускуналари	89
56.	Ҳаво ҳаракат тезлигини ўлчовчи асбоблар	90
57.	Ишлаб чиқариш хоналари ва иш жойлардаги ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг энг қулай миқдорлари	90
58.	Йилнинг совуқ ва илиқ даврида ишлаб чиқариш хоналарининг ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракати тезлигининг йўл қўйиладиган миқдори	91
59.	Хоналарни ёруғлик билан таъминлаш турлари	92
60.	Ўқув хоналарини сунъий ёруғлик билан таъминлаш турлари	93
61.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида шовкин кўрсаткичлари	93
62.	Шовкин ўлчагич ИШВ-1 нинг соддалаштирилган чизмаси ва умумий кўриниши	93
63.	Маҳаллий электр токи жароҳатининг кўринишлари	94

64.	Электр тоқининг уриш даражалари	95
65.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб боришда ток кучини қийматига кўра инсонга таъсир этиш даражалари	95
66.	Ёнгининг келиб чиқиш сабаблари	97
67.	Ёнгининг хавфли омиллари	97
68.	Ёнгини ўчириш методлари ва воситалари	98
69.	ОВП-10 русумидаги кимёвий-қурикчи ёнгин ўчириш қурилмаси	99
70.	Ёнгин доскаси ва жиҳозларнинг жойланиши	99
71.	Ҳаракат хавфсизлиги	101
72.	Пиёдалар учун ҳаракат хавфсизлиги	102
73.	Шошилинч биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш тизими	103
74.	Туризм турлари	104
75.	Туризмдаги бахтсиз ҳодисаларнинг кўринишлари	104
76.	Саёҳатда хавфсизликни таъминлашда аркондан фойдаланиш усуллари	105
77.	Терроризм турлари	107
78.	Террорчилик кўлами ва уни амалга оширишда фойдаланиладиган воситалар	107
79.	Фавқулудда вазиятларни тарқалиш тезлигига кўра гуруҳлаш	109
80.	Ўзбекистонда фавқулудда вазиятларнинг амалдаги ҳудудий таснифи	109
81.	Ўзбекистонда амалдаги фавқулудда вазиятлар таснифи	110
82.	Ўзбекистонда ФВда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	111
83.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулудда вазиятлар вазирлиги ваколатлари	113
84.	Ўзбекистон Республикасида ФВдан муҳофаза қилишнинг асосий принциплари	114
85.	Фавқулудда вазиятлар натижасида вайрон бўлган ҳудудларда шикастланган кишиларни кидириш усуллари	115
86.	АҚШда фавқулудда вазиятлар натижасида инсонларнинг қурбон бўлиши	115
87.	Бирлашган миллатлар таъкилоти(БМТ)нинг Қидирув ва кутқарув ташкилоти	116
88.	Фавқулудда вазиятлар давлат тизими (ФВДТ)нинг асосий вазифалари	117
89.	ФВДТнинг ташкилий тузилмаси	118
90.	ФВДТнинг ташкилий ҳимояланиш даражалари	118
91.	Зилзила ҳақида маълумот	119
92.	Зилзила оқибатларини камайтириш тадбирлари	119
93.	Сейсмик магнитуда, сунами магнитудаси ва асосий тулқин баландлиги орасидаги боғланиш	120
94.	Сувости зилзила магнитудасидан сунамийи пайдо бўлиш эҳтимоли	120
95.	Сув толқинларнинг масштаби ва татафот келгириш бўйича таснифланиши	121

96.	Довул, тўфон ва қуюн вақтида аҳоли ҳаракатлари	122
97.	Сел хавфи бор ҳудудларда хавфсизлик талбирлари	122
98.	Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар	124
99.	ҲФХМни таъминлашда раҳбарларнинг асосий вазифалари кетма-кетлиги	125
100.	Таълим муассасалари раҳбарларининг ФВда корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари	126
101.	Таълим муассасаларида ҲФХМнинг поғоналик назорати	127
102.	Таълим муассасаларининг ўқув хоналари, ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устaxonалари машгулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари	128
103.	Таълим муассасаларининг ўқув-лаборатория, информатика хоналарида ва спорт залида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари	136
104.	Таълим муассасаларининг ўқув устaxonаларида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари	139
105.	Таълим муассасаларининг амалиёт хоналарида бажариладиган ишларга (технологик жараёнларга) қўйиладиган хавфсизлик талаблари	140
106.	ЎзР ОУМТВ Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларининг лавозимлари ва вазифалари	143
107.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи директорининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	144
108.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи ўқув ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	147
109.	Академик лицей ва касб-хунар коллежининг маънавий-маърифий ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	148
110.	Касб-хунар коллежи ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	150
111.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи маъмурий-хўжалик бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	152
112.	Касб-хунар коллежи катта устасининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари	153
113.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи психологининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари	154
2-қисм. ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ		
1.	“Экология” тушунчаси	157
2.	Экология фани, таълими ва амалиётининг асосий вазифалари	158
3.	Экологик хавфсизлик ва уни таъминлаш зарурати	160

4.	Орол денгизи (кўли) ва дунё океани сувининг шўрлик даражаси	164
5.	Экологик тусдаги фавқулодда вазиятлар (ЭФВ)	166
6.	Ўзбекистонда ҲФХга таъсир этувчи экологик хавфлар	167
7.	Ўзбекистонда аҳолини экологик фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тадбирлари	167
8.	Экологик менежмент тушунчаси	168
9.	Экологик менежментнинг ривожланиш босқичлари	169
10.	Экологик менежментнинг мақсади ва вазифалари	172
11.	Экологик менежментнинг тузилиши	173
12.	Экологик менежмент принциплари	174
13.	Экологик фаолиятни режалаштириш	175
14.	Экологик менежмент методлари	176
15.	Экологик менежментни жорий қилиш механизми	176
16.	Ўзбекистон Республикасида экологик бошқарув тизими	177
17.	Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг экологик ваколатлари	179
18.	Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ҳуқуқий ҳолати	182
19.	Экологик йўналишдаги нодавлат нотижорат ташкилотлари (ЭННТ) ва уларнинг ҳуқуқий фаолиятлари	183
20.	Ўзбекистон экологик ҳаракати (Экоҳаракат) жамоат бирлашмасининг ҳуқуқий мақоми	184
21.	“Экологик бошқарув” билан “Экологик менежмент”нинг фарқи	185
22.	Экологик менежментнинг асосий талаблари	186
23.	Экологик кадастрни олиб бориш объектлари	187
24.	Экологик назорат объектлари, шакллари, турлари ва методлари	188
25.	Экологик экспертиза турлари, принциплари, объектлари, субъектлари ва усуллари	194
26.	АҚШда ҲФХМга таъсир этувчи экологик хавфларнинг хавфлилиқ даражаси	195
Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати		196

МУҚАДДИМА

Ўзбекистонда ривожланган мамлакатларда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам Вазирлар Маҳкамасининг “Аҳолини зилзилалар оқибатида юзага келган фавқулодда вазиятларда (табiiй ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш тўғрисида”ги 2011 йил 19 июлдаги 208-сонли қарорига илова қилинган комплекс дастурига мувофиқ “Ҳаёт хавфсизлиги” ўқув курсини миллий таълим тизимининг барча босқичларига тадбиқ этиш, тегишли ўқув, ўқув-методик адабиётларни chop этиш масаласи қўйилган. Чунки, XXI асрга келиб Ер планетасига антропоген босимнинг ортиши натижасида глобал миқёсда иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий зиддиятлар ўчоғининг пайдо бўлиши фавқулодда вазиятларнинг кучайиши, атроф-муҳит ҳолати ва экологик вазиятнинг кескинлашуви, иқлим ўзгариши, чулланиш жараёнларининг жадаллашуви, биологик хилма-хилликнинг йўқола бориши инсонларнинг бежатар яшаш даражасини таъминлашни энг долзарб муаммолар туркумига киритди.

Ўзингиз ўйлаб кўринг, сўнги 30 йил ичида Сайёрамизда юз бераётган биргина фавқулодда вазиятлар натижасида миллионлаб кишилар ҳаётига турли хавфлар дучор келиши кучаймоқда. Маълумотларга кўра фақатгина АҚШнинг ўзида йилга йўл транспорти ходисасидан ҳар 10 минг нафардан 3 таси, захарланишдан ҳар 100 минг нафардан 2 таси, ёнгиндан куйишдан ҳар 100 минг нафардан 4 таси, яшиқ уришдан ҳар 10 млн нафардан 5 таси, ишлаб чиқариш воситаларининг носозлигидан ҳар 100 минг нафардан 1 таси ва бошқа турдаги фавқулодда вазиятлар натижасида ҳар 100 минг нафардан 4 таси инсон ўлими билан тугамоқда. Яқин Шарқ, Болқон бўйи, Шарқий Африка минтақаларида сиёсий ва харбий тўқнашувлар натижасида. Фукусимо, Чернобиль, Чад кўли, Оролбўйи экологик инқирозли ҳудудларда аҳоли миграциясининг жадаллашуви кузатилмоқда. Аксарият ҳолларда бундай жараёнлар қурбони бўлиб ёшлар ва улар таълим олаётган муассасалар чиқмоқда.

Мамлакатимиз аҳолисининг 62 фоизидан ортигини қамраб олган ёшлар ва уларга таълим-тарбия бераётган ходимларнинг аксарияти 11,4 мингдан зиёд таълим муассасаларида фаолият юритмоқдалар. Шунинг учун ҳам ўз мазмуни ва моҳиятига ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг барча жабҳалари – меҳнат, фуқаролар ва фавқулодда вазиятларни қамраб олувчи “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экология менежменти” орқали раҳбар ва педагог кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш орқали тегишли корпоратив таълим-тарбияни йўлга қўйиш Ўзбекистон учун бирламчи аҳамият касб этмоқда.

1-қисм

**ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ
МЕНЕЖМЕНТИ**

**1-чизма. Ўзбекистон Республикаси Президенти
Ислом Каримов хавфсизлик ҳақида¹**

“Хавфсизликка таҳдид
солиб турган муаммоларга
нимани қарши қўя оламиз?”

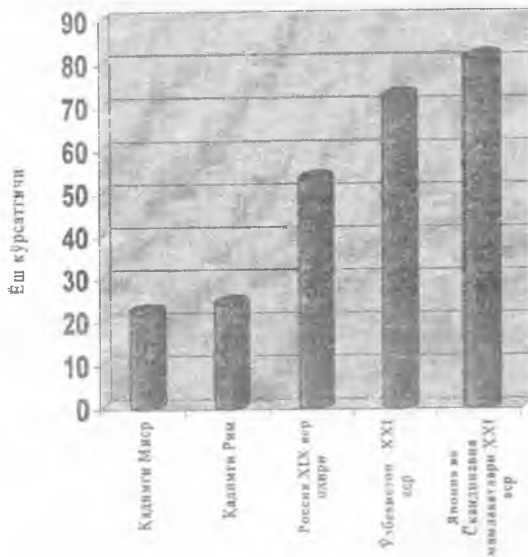
“Энг мураккаб саволлардан
бири шуки, биздаги
барқарорлик ва хавфсизлик
йўлида таҳдид бўлиб
турган муаммоларни
англаб етаяпмизми?”

“Хавфсизликни қандай
саклаб қолиш мумкин?”

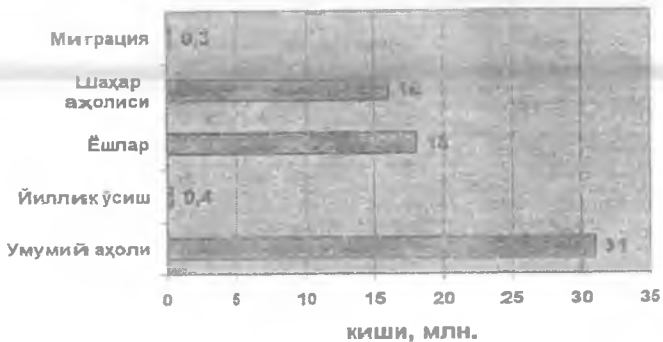

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 4-б.

2-чизма. Кишиларнинг ўртача умр кўриш динамикаси

3-чизма. Ўзбекистон аҳолиси²

² <http://kun.uz/2013/02/21/thirtymillion/>

4-чизма. Дунё мамлакатларида менежмент ва хавфсизлик индекслари ҳамда кишиларнинг ўртача умр кўриши³

Мамлакатлар	Ўртача умр кўриш бўйича эгаллаган ўрни	Менежмент индекси	Хавфсизлик индекси	Ўртача умр кўриш, йил
Япония	1	21	25	83,6
Швейцария	3	1	11	82.5
Австралия	5	7	16	82,0
Жанубий Корея	21	31	18	80,7
БАА	49	36	24	76.7
Перу	79	79	91	74.2
Ўзбекистон	100	119	63	73,0
Судан	155	134	138	61.8
Ангола	181	133	129	51.5
Афғонистон	188	142	139	49.1
Серра-Леона	194	114	125	48.1

Аҳоли – Ер қураси ёки унинг бирон қисмида (мамлакатлар, минтақалар, аҳоли пунктлари каби маъмурий ёки табиий бирликларида) яшовчи кишиларнинг узлуксиз янгилиниб

³ United Nations Development Programme: Human Development Report 2010. Life Expectancy Index, 2012.

туриладиган мажмуи, ижтимоий муносабатлар асоси ва субъекти.

Аҳоли ҳисоби – тузилиш, ўлими, турмуш қуриши ва ажралишини қайд этиши йўли билан аҳоли сонги ва ёш-жинсий тузилишидаги ўзгаришлар ҳақида мунотазам равишда маълумотларни тўплаш, миграцияни қайд этиши ва уларни турли йўллара ва усуллар орқали рўйхатга олиб бориши (Энциклопедик лугат. 1-жилд.-Т.: ЎЗСЭБР, 1988. 73-б.).

Умр кўриш – организм, жумладан инсонларнинг яшаш давомийлиги. У организмнинг қариллик ва ўлимга олиб келадиган, емирадиган ва қайта тиклайдиган физиологик ва биокимёвий жараёнларнинг ўзаро таъсири (ЎЗМЭ, 9-жилд. –Т.: ДИН, 2005, 96-б.).

Индекс – латин тилида “index” кўрсаткич ёки рўйхат деган сўздан олинган бўлиб, у инсон фаолиятининг турли жабаҳаларида ишлатиладиган (Словарь иностранных слов – М.: «Русский язык», 1989.-С.196). Бизнинг ҳолатда эса индекс давлатларнинг муайян кўрсаткич бўйича эгалланган нисбий ўрнидир.

Дунё мамлакатларининг фаровонлик индекс кўрсаткичлари Буюк Бриганиянинг “The Legatum Institute” таҳлил маркази томонидан 2006 йилдан буён олиб борилади. Индекс инсон ҳаёт фаолиятининг 70 кўрсаткичлари 8 та категория бўйича умумлаштирилади: иқтисодиёт, тадбиркорлик, менежмент ёки давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш, хавфсизлик, шахсий эркинлик ва ижтимоий капитал. Ҳар бир давлатнинг рейтинги, яъни инobatга олинган мамлакатлар ичида нечанчи ўринда туриши ушбу саккиз категория кўрсаткичларининг ўртачаси асосида ҳисобланади. Маълумотлар БМТнинг турли ташкилотлари, Жаҳон банки, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти, Жаҳон савдо ташкилоти, Gallup, Economist Intelligence Unit, IDC, Pyramid Research ва бошқа институтлардан олинди ҳамда етуқ мутахассислар томонидан таҳлил қилинади.

Кишиларнинг ўргача умр кўриши – инсонларнинг Ер кўраси ёки бир маълумрий ёки табиий бирликлар доирасида аҳоли ҳисобининг кўп йиллик маълумотларини таҳлил қилиш натижасида аниқланадиган ўртача умр кўриш ёши. Ўртача ёш эса инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигига тўғри пропорционал равишда ўзгаришини

2-чизмадаги маълумотларни солиштириш орқали билиб олиш мумкин.

Халқаро ташкилотлар инсонларнинг ўртача умр кўриш ёшини индексда (Life Expectancy Index), рейтингда (Гуманитар энциклопедия) ёки йилда бериши мумкин. 3-чизмадаги маълумотлар Халқаро гуманитар технологиялар маркази томонидан 2009 йилда тупланган ва 2014 йилда тахрир қилинган “Гуманитар энциклопедия”дан олинган. БМТ ушбу маълумотларни илмий тадқиқотларни олиб бориш, таълим бериш ва ахборотларни оммалаштириш мақсадида фойдаланишни тавсия этади. Жадвалдаги Ўзбекистонда кишиларнинг ўртача ёши Миллий ахборот агентлиги маълумотларига таянган ҳолда баён этилган.

Аҳоли миграцияси – кишиларнинг яшаш жойини ўзгартириши билан боғлиқ бўлган кўчиши (Энциклопедик луғат. 1-жилд. –Т.: ЎЗСЭБ, 1988. 517-б.).

Аҳоли сонининг ортиши ва саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиши билан табиатга антропоген таъсир кучи ўсиб бормоқда. Тарихий 2 млн. йил ичида Ер юзи аҳолиси 40 марта кўпайган бўлса, 1850 йилдан бошлаб планетамиз аҳолиси тахминан ҳар 50 йилда икки ҳисса ортган. Агар XX асрнинг биринчи 50 йилида аҳолининг ўртача йиллик ўсиши тахминан 1 фоизни ташкил этган бўлса, 1950 йилдан то бугунги кунгача аҳоли 3 маротаба ортди. Ҳозирги кунда атроф-муҳитга антропоген босимнинг янада фаоллашиши туфайли кейинги ўн йилликда атмосферага чиқариб ташланаётган биргина заҳарли модда – олтингугурт оксиди 50-60 фоизга ортди.

Ёшлар – ўзининг фаол физиологик кўрсаткичларига қараб ҳар бир давлатда алоҳида белгиланадиган аҳолининг муайян бир қисми. “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги қонунга мувофиқ 30 ёшгача бўлган аҳоли ёшлар категориясига киритилади.

ҲФХ халқаро бошқаруви – инсонларнинг Ер планетасида бехатар ва давлатларнинг эса барқарор меъёردа ривожланишини таъминловчи халқаро ҳуқуқ принциплари, нормалари ва муносабатлари тизими.

ҲФХ концепцияси — шахс, жамоа, жамият, давлат ва ҳамжамиятнинг ҲФХга оид қарашлар тизими

Ўзбекистоннинг ХФХга оид сиёсати — давлатнинг фуқароларни бехатар яшаши ва меҳнат қилишини таъминлашга доир олиб бораётган ички ва ташқи фаолият мажмуи ва натижалари.

ХФХ принципи — инсонларни бехатар яшаши ва меҳнат қилишини таъминлашнинг йўналтирувчи қоидалари.

Халқаро миқёсда хавфсизликни таъминлаш — мегатехнотизимлар сифатини барча организмлар учун етарли даражада ушлаб туривчи халқаро муносабатларни тартибга солиш.

Технотизимларни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари — мегатехнотизимларни организмларни бехатар даражада ушлаб туришни таъминлайдиган бутун дунё ҳамжамияти аъзоларининг хоҳиш ва иродалари ақс этган халқаро ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар тизими.

Халқаро универсал ташкилот — фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан хавфсизлик масалаларини глобал миқёсда ҳал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро регионал ташкилот — фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан хавфсизлик масалаларини минтақавий миқёсда ҳал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро иқтисодий жавобгарлик — технотизимларга етказилган зарарни қоплаш учун халқаро муносабат субъектларини халқаро жамғармаларга туширадиган бадал тўловлари.

Халқаро ҳуқуқий жавобгарлик — технотизимлардан фойдаланиш натижасида атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплаш юзасида: халқаро ҳуқуқ субъектларига қўлланиладиган ноқулай моддий ва сиёсий шароитларнинг мажбурий кечинмаси.

5-чизма. Ҳаёт фаолиятига таъсир этувчи хавфлар

Х А В Ф Т У Р Л А Р И	Экологик
	Техноген
	Иқтисодий
	Сийёсий
	Маънавий
	Маърифий
	Информатик
	Метерологик
	Ҳарбий
	Террористик
	Диний экстремистик
	Психологик
	Космик
	Ижтимоий
Геологик	
Гидрологик ва х.к.	

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti
17 373796
Axborot Resurs Markazi

Миллий хавфсизлик – давлатнинг кенг миллий қизиқишларини ташқи иқтисодий ва ҳарбий қудрати, халқнинг интеллектуал ҳамда руҳий қийматига бўлган хавфни бартараф қилиш билан боғлиқ сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, экологик хавфлардан ҳимояланганлик ҳолати (O.Funke, 1994; O.Ю.Романова, 2000). Миллий хавфсизлик тушунчаси муайян миллат манфаатлари нуқтаи назаридан қаралмасдан давлат хавфсизлиги тушунчаси билан уйғунликда талқин қилиниши мақсадга мувофиқдир. Чунки, кўп миллатли мамлакатларда миллий хавфсизлик тушунчасининг тор маънода ишлатилиши бошқа миллат вакиллари орасида ғоявий бўшлиқни келтириб чиқариши мумкин. Республикамизда бугунги кунда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қиладилар. Улар мустақиллигимиз эгаси ва давлатимизнинг асосий таянчидир. Шундан келиб чиққан тарзда миллий хавфсизлик давлат хавфсизлиги билан синоним сифатида ишлатилмоқда.

Инсон – Ер қуррасининг жонли қобили биосфера, тўғривоғи Ер юзасида яшовчи ва организмлар туркумига кирувчи, лекин мураккаб ҳаётий фаолият юритувчи индивид. У онгнинг юқорилиги, нутқининг ривожланганлиги, ижодий фаоллиги, такомиллашган меҳнат қуролларини ярата олиши, ахлокий, маънавий ҳамда руҳий ўз-ўзини англай олиши билан бошқа тирик организмлардан тубдан ажралиб туради.

Жамият – инсонларни маълум бир ҳудудда тарихан қарор топган гуруҳи ёки уюшмаси.

Давлат – инсонларнинг, тўғривоғи фуқароларнинг, муайян маъмурий ҳудудда уюшган қисми.

Ҳамжамият – давлат ёки жамиятни ўзга жамият ёки давлатлар билан бўлган уюшмаси. Глобаллашув шароитида инсон ҳаёт фаолиятини таъминлашда ҳамжамиятнинг ўрни бекиёсдир. Зеро Украинадаги Чернобил АЭС ёки Япониядаги Фукусимо АЭС фалокатининг глобал микёсдаги атроф-муҳитга салбий таъсири ёки Амазонка дарё ҳавзасидаги доимий яшил тропик ўрмонзорларининг Ер атмосферасига бўлган ижобий таъсири орқали кўриш мумкин. Хуллас, инсон, жамият, давлат ва ҳамжамият ўзаро узвий боғланган, бири иккинчисидан, иккинчиси учинчисидан, учинчиси тўртинчисидан ёки аксинча келиб чиқадиган кишилиқ жамиятнинг турли шакллари дидир. Улар доимо инсонларнинг яшаш муҳити билан узвий боғланган.

6-чизма. Хаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш зарурати

- Технотизимлар доирасининг кенгайиши ва уларга инсон фаолияти босимининг ортиши
- Фавқуллодда вазиятларнинг кўпайиши
- Глобал миқёсда иқлим ўзгариши
- Ичимлик сувининг етишмаслиги

➤ Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифат даражасининг камайиши

➤ Биологик хилма-хилликнинг йўқолиб бориши

➤ Чикиндилар муаммоси

➤ Янги турдаги оммавий касалликларнинг тез суратларда тарқалиши

➤ Чуллаиш жараёнининг “юмшоқ иқлим” минтақалари томон бостириб кириши

➤ Минтакавий можароларнинг майдон ва макон бўйича кенгайиши

➤ Хаво, темир йўл ва бошқа транспорт халокатларининг ортиб бориши

➤ Демографик муаммоларнинг янги шакл ҳамда турларининг пайдо бўлиши ва ҳ.к.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги – Инсонни ҳар қандай муҳитдаги фаолиятида унинг хавфсизлиги ва соғлиғини таъминловчи, хавfli ва зарарли омиллардан ҳимоя қилувчи амалиёт ва назарияни қамраб олган илмий билимлар мажмуидир (БухДУ. ҚФХ ўқув-методик мажмуа, 2012).

Ушбу тушунчанинг, бизнинг фикримизча, қу йидаги мулоҳазага муҳтож жойлари бор:

Биринчидан, фанда ёзилмаган, лекин умумэтироф этилган бир қонда бор. Ҳар бир агама, ибора ёки сўз бирикмаларига тушунча берилганда унда ишлатилган сўз тушунчанинг таркибида турмаслиги лозим. Биз “ҳаёт” сўзига таъриф берар эканмиз, тушунчада яна “ҳаёт” сўзини ишлатиш мантқан тўғри эмас. Юкорида келтириб ўтилган ҳаёт фаолияти хавфсизлиги тушунчасида фаолият ва хавфсизлик сўзлари таърифда қайтарилгандир.

Иккинчидан, хавфсизликка фақатгина саломатлик нуқтан назаридан қаралган. Зеро, хавфсизлик инсон фаолиятининг барча (сиёсий, маърифий, маънавий, рухий, психологик, иктисодий, экологик...) жиҳатларини қамраб олади.

Учинчидан, ҳар қандай муҳит сўзлар бирикмасига “яшаш” деган сўзни қўшиш лозим. Зеро инсон ҳаёти унинг яшаш муҳити билан чамбарчас боғлиқ. Қуйида биз бунга иқроп бўламиз.

Тўртинчидан, тушунчада фан, таълим ва амалиёт сўзларининг ўрнига “амалиёт ва назария” сўзлари ишлатилган. Ваҳоланки, фан нафақат назарий фундаментал асосдан, балки амалий ва инновацион характердаги фаолиятдан ҳам иборат. Амалиёт назариядан олдин келган, таълим – кадрлар тайёрлаш жараёни эса тушириб қолдирилган. Ваҳоланки, ҚФХ ўқув курси деярли барча таълим муассасаларида алоҳида ўқув курси сифатида ўқитилмоқда.

Бешинчидан, ҚФХ нафақат илмий билимлар мажмуи, балки кўникма ва малакаларни тадқиқ қилувчи фан, таълим ва уларни амалда қўлловчи кўжалик фаолияти ҳамдир.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги (ҚФХ): 1. Кенг маънода – муайян технотизимларда кишиларнинг барқарор ривожланган яшаш тарзининг хавfliлик даражасини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, ушбу даражани таъминловчи амалиёт тармоғи.

2. Тор маънода – муайян технотизимларда кишиларнинг барқарор ривожланган яшаш тарзининг хавфсизлик даражаси.

ҚФХ ҳам айнан кишилиқ жамиятининг экологик хавфсиз, иқтисодий таъминланган, ижтимоий муҳофазаланган ва барқарор бирлашган муносиб ҳаёт тарзини таъминловчи жараённинг бир бўлаги.

Хавфсиз яшаш даражаси – организмлар, жумладан инсонларнинг муайян технотизимларда нормал ҳолатда кўпайиши, ўсиши ва ривожланиши учун тоза, соғлом ва қулай атроф-муҳит ҳолати.

7-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигига оид муаммолар ва уларнинг ечимлари

Муаммолар	Ечиш йўллари
ҚФХ норматив ҳуқуқий асосининг шаклланмаганлиги	Глобал, регионал ва миллий миқёсда ҚФХга оид сиёсатни шакллантириш ва ҳуқуқий норматив асосларини яратиш
ҚФХнинг мустақил фан сифатида шаклланмаганлиги, яъни умумэтироф этилган илмий-назарий асоснинг йўқлиги	Мазкур соҳада приоритет фан тамойилларини аниқлаш ва уни амалга ошириш учун фундаментал, амалий ва инновацион илмий-тадқиқот ишларни олиб боришни йўлга қўйиш
ҚФХга оид таълим соҳасининг тўлиқ йўлга қўйилмаганлиги	Тизимлашган (иерархик поғонага жойлаштирилган), регионаллик (реал табиий ва ижтимоий шароитдан келиб чиқувчи) ва ихтисосликка йўналтирилган (мутахассисликка қараб мослаштирилган) ДТС, ўқув режа ва намунавий таълим дастурларини яратиш махсус жиҳозланган полигон, хона, аудитория ва лабораторияларни ташкил этиш ва унда ўқув машғулотларини олиб бориш
ҚФХ кадрлар тайёрлаш масаласининг ҳал этилмаганлиги	Турли соҳа ва йўналишларни иноватга олувчи, шу соҳага комплекс ёндаш оладиган кадрларни тайёрлаш, турдош соҳалардаги педагогларни малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш
ҚФХ ўқув курсининг номи, мазмуни ва моҳиятининг аниқланмаганлиги	Аънанавий ва ноаънанавий ўқитиш шакли, тури, юқламаси, босқичларини аниқлаш мақсадида методологик ва методик нуқтан назардан ташкиллаштирилган тажриба-синов ишларини таълимнинг барча босқичларида олиб бориш
ҚФХ амалётининг янма-лардан инборат эканлиги, курсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллариини ашлаб чиқилмаганлиги ва д.к.	Ўзбекистонда ҚФХни таъминлаш концепциясини яратиш орқали давлатнинг тегишли йўналишдаги тактик ва стратегик режаларини ишлаб чиқиш ҳамда моддий ва молиявий имкониятларни барпо этиш ва х.к.

Муаммо – ҳал этишни талаб қиладиган назарий ёки амалий масала. Кўпинча уни илмий адабиётларда ижтимоий категория сифатида, яъни фақатгина инсонларга тегишли ва ижтимоий муносабатларда юзага келадиган ҳолат, деб қаралади. Ҳаттоки Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида⁴ “Муаммо” сўзи фақат мумтоз адабиётга тегишли сўз нуқтаи назаридан ёритилган. Уни араб тилидан олинган кўр, кўр қилинган ёки яширин ифода этилган сўз ёки исм, дея таърифланган. Фалсафий-илмий нуқтаи назардан эса бунга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Чунки муаммо сўзи нафақат адабиётда, балки инсон фаолиятининг барча жабҳаларида ва, айниқса, фанда жуда кўп ишлатиладиган сўздир.

4 жилдлик “Рус тилининг изоҳли луғати”да “Муаммо – ечимини топиш лозим бўлган назарий ёки илмий муаммо”⁵, дея таърифланган. Бу жамият қонун.

Лекин муаммо нафақат инсониятга, балки организмларга ҳам тегишлидир. Улар олдида ҳам турли хил муаммолар туради ва уларни ечишга организмлар ҳам ҳаракат қиладилар. Ушбу ҳаракат кўпинча яшаш учун кураш ёки мослашишдан иборатдир. Уни биология фанида “Биогеоценозлар эволюцияси”, “Биотоплар эволюцияси”, “Биосфера эволюцияси” деб аталади⁶. Ҳар уччала табиий шароитда ҳам организмлар яшаш учун курашадилар ва ўзларига тегишли бўлган муаммоларни ҳал этадилар. Бу табиат қонун.

Шунинг учун ҳам экологик фанларнинг нафақат биргина табиатшунослик ёнги жамиятшунослик нуқтаи назардан қараш, балки комплекс равишдаги назарий асосларини яратиш ўта муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

ҲФХ муаммоси – инсонларнинг технотизимларда бехатар яшашларини таъминлашда юзага келадиган ва ечимини қутаётган масала.

Муаммоларнинг ечиш йўллари – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, технологик, ҳуқуқий ва бошқа воситаларни танлаш ва қўллаш орқали ечимини топмаган масалани ҳал қилиш чора-тадбирлари.

⁴ *Муаммо*. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-ж. –Т.: “ЎзМЭдин”, 2003. 105-б

⁵ *Проблема*. Словарь русского языка 3-том. -М.: Гос. Изд-во иностранных и нац. словарей, 1959. - С.628.

⁶ *Н.Ф.Реймерс*. Природоальзование. -М.:, 1990. - С.587-588.

8- чизма. ҲФХ фанининг тадқиқотлар мазмуни

Т/р	Кўриладиган масалалар	Нима ҳақида эканлиги
1.	Долзарблиги	<i>Замон талаби эканлиги</i>
2.	Миллий ва халқаро тажриба	<i>Ижобий ва салбий натижалар</i>
3.	Муаммолари	<i>Ечилмаган масалалари</i>
4.	Тушуянчаси	<i>Нима ҳақида?</i>
5.	Мақсади ва вазифалари	<i>Нима учун?</i>
6.	Тарихи	<i>Келиб чиқиши</i>
7.	Ҳолати	<i>Қандай ютуқларга эга эканлиги</i>
8.	Прогнози	<i>Келажак истиқболлари</i>
9.	Концепцияси	<i>Ҳоғлар тизими</i>
10.	Объекти	<i>Нимани ўрганиш кераклиги</i>
11.	Предмети	<i>Объектининг қайси жиҳатлари тадқиқ этилади</i>
12.	Принциплари	<i>Қандай йўналтирувчи қоидаларга риоя этиши лозим?</i>
13.	Методологияси ва методлари	<i>Қандай қилиб ва нималар асосида</i>
14.	Баҳолаш, экспертизалаш, назоратлаш, мониторинглаш ва кадастрлаш йўллари	<i>Технотизимларни сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш, текшириб ва кузатиб туриш, рўйхатини олиб бориш</i>
15.	Таъсир этувчи омиллари	<i>Белгилловчи ички ва ташқи кучлар</i>
16.	Районлаштириш	<i>Типологик ва регионаллик хусусиятлари</i>
17.	Хавфсизлик кўрсаткичлари	<i>Нималарни ҳисобга олиши даркорлиги</i>
18.	Таваккалчилиги	<i>Қай даражада оптимал бўлиши</i>
19.	Оптималлаштириш йўллари	<i>Энг қулай даражасини таъминлаш самарадорлиги</i>
20.	Фанлар тизими	<i>Қандай фанларни камраб олиши</i>
21.	Фанлар ўртасида тутган ўрни	<i>Умумий ва хусусий томонлари</i>
22.	Ҳуқуқий таъминланиши	<i>Норматив асослари</i>
23.	Бошқаруви	<i>Ижтимоий муносабатларни тартибга солиниши</i>
24.	Барқарор ривожланиши	<i>Иқтисодий, ижтимоий, экологик ва институционал муаммолар бирлиги</i>
25.	Амалиёти	<i>Олинган натижаларни тадбиқ этиши имкониятлари</i>
26.	Таълим ҳамда тарбия ва ҳ.к.	<i>Кишиларнинг онги ва маданиятини кўтариш</i>

Назария – билимнинг бирор бир соҳага оид гоялар тизими ёки воқелик қонуниятлари ва ундаги муҳим алоқалар ҳақида бир бутун тасаввур берадиган билим шакли (Назария. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд.–Т.: «ЎЗМЭ давлат илмий нашриёти», 2003. 242-б.).

Назариянинг асосий вазифаси тажрибалар берган далилларни изоҳлаш, воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун ва моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, янги пайдо бўлганларини аввалдан қўра билиш ҳамда янги билимлар хосил қилишдаги бошланғич асосни шакллантириш. Назария амалиёт билан узвий боғландагина у яшовчан бўлади, ҳаракат ва ривожланиш қуролига айлана олади.

Фан: 1. *Дунё ҳақидаги билимлар тизими, ижтимоий онг шаклларида бири* (О.Файзуллаев. Фалсафа ва фанлар методологияси. – Т.: “Фалсафа ва ҳуқуқ назарияси” нашриёти, 2006. 16-б.). Ушбу фикрни у ёки бу кўринишда деярли барча файласуфлар эътироф этишади. Лекин билимлар ёки дунёни билиш нафақат фан орқали, балки фанлардан ташқарида – параилмий, ақидали, квазиилмий, антиилмий, псевдоилмий тарзда ҳам амалга оширилади (Н.Шермухаммедова. Фалсафа ва фан методологияси.–Т.: ЎзМУ нашриёти, 2005). Шунинг учун ҳам фан тушунчасида “илмий билиш” иборасини ишлатилиши мақсадга мувофиқдир.

2. *Ижтимоий характерга эга бўлган (кишилик жамиятга тегишли) илмий билимлар тизими.*

9-чизма. Инсонларни ҳаёт, жумладан меҳнат фаолияти турлари ва муҳити

<i>Инсон фаолияти турлари</i>	<i>Инсон фаолият юритиш муҳити</i>
Космонавт ёки аэронавтлар	Атмосферанинг мезосфера, термосфера қатламлари ва коинот
Учувчилар	Атмосферанинг тропосфера ва стратосфера қатламлари
Фермер ва деҳқонлар	Педосферанинг юзаси
Алоқа ва бошқа коммуникацияларни ётқизувчилар ва гўрковлар	Педосферанинг туби
Шахтёр ва ер ости транспорт ходимлари	Литосферанинг юқори қатламлари
Дарё, денгиз ва океан кемачилари	Гидросферанинг юқори қатламлари
Сув ости кемасида хизмат қилувчилар	Гидросферанинг урта қатламлари
Океанологлар	Гидросферанинг юқори, урта ва қуйи қатламлари

10-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таснифлаш талаблари ва мазмуни

Т/р	Таснифлаш талаблари	Талаблар мазмуни
1.	Фалсафанинг фанлар методологиясидан келиб чиқиши	Барча фанларнинг назарий асосини фалсафа ҳал этиб берар экан, таснифлашда унинг методологик асосидан келиб чиқиш коидаси
2.	Муайян мақсадларга йўналтирилганлик	Корпоратив даражада фаолият хавфсизлигини таъминлаш
3.	Илмий ва амалий аҳамият касб этиши	Корпоратив муносабат иштирокчиларининг фаолияти қачон, қаерда ва қай даражада хавфсиз бўла олиши
4.	Ажратилган гуруҳларнинг қайтармаслиги	Турли даражадаги таксономик бирликлар зинапоясига туриши ва бири иккинчисини қайтармаслиги
5.	Гуруҳларни номланиши оддий ва равои кўринишда ифода этилиши	Ҳар бир ажратилган технотизим қисмини аниқ, лўнда ва тушунарли (асл мазмун ва моҳиятини ақс эттирган тарзда) номлаш
6.	Методологик ва методик жиҳатдан уни тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик	Ажратилган технотизим қисмларини ўрганиш ёки тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик

11-чизма. Ер планетаси техносферасини қисмларга ажратилиши ва номланиши

Космотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан коинот кенгликларида ажратилиши мумкин бўлган технотизимлар.

Аэротехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг атмосфера кенгликларида ажратиладиган технотизимлар.

Гидротехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг гидросфера акваторияларида ажратиладиган технотизимлар. Гидротехнотизимларга Ернинг қуруқлик қисмидаги кичик сув объектлари ва ер ости сувлари кирмайди. Зеро улар Ер планетасининг педосфера ва литосфера қатламларининг ажралмас қисмларидир.

Литотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг литосфера кенгликларида ажратиладиган технотизимлар.

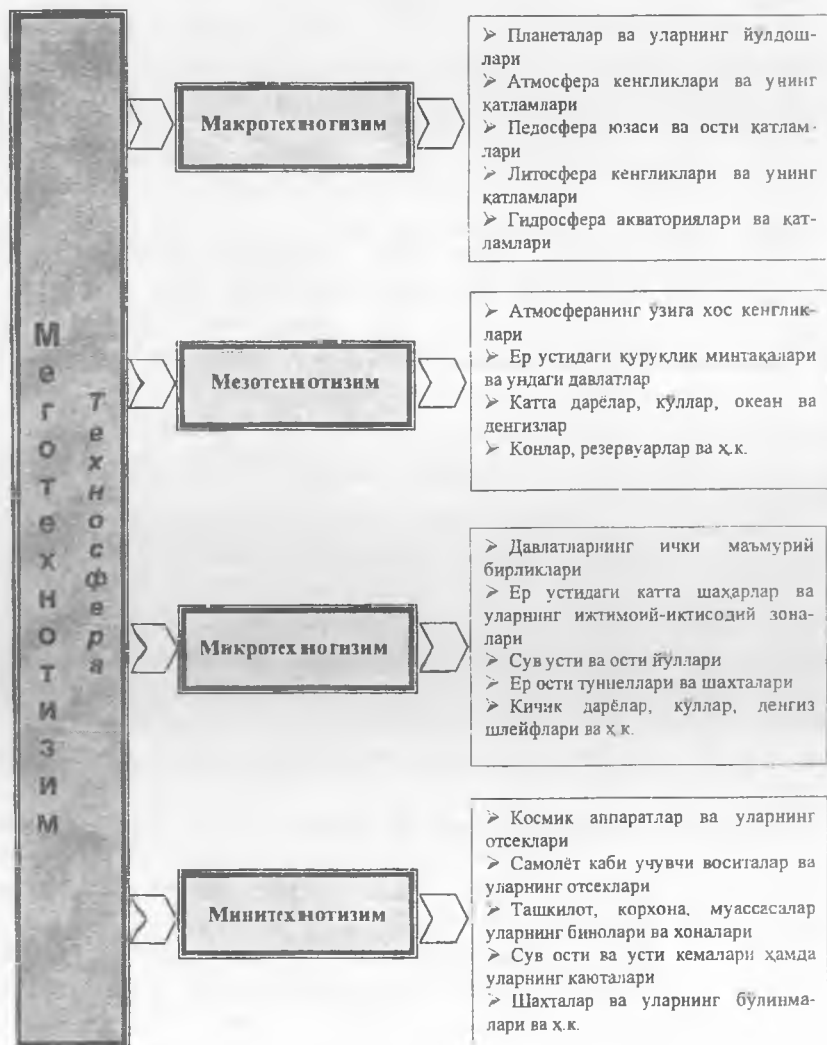
Педотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг тупроқ усти ҳудудлари ва ости қатламларида ажратиладиган технотизимлар.

Демотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан аҳоли яшайдиган жойларда ажратиладиган технотизимлар.

Агротехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг қишлоқ ҳужалиги фаол юритиладиган ҳудудларда ажратиладиган технотизимлар.

Мегатехнотизим (грекчада *megas* – йирик) – Ер планетасининг энг йирик технотизими. Мегатехнотизим инсон ҳаёт фолиятининг хавфсизлигини таъминлаб берувчи атромосфера қатламларидан тортиб то ер ости литосфера ва сув ости гидросферагача бўлган Ер қобиғини қамраб олади. Купгина тадқиқотлар инсон фаолиятини кенгайтиришга туфайли ҳаттоки узоқ космосни ҳам киритишни тақлиф қилмоқдалар. Бу мантиқан туғри, зеро Ой ва Куёш тизимидаги планеталарга кишиларнинг сафарлари уюштирилмоқда экан ундаги инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш муаммоси кишилик жамиятининг ижтимоий характердаги ечимини кутаётган масала бўлиб қолади. Маълумотларга кўра Коинотда космик чиқиндиларнинг миқдори йилига ошиб бормоқда. Улар ҳам инсонлар томонидан бошқариладиган ва унда иштирок этадиган космик аппаратлар учун хавф-хатар туғдиради.

12-чизма. Техногизимларнинг майдон ва маконга қараб таснифланishi

Макротехногизим (грекчада makros – катта) – *Ер планетасининг энг катта техногизимлари*. Қамраб олган ва инсон ҳаёт фаолияти юритадиган узоқ космос ва унинг кенгликларидан

ташқари Ер планетасининг 4та қатта сферасимон типлари ва уларнинг турлари: атмосфера ва унинг қатламлари, педосфера (тупроқ қобиғи) юзаси ва ости қатламлари, литосфера ва унинг қатламлари, гидросфера ва унинг қатламлари киритилади. Зеро ушбу тўрт муҳитнинг барчасида инсон ҳаёт фаолиятини юритади ва барчасида ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш бирламчи аҳамият касб этади. Лекин, ушбу касб эгалари коинот ва мазкур 4 сферанинг турли қатламларидаги турли шароитларда ўзига хос ҲФХни таъминлаш турларига эгадирлар.

Мезотехнотизим (грекчада *mesos* – ўртача) – *Ер планетасининг ўртача катталиқдаги технотизимлари*. Бу ерда инсонлар Ер юзасида ҳаёт фаолиятини олиб боровчиларни Атмосфера қобиғига ёки лито-педосфера қобиғига киритиш кераклиги жумбоқ бўлиб қолди. Чунки инсоният нафақат тупроқ устида, балки тупроқ бўлмаган ва тоғ жинслари очилиб қолган ерларда ҳам уй-жой ва шаҳарлар қуришади. Литосферани эса педосферадан тубдан фарқ қиладиган жойлари кўп.

Микротехнотизимлар (грекчада *mikros* – кичик) – *Ер планетасининг кичик технотизимлари*. Бевосита маҳаллий микёсга тушадиган тип ва турлардан иборат ҲФХни таъминлаш маконларидир. Ўзбекистон Республикаси маъмурий бирликлари – ҚҚР, Тошкент шаҳри ва 12 та вилоятлари ҳамда қишлоқ ва шаҳар туманлари микротехнотизимларга мисол бўла олади. Ҳокимларни ўқишини ташкил этишда айнан микротехнотизимлар доирасида ҲФХнинг таъминлаш масаласини кун тартибига қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Минитехнотизимлар (грекчада *minos* – жуда кичик) – *Ер планетасининг жуда кичик технотизимлари*. Ушбу таснифлаш тип ва турлари ҳаттоки таълим муассасаси биноси ва унинг хоналаригача бўлган технотизимларни қамраб олади.

Мазкур технотизимларнинг макон ва майдон бўйича таснифлаиш тажрибаси, албатта, махсус тадқиқотларга муҳтож. Чунки ушбу инсон ҳаёт фаолияти объектлари қандай ўлчов бирликларида акс этиши, уларнинг майдони ёки макони қандай катталиқларда намоён бўлиши, чегаралари қаерлардан ўтиши жуда мураккаб, лекин амалий жиҳатдан ўта муҳим аҳамият касб этади. Зеро давлат, жамият ёки ҳамжамият томонидан ҲФХни таъминлаш чора-тадбирлари, кўлами, молиявий-моддий ресурслар миқдори ва

ҳажми қайси бир технотизимларга тегишли Эканлигига қараб ажратилади. Тегишли маҳаллий, миллий, регионал ва глобал миқёсдаги ҲФХ концепциялари, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари, дастурлар, режалар ва ҳаттоки таълим мазмуни ва моҳияти ишлаб чиқилади ҳамда тегишли назорат йўлга қўйилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳар бир тадқиқотчи, педагог ёки амалиётчи ўзининг олдига қўйган мақсади, касбий йўналиши, ихтисослигидан келиб чиққан тарзда техносферани турли технотизимларга ажратиш олишлари мумкин. *Лекин ҲФХда уни таснифлашда қуйидаги илмий-назарий ва амалий қоидаларга риоя этилиши керак:*

➤ *нима мақсадда таснифлаш кераклигини аниқлаштириб олиш;*

➤ *ўрганиш, ўргатиш ёки амалий тадбиқ қилиш зарур бўлган технотизимни аниқлаштириб олиш;*

➤ *фалсафа ва фанлар методологиясидан келиб чиққан тарзда техносферани технотизимларга ажратиш;*

➤ *технотизимларни оддий кўринишда ифодалаш ва номлаш;*

➤ *технотизимларни тизимлашган, яъни иерархик поғонага жойлаштириб чиқиш;*

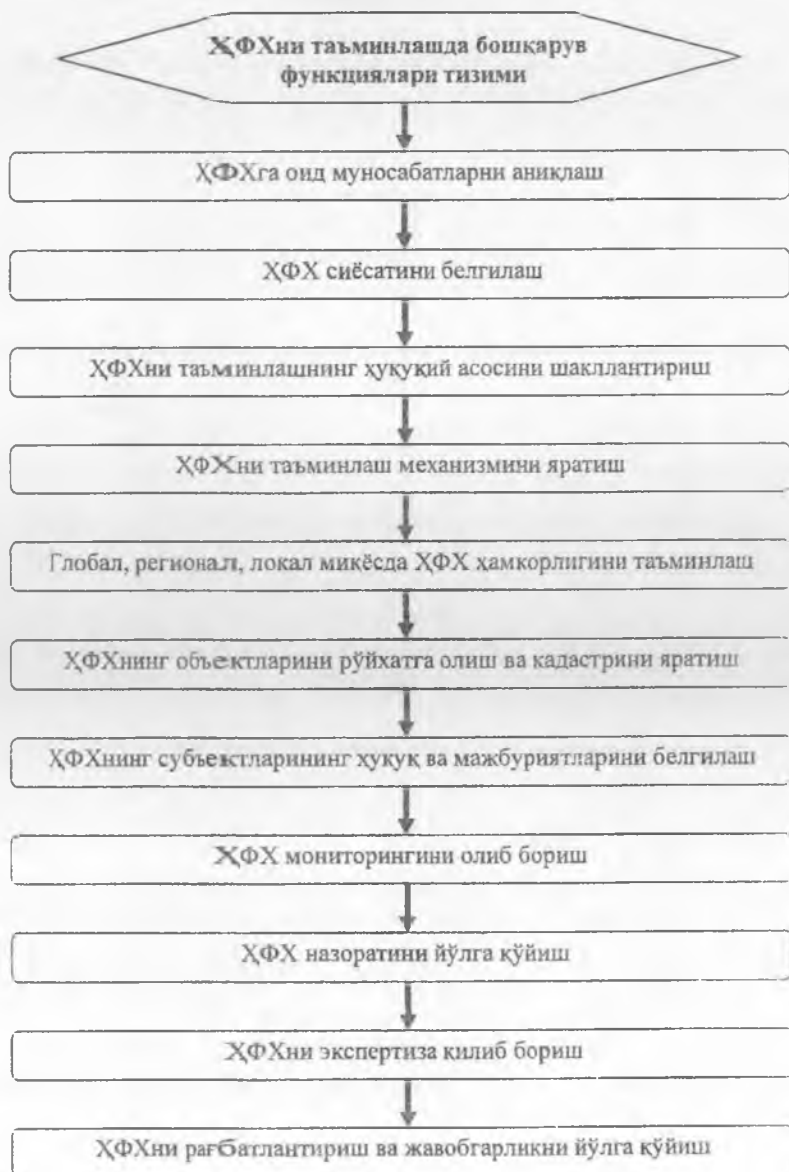
➤ *ажратилган технотизимларга оид тадқиқотларни, таълим-тарғибот ишларини, таълимни ва чора-тадбирларни олиб бориш.*

Мисол тариқасида қуйида келтирилган чизмада ҲФХни миллий таълим соҳаси кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлашда ишлатиш учун техносферани макон ва майдон бўйича таснифланиш. Унда техносферанинг фақатгина педосфера, яъни Ернинг тупроқ қобиғига тегишли қисмини тур ва тип жиҳатдан таснифлашга уриниб кўрилди. Ушбу таснифлаш тизими мазкур тадқиқотларнинг нақадар зарурлиги, аммо жуда ҳам чуқур илмий-назарий асосга муҳтожлигини кўрсатади.

13-чизма. Ҳаёт фаолиятини хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича гуруҳлаштириш

ҲФХ ни белгиловчи гуруҳлар ва уларнинг айрим кўрсаткичлари		
<i>Меҳнат фаолияти хавфсизлиги</i>	<i>Фуқаролар хавфсизлиги</i>	<i>Фавқулодда вазиятлар хавфсизлиги</i>
Санитар – гигиеник ҳолат	Йул ҳаракати хавфсизлиги	Зилзила
Иқлим шароити	Дам олиш хавфсизлиги	Вулкон отилиши
Ёруғлик билан таъминланиши	Даволаниш хавфсизлиги	Сув тошқини
Шовқинлилиги	Овқатланиш хавфсизлиги	Ёнғин
Энергетик хавфсизлик	Диний-экстремистик хавфсизлик	Кучли шамол эсиши
Ахборот-коммуникацион хавфсизлик	Туризм хавфсизлиги	Қор кўчиши
Ёнғин хавфсизлиги	Ижтимоий-сиёсий хавфсизлик	Сел келиши
Ижтимоий-психологик хавфсизлик	Иқтисодий хавфсизлик	Ўққон ва карст жараёни
Сиёсий хавфсизлик	Гуманитар хавфсизлик	Метеоритлар тушиши
Маърифий-маънавий хавфсизлик	Террористик хавфсизлик	Аномал иқлим шароитининг юзага келиши
Террористик хавфсизлик	Технологик хавфсизлик	Ядровий хавфсизлик
Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.	Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.	Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.

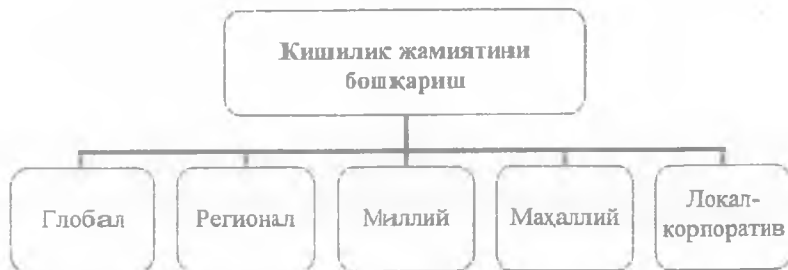
14-чизма. Ҳаёт фаолият хавфсизлигини таъминлашда бошқарув зарурати

15-чизма. Бошқарув турлари

16-чизма. Кишилик жамиятини бошқариш турлари

Бошқарув:

1. Тағлов, қарор қабул қилиши ва унинг бажарилишини назорат этиш жараёнидир. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-ж., 2003. 593-б.)

2. Ҳар хил табиатли (биол., социал, тех) уюшган системалар элементи функцияси (Энциклопедик луғат.1988. 119-120-б.). Бу системаларни муайян структурада сақлаш, фаолият режимини бирор маромда тутиб туриш, уларнинг программа ва мақсадларини амалга оширишни таъминлайди.

3. Организмларнинг ҳаракат қилишини тартибга солиш жараёни. У нафақат инсонларга, балки фаол ҳаракатдаги барча тирик мавжудодларга хос бўлган жараёндр. Чунки ҳайвонот

дунёси ҳам ўз ҳаракатларини бошқаради. Масалан, тоғ шароитида чорва тўдаларини серка эчкилар томонидан бошқарилиши. Бўри тўдаларини уларнинг етакчиси ёки йўл кўрсатувчиси томонидан бошқарилиши. Менежмент эса фақатгина инсонларга хос бўлган ижтимоий категориядир.

Глобал жамият бошқаруви – Ер қурраси доирасида дунё ҳамжамятини универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Ҳамма босқичда ХФХ назорат қили халқаро-ҳуқуқий қоидаларнинг амалий татбиғини кузатиб бориш ва қафолатловчи институтлар тизимини яратишни талаб қилади. Агарда халқаро хавфсизликка оид ҳамкорлик меъёрларининг амалий татбиғи унинг қатнашчилари ёки учинчи бир ваколатли идоралар томонидан назорат қилинмаса, ҳар қандай халқаро ҳужжат декларатив кўринишда намоён бўлади ва улар қоғозда қолиб кетади. Бундай халқаро назорат институтининг универсал тарзда БМТнинг ЭКОСОС, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ТМХИ, ЖССТ, ХДК, МАГАТЭ каби умумий ёки махсус масалалар бўйича тузилган ташкилотлар ёки регионал тарздаги — ОБСЕ, АДА, АБТ, АДТ, АСЕАН каби ташкилотлари томонидан олиб борилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Регионал жамият бошқаруви – минтақалар доирасида ҳамжамятнинг универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларини тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Регионал доирадаги назорат институтлари умумий ёки махсус масалалар бўйича тузилган ташкилотлар – Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ОБСЕ), Араб давлатлари лигаси (АДЛ), Африка бирлиги ташкилоти (АБТ), Америка давлатлари ташкилоти (АДТ), Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси (АСЕАН), Давлатлараро экологик Кенгаш (ДЭК), Орол денгизи ҳавзаси муаммолари бўйича Кенгаш ва шу қабилар томонидан олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Миллий жамият бошқаруви – давлат миқёсида жамиятни универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни

танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Хуқуқий-демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятида барча ижтимоий муносабатлар қатори ҲФХ муносабатларининг бошқарилиши ва тартибга солиниши нафақат давлат органлари, балки жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлари томонидан ҳам олиб борилади. ЎзР Президенти Ислам Каримов Олий Мажлиснинг II чақириқ 6-сессиясида жамиятни демократлаштириш масаласига алоҳида урғу бериб: «Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазибаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўткази боришни тақозо этади», деган эди.

Маҳаллий жамият бошқаруви – давлатнинг ўзини ўзи маҳаллий бўлишлари (фуқаролар йиғини, маҳалла каби) доирасида жамоани универсал фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Гарчанд Ўзбекистон АҚШ каби ўзининг эркин бозор муносабатлари ёки демократик институтлари, Германия каби қонун ёки Швеция каби фуқаролик жамиятининг устиворлиги билан донг чиқарган бўлмасада, лекин ўзининг “маҳалласи” билан улар олдида гурурланиши мумкин. Чунки “маҳалла” каби нуфузли фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бошқа юртларда йўқ. Абу Райҳон Берунийнинг маълум қилишича, тарихан жамоанинг тулланадиган жойи, яъни “маҳалла маскани” жамоага тегишли масалалар кўриб чиқилган, диний маросимлар ўтказилган, кўпчилик келиб овқатланадиган жой хисобланган⁷.

Локал-корпоратив бошқарув – корпоратив бирликлар доирасида жамоани фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Корпорация – латинчада “corpulentia” – тўлалик деган сўздан олинган бўлиб (Словарь иностранных слов.-М.: «Русский язык»),

⁷ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. –Т.: “Шарк”, 2001.

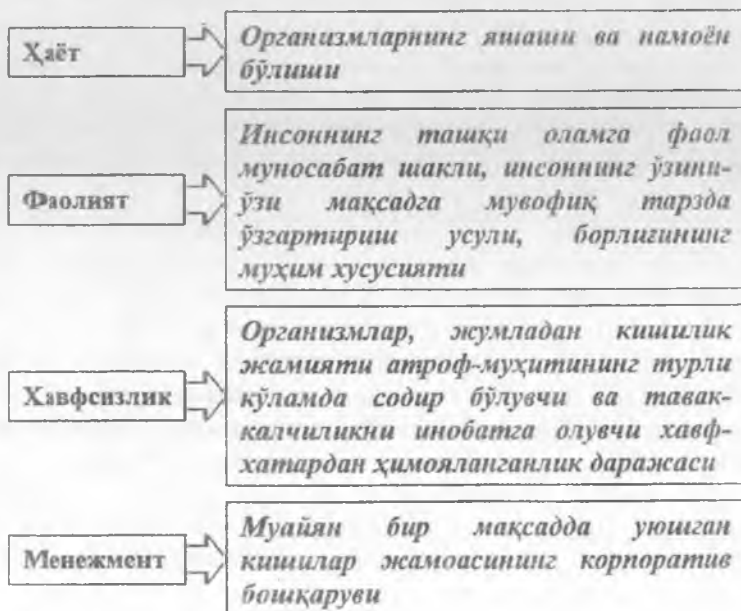
1989. – С. 261.), у умумлаштирилган тарзда куйидаги маъноларни англатади:

1. *Кишилар жамоасини тўлагича бир мақсад сари уюштириш;*
2. *Бозор иқтисодиёти шароитида кишиларни акционерлик жамоасига тўлагича уюштириш ёки бирлаштириш;*
3. *Касбий йўналишига қараб кишиларни давлат назорати остида тўлагича уюштириш.*
4. *Муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоаси.*

Корпоратив бошқарув – муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоасини (муассаса, корхона, ташкилот доирасида) танлаш, тегишли қарорлар қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Корпоратив бошқариш турли хил номларда аталувчи, лекин юридик шахс мақомида фаолият юритувчи кишилар жамоасидир.

17-чизма. Ҳаёт, фаолият, хавфсизлик ва менежмент тушунчалари

Хаёт: 1. *Одам яшаши ва намоён бўлишининг энг мураккаб шаклларида бири* (Хаёт. Фалсафий лугат. —Т.: ЎМФЖН; 2004. 487-б.). Бу тушунчада, биринчидан, “одам” физиологик характерга эга бўлиб қолган. Ваҳоланки одамларнинг халқаро ҳуқуқлари “инсон”га тегишлидир. У инсон руҳияти, онги, тафаккури билан узвий боғланган. Инсонларнинг кадр-қиммати айнан шу ҳаётни қандай ўтказганлиги билан ўлчанади. Инсонлар ҳаёти нафақат кишилиқ жамиятига, балки атроф табиатга ҳам боғлиқдир. Иккинчидан, ҳаёт тушунчаси нафақат ижтимоий, балки табиий характерга ҳам эга. Зеро ҳаётни нафақат инсон, балки барча мавжудот(Организм)лар ҳам кечирадилар. Улар ҳам ўз ҳаётларида муайян фаолият олиб борадилар.

2. *Организмлар(тирик мавжудотлар)нинг яшаши ва намоён бўлиши.* Чунки барча тирик мавжудотлар ҳам ҳаёт кечирадилар ва унда турли хавфларга дучор бўладилар. Лекин, мазкур хавфларнинг турли жиҳатлари, даражалари ва бартараф этиш йўллари мавжуддир.

Хавф — *ички ёки ташқи омиллар таъсирида объект ёки субъектнинг динамикаси, ривожланиш жараёни ва хусусиятларига зарар етказувчи фаолият ёки ҳолат* (Реймерс, 1990; Яблоков, 1994; Сергунин, 2003).

Жаҳон адабиётида хавф, таваккалчилик (риск), хавфсизлик сўзлари нафақат инсон фаолияти, балки барча тирик организмларнинг турли жаҳалари учун қўлланилади.

Таваккалчилик — *олдиндан режалаштирилмаган, бугун ёки эртага тўсатдан содир бўлиши мумкин бўлган хавф* (Kates, 1971; Альгин, 1989; Head, 1991; Медеу, 2002; Eldon,Bradley, 2004). Хавф ёки таваккалчиликни режалаштирилган тарзида олдини олиш ёки режалаштирилмаган ҳолда тартибга тушириш мумкин. Бу орқали хавфсизлик озми ёки кўпми таъминланади. Хавфларнинг тўлиғича олдини олишнинг имконияти йўқ, яъни доимо таваккалчилик қилинади, лекин таваккалчилик даражаси турлича бўлади.

Адаптация — *организмларнинг ноқулай муҳитга мослашиши.* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1 жилд.—Т.:“ЎЗМЭ нашриёти”. 2000; Реймерс, 1990; Charles, 1978). Бу ҳолатда ҳам хавфсизлик таъминланиши мумкин.

Хавфсизлик: 1. *Алоҳида шахс, жамият ва табиат объектларини кучли даражадаги хавф-хатардан ҳимояланганлик*

даражаси бўлиб, унинг асосий мезони келажакда ёки ҳозирда содир бўлувчи табиий ёки ижтимоий хатардан келиб чиқувчи қўрқув ҳисси (Л.Ю.Хотунцев, 2002).

2. Кенг маънода ҳаёт, саломатлик, инсониятнинг асосий ҳуқуқлари, ҳаётий манфаатларини таъминловчи манбалар, ижтимоий тартибдаги ресурслар билан боғлиқ хавфларга чидамлик даражаси (К.Я.Кондратьев, 1993; Т.Арошидзе, 1994).

3. Замонавий, ўзаро тартибли фан йўналиши бўлиб, инсоният, жамият, давлатни ҳаётий зарур манфаатларини техноген ва табиий фавқулодда ҳолатлардан ҳимояланганлик даражаси (В.Н.Бурков, А.В.Шепкин, 2003).

4. Организмлар, жумладан инсонларнинг турли шакл ва қўринишдаги жамоасининг атроф-муҳитнинг турли қўламда содир бўлувчи ва таваккалчилликни инobatга олувчи хавф-хатардан ҳимояланганлик даражаси (Нигматов, Матчанов, 2005).

5. Организмлар, жумладан кишилик жамияти атроф-муҳитининг турли қўламда содир бўлувчи ва таваккалчиликни инobatга олувчи хавф-хатардан ҳимояланганлик даражаси.

Хавфсизлик нафақат инсонларнинг, балки барча организмларнинг ҳомояланганлик даражаси. Ваҳоланки, хавфсизлик тушунчаси «бехатар яшаш даражаси»ни ифода этар экан, у маълум бир маънода ҳар қандай организмлар, яъни табиат биоскомпонент-ларининг ҳам бехатар яшаш демақдир. Негаки, биологик хилма-хиллик инсон хавфсизлигининг асосий элементи ва уни таъминлаш ҳозирги кунда бевосита ёки билвосита тарзда инсониятга боғлиқ бўлиб қолди.

Табиат компонентларининг ўзаро алоқаси натижасида юзага келувчи ҳар қандай жараён ёки ҳодиса табиий жараён ҳисобланиб, табиий танланиш босқичида туради. Аммо, ундаги айрим жараёнлар, масалан, чигирткаларнинг сон жиҳатдан қўлайиб кетиши ва уларнинг ўсимлик дунёси билан бўладиган муносабатлари, албатта, инсон хавфсизлигига таъсир этади. Бу илгари (инсониятнинг табиатга таъсири кам ёки деярли бўлмаган даврларда) ҳам учраб турган табиий жараён ҳисобланиб, озуқа майдонини инсоният томонидан қискартирилиши эвазига тезлашди. Табиатнинг эса инсондан хавфлироқ унсури йўқ. Шунинг учун ҳам хавфсизлик сўзига албатта гапнинг эгасини, яъни “Инсон хавфсизлиги”, “Организмлар хавфсизлиги”, “Табиат мажмуалари

хавфсизлиги”, “Ҳайвонот дунёси хавфсизлиги” шу каби сўзлар бир икмасини қўйиб ишлатиш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, *хавфсизлик нафақат техноген ёки табиий фавқуллодда ҳолатлар ва жараёнлардан организмларнинг ҳимояланганлик даражаси, балки у кўзга кўринмас ҳамда билвосита таъсир этувчи ҳодиса ва жараёнлар орқали секин аста юзага келиши ҳам мумкин.* Масалан, иссиқхона самараси туфайли иқлимнинг аста-секинлик билан исиб бориши ва унинг натижасида чўлланиш жараёнининг юзага келиши. Оқибатда чўлланган ерларда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тур ва сон жиҳатдан камаяди, яъни биологик хилма-хиллик деградацияланади ҳамда инсонлар учун ноқулай атроф табиий муҳит ҳолати юзага келади. Албатта, бундай хавфсизлик экологик характердаги хавфсизликка киради. Лекин у ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий ва шу каби характерларга ҳам эга. Шунинг учун ҳам хавфсизликка унинг характерига қараб қўшимча, тўлдирувчи ва аниқловчи сўз ёки сўз бирикмаларини қўшиб ишлатиш зарур. Масалан “*Экологик хавфсизлик*”, “*Маънавий хавфсизлик*”, “*Сиёсий хавфсизлик*” ва ҳ.к.

Учинчидан, *хавфсизликни таъминлашда таваккалчиликни эътиборга олиш, унинг даражасини аниқлаш ва бошқариш* ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки, ҳар бир инсон фаолияти, у қандай юқори технологик хавфсиз даражада амалга оширилмасин, муайян бир таваккалчилик даражасига эгадир. Масалан, сув омборининг қурилиши, завод ёки фабрикаларнинг ишга туширилиши, табиатдаги аномал ҳолатлар ҳам организмлар ва уларнинг яшаш муҳитига доимо таҳлика солиб туради. Шунинг учун ҳам “*Оптималь хавфсизлик*”, “*Минимал хавфсизлик*”, “*Максимал хавфсизлик*” деб ишлатиш керак.

Фаолият – 1. *Организмларнинг, жумладан инсонларнинг турли шакл ва кўринишда ҳаракат қилишлари.* Шунинг учун ҳам фаолият сўзини ишлатаётганда “*Инсон фаолияти*”, “*Ҳайвонот дунёси фаолияти*”, “*Ўсимлик дунёси фаолияти*” дейиш мақсадга мувофиқдир. Инсон фаолияти эса бошқа организмларга нисбатан жуда мураккаблиги, бир пайтнинг ўзида уни тартибга солиш имкониятининг мавжудлиги билан ажралиб туради. Мураккаблиги шундаки у сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-социал, маърифий-маънавий, ва ҳаттоки экологик характердаги фаолият турлари билан бошқа организмлардан тубдан ажаралиб туради. Шунинг

учун ҳам фаолият сўзини “эгаси” билан қўллаш, яъни “*Инсон меҳнат фаолияти*”, “*Инсон экологик фаолияти*”, “*Инсон сиёсий фаолияти*” каби қўшимчалар билан ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Тартибга солиш эса инсонлар ўртасида юзага келадиган мураккаб турдаги ижтимоий муносабатларни улар ўз билимлари, кўникмалари ва малакалари, яъни онги ва маданияти билан турли даражада бошқариб турилишидир. Айнан турли даражада, чунки тартибга солувчи кишиларнинг бошқарув онги ва маданияти турличадир. У нафақат маконда, балки замонда ҳам турли мазмун ва моҳият касб этади. Ўзбекистон ва унинг маъмурий бирликлари ҳам бундан истисно эмас, албатта.

2. *Кишиларнинг ташқи оламга фаол муносабат шакли, инсоннинг ўзини-ўзи мақсадга мувофиқ тарзда ўзгартириш усули, инсон борлигининг муҳим хусусиятларидан бири.* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-ж., 2005. 186 б.). Фаолият замиридагина инсон моҳияти намоён бўлиши, жамиятнинг, ҳар қандай ижтимоий тузилманинг мавжудлиги таъминланиши мумкин. Фаолият шакллари асосан қуйидагича туркумлаштирилади: моддий, ижтимоий-сиёсий, маърифий-маънавий, иқтисодий, экологик ва х.к.

3. *Киши ва унинг уюшган қисми – жамиятнинг муайян яшаш муҳитдаги ҳаракати.* Масалан, корхона, ташкилот, муассасадаги кишилар фаолиятини назорат қилиш, тартибга солиш, бошқариш.

4. *Инсоннинг ташқи оламга фаол муносабат шакли, инсоннинг ўзини-ўзи мақсадга мувофиқ тарзда ўзгартириш усули, борлигининг муҳим хусусияти.*

Менежмент – 1. (инглизча *management* – бошқариш, раҳбарият, дирекция) бошқарувни ташиқил этиши, раҳбарлик қилиши маъноларини англатиб, кўзланган мақсадларга эришиш учун фаолиятни, яъни инсонлар ёки уларнинг гуруҳлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш усуллари, шакллари ва воситалари мажмуи (Р.Х.Джураев, С.Т.Турғунов. Таълим менежменти, 2006. 6-б.).

2. *Махсус бошқариш фаолияти, бошқариш тўғрисидаги фан.* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-ж., 2003. 593-б.) Менежмент фанининг мазмуни бошқарув тизими ва объекти ўртасидаги ўзаро муносабат бўлиб, унинг асосий вазифаси бошқарувнинг замонавий усулларини, раҳбарлик санъати сирларини ўрганишдан иборат.

3. *Ишлаб чиқаришни бошқариш* (Словарь иност.слов.1979. 311). Ишлаб чиқаришда бошқарувни тамойиллари, методлари, восита ва шакллар йиғиндиси бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва фойдани кўпайтириш мақсадида ишлаб чиқилади ва қўлланилади.

4. *Ижтимоий-иқтисодий тизимда самарали бошқарувни ишлаб чиқиш, ташкиллаштириш ва назорат қилиш.*

5. *Муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоасини корпоратив (муассаса, корхона, ташкилот доирасида) бошқаруви* (А.Н.Нигматов, 2014).

Менежмент ижтимоий категорияга эга бўлиб, унга ҳайвонот дунёсидаги тудаларни бошқариш, инсоннинг ўзини ўзини бошқариш, халқаро ҳамжамиятни бошқариш, давлат ва жамоат бошқаришлар кирмайди ва улардан фарқли равишда у фақатгина корпоратив бошқарувга хос фаолиятдир.

18-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти(ХФХМ)га кирувчи субъектлар

ХФХМ таркибига кирувчи субъектлар	Корхоналар
	Ташкилотлар
	Муассасалар

Корхона – юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган иқтисодийнинг хилма-хил турлари (маҳсулотлар ва товарлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ҳамда ишларни бажариш) билан шуғулланиб мустақил хўжалик фаолиятини юритувчи ижтимоий муносабат субъекти.

Корхоналар давлат, муниципал, жамоа, қўшма, яқса каби турларга ажратилади.

Ташкилот – юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган гуруҳларнинг меҳнат ва мажбуриятлар тақсими ҳамда бошқарув тузилмаси асосида у ёки бу турдаги вазифаларни ҳал этиши учун тузилган ижтимоий муносабат субъекти.

Улар гижорат ёки нотижорат шаклда тузилади ҳамда ички тартиб-интизомга асосланган мувофиқлаштириш фаолиятини таъминлаш учун ташкиллаштирилади.

Муассаса – юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган ўзини ўзи тўла ёки қисман молиялаштирадиган бошқарув, ижтимоий-маданий, жумладан таълим ёки бошқа нотижорат вазифаларни амалга оширувчи ижтимоий муносабат субъекти.

Муассасага бириктирилган мулкка бўлган ҳуқуқлари ЎзР Фуқаролик Кодексининг оператив бошқарувга оид нормаларда белгилаб берилади. Ўз мажбуриятлари бўйича тасарруфидаги пул маблағлари билан жавоб беради. Мазкур маблағлар етишмаган тақдирда тегишли мулк эгаси унинг мажбуриятлари бўйича жавобгардир.

Уюшма – маълум бир мақсадларда уюшган юридик шахслар иттифоқи.

Юридик шахс – ўз мол-мулкига эга бўлган, хўжаликни тўла равишда юритадиган, алоҳида мол-мулкни тезкорлик билан бошқарадиган, ўз мажбуриятлари бўйича ана шу мол-мулк билан жавоб бера оладиган ва судда жавобгар сифатида чиқа оладиган жамоа.

Юридик шахс муайян мақсадда уюшган жамоа бўлиб, у фуқаролик ҳуқуқи субъекти тариқасида фаолият юритади. Фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи) ёки қилиб олмаган (нотижоратчи) юридик шахс турлари мавжуд.

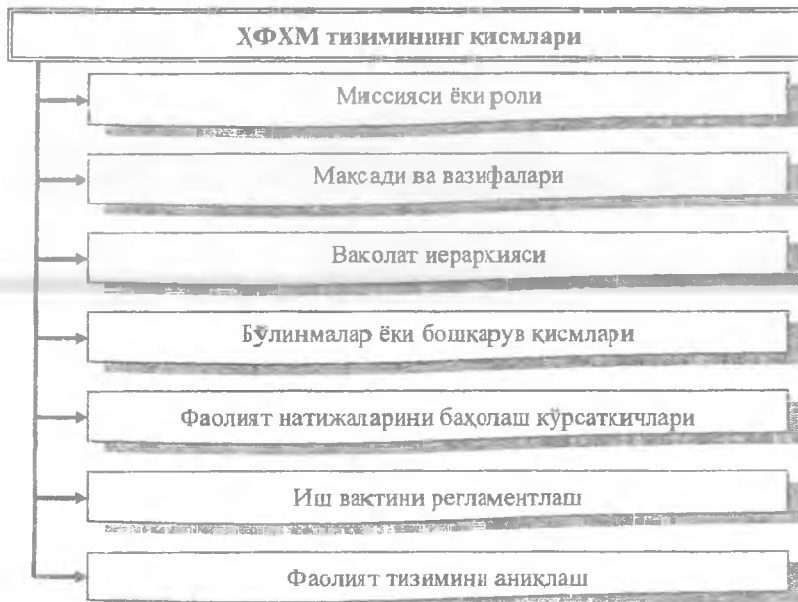
19-чизма. ҲФХМнинг ижтимоий муносабат йўналишлари

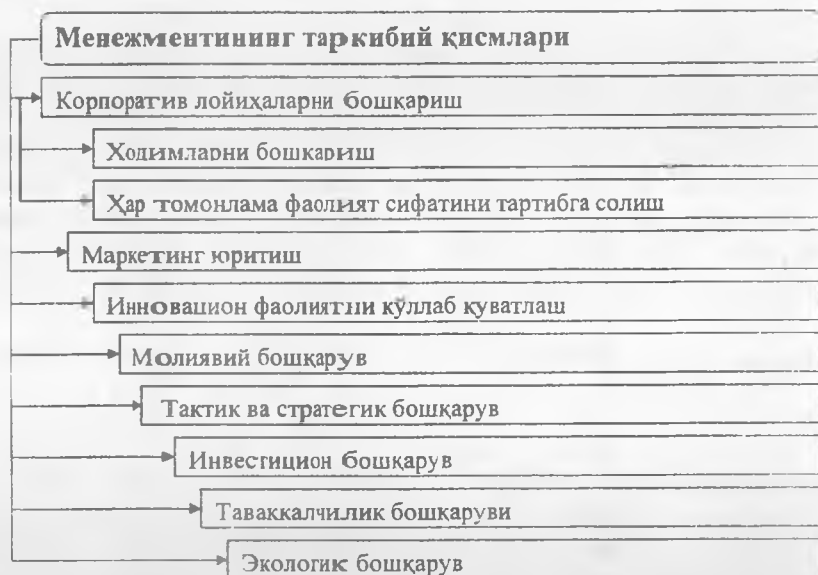
Менежмент йўналишлари – *Кишилик жамоасининг муайян мақсадларда уюшган қисми ўртасида юзага келадиган ижтимоий муносабат жиҳатлари*. Шунинг учун ҳам менежмент иқтисодий, экологик, ижтимоий, ҳуқуқий, сиёсий ёки умумлаштирилган ҳолдаги йўналишларга ажратилади. Менежментга нисбатан фақатгина иқтисодий жиҳатдан ёндошув масаланинг туб моҳиятини очиб бермайди.

Айрим муаллифлар томонидан менежментнинг турларига: инновацион, молия, стратегик, инвестициявий, таваккалчилик, экологик каби йўналишларга ажратилади. Бундай турларга ажратиш, бизнинг фикримизча, ягона мақсад нуқтаи назардан туркумлашмагандир. Зеро, молиявий менежментга экологик, инвестицион, таваккалчиликнинг молиявий жиҳатлари ҳам киради. Шунинг учун ҳам менежментни йўналишларга ажратишда фалсафанинг таснифлаш қонуниятларига амал қилиниши лозим.

20-чизма. ҲФХМ тизими

21-чизма. Менежментнинг таркибий қисмлари

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти (ҲФХМ) тизими – муассаса, корхона, ташкилот, бирлашма каби уюшмалар доирасида инсонларни бехатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқариш учун зарур бўлган қисмларни белгилаш ва уларни иерархик поғонага жойлаштириш.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш реал ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, экологик, сиёсий, маънавий-маърифий шароитдан келиб чиққан тарзда турли қисмларга ажратилади ва уларни ваколат ёки аҳамият нуқтаи назаридан босқичма-босқич амалга ошириш учун тизимлаштирилади, яъни иерархик поғонага зинапоясимон қилиб жойлаштирилади. Мазкур чизмада берилган ҲФХМ қисмлари умумлаштирилган тарзда олинган бўлиб, унга турли хил шароитда турли хилдаги бошқарув элементлари қўшилиши мумкин.

ҲФХМ миссияси ёки роли – муассаса, корхона, ташкилот, бирлашма доирасида инсонларни бехатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқариш қандай функцияларни бажариши ёки уни глобал, регионат, миллий ва локал миқёсда тутган ўрни.

ҲФХМ мақсади ва вазифалари – муассаса, корхона, ташкилот каби доирасида инсонларни беҳатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқаришдан мақсад ва вазифалар.

Менежмент тизими – менежмент таркибий қисмларининг маълум бир қонуниятларга асосланган тарзда иерархик жойлашуви.

Менежмент фан тариқасида тадқиқот қилиш, таълим тариқасида билим, кўникма ва малакаларни бериш, амалиёт тариқасида эса ҳаётда қўллаш учун зарур бўлган институтларни қисмларга ажратиш ва улар бошқарувни зинапоясимон қилиб жойлаштирилади. Масалан, Менежмент фанининг назарий асослари биринчи навбатда унинг долзарблиги, мақсади ва вазифаларини аниқловчи қисмларни ажратишдан бошланади. Сунгра, корпоратив бошқарув объекти ва предметини очиб беради. Менежмент фанининг тарихий келиб чиқиши, ривожланиш босқичлари, улардан олинган сабоқлар алоҳида бир таркибий қисмлардан иборат бўлади.

Менежмент фанида унинг ҳолаги, шу кундаги муаммолари ва ечимлари тадқиқот предмети сифатида қаралади. Келажак истиқболлари, концепцияси, тактик ва стратегик ривожлантириш режа ҳамда дастурлари унинг тизимидаги истиқболли қисмларини ташкил этади. Албатта, ҳозирги ҳолати ва келажак истиқболлари орасида фалсафанинг мустақил фанларга қўйиладиган бир қатор талабларини ўзида акс эттиради.

Менежмент тизими ҳар бир муассаса, корхона, ташкилот ва бирлашмаларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан тарзда амалга оширилади. Таълим муассасасида ажратиладиган қисмлар – педагогик кенгаш, ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари, маънавият-маърифат бўйича директор ўринбосари, кафедра мудири каби бошқарув қисмлари ташкилот, корхона ва бирлашмаларда ажратилмайди. Аксинча корхоналарда цех бошлиғи, бош инженер, статистика бўлими каби бошқарув қисмлари таълим муассасаларида учрамайди. Ажратиладиган қисмларнинг иерархик поғоналарда жойлашуви ҳам реал шароитдан келиб чиққан тарзда турлича бўлиши мумкин.

ҲФХМ тизими қисмлари – иерархик зинапоясимон равишда жойлаштирилган корпоратив бошқарув элементлари. Халқаро миқёсда ўзининг имиджига эга бўлган муассаса, ташкилот ва

корхоналар (Sony, Chevrolet, LG сингари) корпоратив бошқарув самарадорлигига эришиш учун ҲФХМни таъминлашда қуйидаги қисмларни инобатга олишни тавсия этадилар:

➤ корхона, ташкилот, муассаса, бирлашманинг давлат ва жамиятнинг ҳаёт фаолиятини барқарор таъминлашдаги роли, яъни миссияси нимадан иборатлиги;

➤ корпоратив муносабат иштирокчиларининг оператив, тактик ва стратегик бошқарувнинг мақсади ва вазифаларини аниқлаш;

➤ қўйилган мақсадга эришиш жараёнини мониторинг (кузатиб бориш ва тегишли чора-тадбирларни қўллаш) ҳамда таҳлил қилиш учун самарадорликнинг асосий кўрсаткичларини тўғри танлаш;

➤ ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, таълим ва тарбия бериш каби жараёнларни ҲФХ нуқтаи назардан тузилишини аниқлаш;

➤ корпоратив муносабат субъектлари ва бошқарув қисмларининг ҲФХ нуқтаи назардан тузилмасини ташкиллаштириш;

➤ ҲФХга оид ахборот билан таъминлаш тизими ва сифатининг борлигини аниқлаш;

➤ тегишли қарорларни қабул қилиш ва иш юритишни тадқиқ қилишга доир методларни билиш;

➤ ҲФХни бошқаришнинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олиб бориш;

➤ корпорациянинг моддий ва молиявий таъминот балансини ҲФХни инобатга олган тарзда ушлаб туриш ва ҳ.к.

Юқорда келтирилган корпоратив бошқарув элементларини амалда қўллаш, албатта, замонавий ахборот-коммуникацион воситаларни менежментга кенг жорий этишни талаб этади. Ҳозирги кунда муассаса, ташкилот, корхона ва бирлашмаларда умумлаштирилган ёки фаолият йўналишлари бўйича яратилган компьютер дастурлари орқали бошқарув фаолияти йўлга қўйилган. Лекин, ҲФХМни тўлиқ ёки комплекс равишда бошқаришнинг ягона бир интеллектуаллашган дастури бор, деб айта олмаймиз. ҲФХМнинг фундаментал назарий асосларини ишлаб чиқиш, унинг мазмун ва моҳиятини тўлиқ акс эттиришга кўмаклашади. У ўз навбатида тегишли комплекс бошқарув дастурини яратиш алгоритмларини танлаш ва амалда қўллаш имкониятини беради, деб ўйлаймиз. Ҳуқуқий демократик давлатда ҲФХМни амалдаги конунчиликдан четга чиқмаган ҳолда ишлаб чиқиш зарурлигини уқтириш лозимдир.

Менежментнинг таркибий қисмлари – менежмент мазмунини акс эттирувчи ички ташкиллашган тузилма.

22-чизма. ҲФХМ фанининг мақсад ва вазифалари

23-чизма. ҲФХМ муаммолари

Ҳ Ф Х М М у А М	Ҳуқуқий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ҳуқуқий-норматив асосларини яратиш; ✓ қонун устуворлигини таъминлаш ва уларни амалга таъбиқ механизмини яратиш; ✓ жавобгарлик ва рағбатлаштиришни ягона норматив асосини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.
	Маърифий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ приоритет тадқиқот йуналишларни аниқлаш ва уни қўллаб-қувватлаш; ✓ ҲФХМ ўқув курсининг ягона узвийлашган ва узлуксизлашган ДТСни ишлаб чиқиш; ✓ тегишли соҳадаги кадрларни тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш ва ҳ.к.
	Маънавий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ҲФХМнинг амал қилиш муҳитини яратиш; ✓ ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти негизда тегишли тарбиявий ишларни олиб бориш; ✓ миллий ўзига хосликдан келиб чиққан ҳолатда юксак маънавиятли шахсни тарбиялаш ва ҳ.к.
	Сийосий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ҲФХМ концепциясини ишлаб чиқиш; ✓ ҲФХМ глобал, регионал, миллий ва локал миқёсда ягона тизимлашган сиёсатга эришиш; ✓ Миллий дастур, тактик ва стратегик режаларни ишлаб чиқиш ва уларни таъбиқ этиш ва ҳ.к.
	Иқтисодий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Макро ва микроиқтисодиёт даражасида ҲФХМнинг моддий базасини яратиш; ✓ минтақавий иқтисодиётни инобатга олган ҳолда ҲФХМни шакллантириш; ✓ ҲФХМ молиялаштиришни йўлга қўйиш ва ҳ.к.
А Р И	Ижтимоий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ходимларни ҲФХ нуктаи назаридан таъминлаш бошқарувини йўлга қўйиш; ✓ ҲФХМда инсонпарварлик тамойилини бирламчи кўрсаткич сифатида қарашни йўлга қўйиш ва ҳ.к.
	Институционал	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ҲФХМ нуктаи назаридан глобал ва регионал миқёсда бирлашиш; ✓ Рио-92 Барқарор ривожланиш Концепцияси нуктаи назаридан ҲФХМни қайта кўриб чиқиш; ✓ ҲФХМга толерантлик ёндашув ва ҳ.к.

24-чизма. Ўзбекистонда ҲФХМнинг айрим ҳуқуқий-норматив асослари

Т/р	Ўзбекистон Республикаси ҲФХМга оид айрим ҳуқуқий-норматив асослар номи	Қабул қилинган вақти ва сони
<i>Қонунлар</i>		
1.	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	8.12.1992
2.	Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида	9.12.1992
3.	Стандартлаштириш тўғрисида	28.12.1993
4.	Метрология тўғрисида	28.12.1993
5.	Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида	1993
6.	Маъмурий жавобгарлик тўғрисида кодекс	1.04.1995
7.	Жиноят кодекси	1.04.1995
8.	Меҳнат кодекси	1.04.1996
9.	Фуқаролик кодекси	1.03.1997
10.	Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик концепцияси тўғрисида	29.08.1997
11.	Таълим тўғрисида	29.08.1997
12.	Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулдда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида	20.08.1999
13.	Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида	20.08.1999
14.	Экологик экспертиза тўғрисида	25.05.2000
15.	Фуқаро муҳофазаси тўғрисида	26.05.2000
16.	Радиациявий хавфсизлик тўғрисида	31.08.2000
17.	Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг sanoat хавфсизлиги тўғрисида	28.09.2006
18.	Техник жиҳатдан тартибга солиш тўғрисида	23.04.2009
19.	Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида ва ҳ.к.	29.09.2010
20.	Оилавий тадбиркорлик тўғрисида	26.04.2012
<i>ЎзР Президенти Қарорлари</i>		
1.	Малақали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида ва ҳ.к.	28.05.2012 1761-сонли
<i>ЎзР Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари</i>		
1.	Сертификатланиши мажбурий бўлган махсулотлар	12.08.1994

	руйхати, сертификатлашни ўтказиш тартиби, ЎзР ҳудудда хавфсиз эканини тасдиқлашни талаб қилувчи товарларни олиб кириш ва ўз ҳудудидан олиб чиқиш талабларини тасдиқлаш тўғрисида	409-сонли
2.	Таълим муассасаларида меҳнат фаолияти билан боғлиқ равишда содир бўлган бахтсиз ҳодисалар ва бошқа жароҳатланишларни текшириш ва ҳисобини юритиш тўғрисида	6.06.1997 286-сонли
3.	Радиоактив моддалар ва радиоактив чиқиндилар, шунингдек ядровий материаллар айланишини давлат томонидан ҳисобга олиш ва назорат қилиш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш тўғрисида	13.08.2009 231-сонли
4.	Аҳолини зилзилалар оқибатида юзага келган ФВда (табiiй ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш комплекс дастури	19.07.2011 208-сонли
5.	Ўзбекистон Республикасида фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида	24.08.2011 242-сонли
6.	Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманида юз берган табiiй офат (сел, сув тошқини) натижасида етказилган зарарни бартараф этиш чора-тадбирлари (илова) ва ҳ.к.	4.04.2012 89-сонли
<i>Давлат бошқарув органлирининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари</i>		
1.	Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг «Меҳнат муҳофазаси бўйича ишларни ташкил этиш тўғрисидаги намунавий Низоми	14.08.1996 273-сонли
2.	Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг «Таълим муассасаларининг ўқув хоналарида машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини тасдиқлаш ҳақида»ги буйруғи	1.03.2013 14-6-сонли
3.	Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг «Таълим муассасаларининг ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари учун меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини тасдиқлаш ҳақида» ги буйруғи	1.04.2013 20-6-сонли
4.	Шовқин. Умумий хавфсизлик талаблари	ГОСТ 12.1.003-89
5.	Тебранма. Умумий хавфсизлик талаблари	ГОСТ 12.1.012-90
6.	Ёнғин хавфсизлиги. Умумий талаблари	ГОСТ 12.1.004-91

Давлат — умумий муносабатларни ҳал этиш воситаси, яъни ҳокимият ва халқ ўртасида юзага келадиган ўзаро алоқаларни тартибга соладиган аппарат.

Ҳуқук — 1. Давлат ҳокимияти томонидан ўрнатилган ва ҳимоя қилинадиган ёзма кўринишида ифода этиладиган умуммажбурий ижтимоий муносабат қоидалари тизими.

2. Жамиятда мавжуд умуммажбурий ижтимоий нормалар сифатида, давлат мажбурият кучи билан таъминланувчи муносабатларни юридик жиҳатдан мувофиқлаштирувчи тизим.

3. Императив, яъни ҳуқуқнинг устиворлиги, уни ҳам давлат, ҳам қонунлардан юқори туриши, жамият ўзўзини бошқаришнинг бир шакли

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар — ваколатли давлат органининг белгиланган тартибда қабул қилган, умуммажбурий кучга эга бўлган ва ёзма тарзда ифода этилган юридик ҳужжати. Уларда ҳуқуқий нормалар белгиланади, ўзгартирилади ёки бекор қилинади, қоидаларнинг мазмун ва моҳияти баён этилади.

Қонун — олий юридик кучга эга бўлган, давлатнинг қонун чиқарувчи муассаса томонидан ёки аҳоли томонидан тўғридан-тўғри, референдум ўтказишнинг талабларига мувофиқ қабул қилинган ва ўзида қонуннинг амал қилиш ҳудуди, муддати ва шахслар доирасида ҳуқуқий муносабатлар субъектлари фаолиятининг умумий намунасини мужассамлаштирган норматив-ҳуқуқий ҳужжат.

Қарор — давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ва мансабдор шахслар томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Ҳуқуқий муносабатлар — ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар. Ҳуқуқий муносабат тузилишига кўра объект, субъект ва мазмун каби элементлардан иборат бўлади. Ушбу муносабат иштирокчиларнинг ҳаракати нимага қаратилган бўлса — объект, унинг иштирокчилари — субъект, уларнинг ҳуқук ва мажбуриятларини амалга ошириш йулларини кўрсатувчи нормалар мазмунидир.

Ҳуқуқбузарлик — ҳуқуқ нормаларида белгиланган ва жамият учун хавфли бўлган қилмиш.

Сертификат — маълум бир фактларни тасдиқловчи ёзма гувоҳнома.

Фармон – давлат бошлиги чиқарадиган муҳим ҳуқуқий ҳужжат. У мазмун ва моҳиятига кўра конституциявий нормаларни ижтимоий ҳаётга тадбиқ этиш воситаси сифатида намоён бўлади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005. 191-б.).

Фармойиш – бошқарувга доир тез ҳал қилиниши керак бўлган жорий масалаларга оид қарорлар сифатида қабул қилинадиган ҳуқуқий ҳужжат (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005. 191-б.).

Қарор – давлат органи ёки мансабдор шахнинг ўз ваколати доирасида муайян мақсадга эришиши йўлида қабул қиладиган ва бирор оқибат келтириб чиқарадиган ҳужжат (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 10-ж.Т.: ДИН, 2005. 607-б.).

У одатда ижро этувчи ҳокимият томонидан қабул қилинади ва юридик ҳужжат сифатида эътироф этилади.

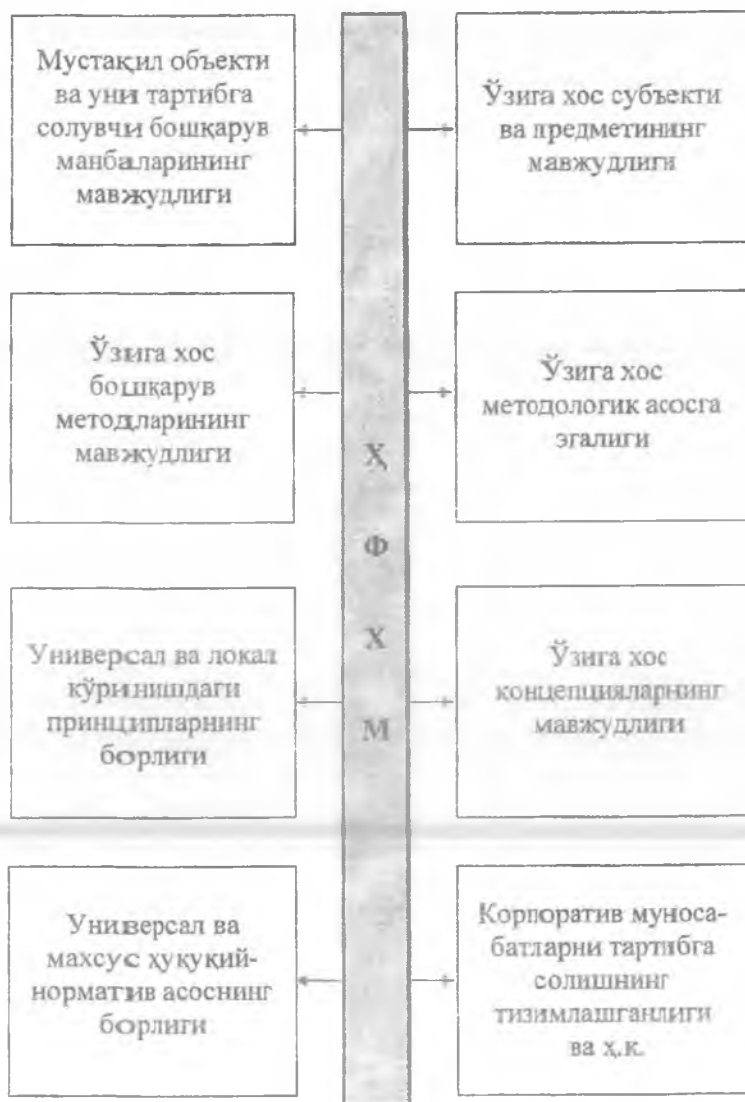
Устав (низом) – муайян муносабат доирасидаги фаолият ёки бирор давлат органи, муассаса, ташкилот, корхона тузилиши, мақсади, вазифасини йўналтириб турадиган асосий қонун-қоидалар мажмуи. Устав юридик шахсларнинг асосий таъсис ҳужжати ҳисобланади ва у шу ҳужжатга мувофиқ равишда фаолият юритади. Устав юридик шахс муассислари томонидан тасдиқланади ва давлат рўйхатидан ўтказилади. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005. 144-б.).

Йўриқнома – 1. Қонун ёки бошқа меъёрий ҳужжатларни тушунтириш мақсадида чиқариладиган ҳуқуқий ҳужжат

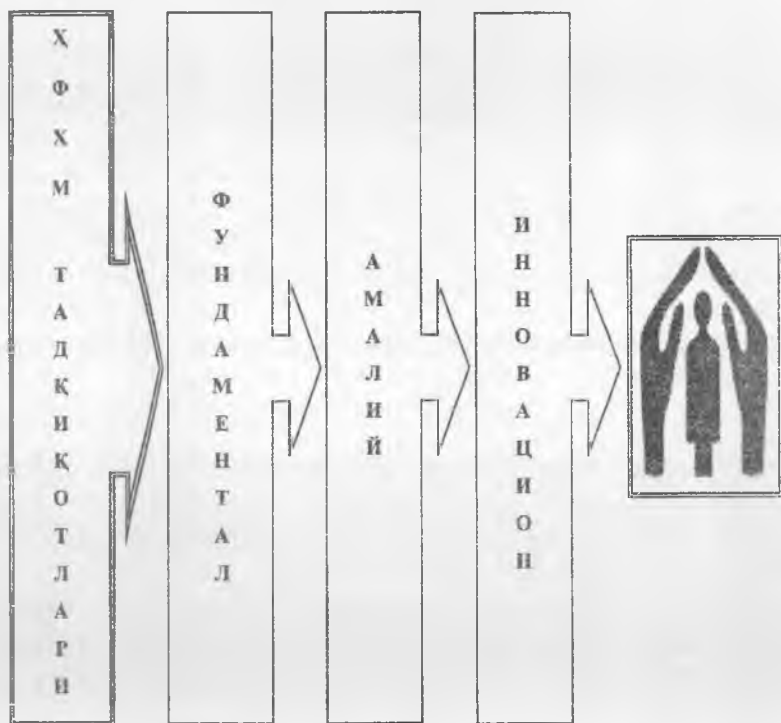
2. Бироор нарсани, унинг амалга ошириш, бажариш тартиби, ва усулини белгиловчи қоидалар тўплами, курсатмалар. (Ўзбек тилининг изохли лугати. 2-ж. Т.: ДИН, 2006. 282-б.)

Бўйруқ – якка ҳокимликка асосланган ҳуқуқий ҳужжат. Давлат бошқарув органи, муассаса, корхона, ташкилот олдида турган асосий ва кундалик фаолият вазифаларини ҳал этиш мақсадида қўлланилади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-ж.Т.: ДИН, 2001. 239-б.).

25-чизма. ҲФХМ – комплекс фан соҳаси

26-чизма. ХФХМ фанининг приоритет тадқиқот йўналишидаги лойиҳалар

Приоритет – лотин тилида “prior” – бирламчи масала, бирламчи аҳамият касб этиш деган сўзлардан олинган бўлиб, у бажарилиши лозим бўлган масала ёки ечимини қутаётган бирламчи муаммо.

Тадқиқот лойиҳаси ёки проект – (лотин тилида “projector” кўзда тутилган) илмий ишларни олиб бориш режаси ёки гоёси.

Фундаментал тадқиқотлар – фанлар соҳасида янги билимлар олишга ва қонуниятларни очишга, шунингдек амалий тадқиқотлар ва ишланмаларни ривожлантиришни таъминлайдиган илмий асос яратишга қаратилган илмий ишлар. Ўзбекистонда фундаментал тадқиқотлар узоқ (5 йилгача) муддатга мўлжаллаб ишлаб чиқилади ва унинг Низоми Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Илмий-техника тараққиётини Мувофиқлаштириш

Кенгаши томонидан тасдиқланади ҳамда давлат бюджети томонидан молиялаштирилади.

ХФХМнинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш айнан фундаментал тадқиқотлар жумласига киради.

Амалий тадқиқотлар – фундаментал лойиҳаларда олинган янги билимлар ва қонуниятларни иқтисодий тармоқларига тадбиқ этиш учун йўналтирилган илмий ишлар. Одатда, республикамизда амалий тадқиқот лойиҳаларига 3 йиллик илмий изланишлардан иборат бўлади ва у давлат бюджетидан қoplanади.

Инновацион тадқиқотлар – амалда қўлланилаётган ишланмаларнинг самарадорлигини оширишга қаратилган янгича ёндошув йўналтирилган изланишлар. Инновацион тадқиқотларни молиялаштириш, фундаментал ва амалий тадқиқотлардан фарқли равишда, давлат бюджетидан ва янгича ёндошув ишланмаларини тадбиқ этишга муҳож буюртмачилар томонидан амалга оширилади.

Фанларга қўйиладиган талаблар – фақатда ҳар бир фан соҳаси ёки фанлар тизими мустақил равишда умумэтироф этилиши ёки амалда қўлланиши учун зарур бўлган мазмун ва моҳият.

Объект (лотин. *objektum*–нарсa) субъектга (тадқиқотчи, изланувчи, ўрганувчи, амалга оширувчи...): 1. Бизнинг онгимизга ёки бизларга боғлиқ бўлмаган ҳолда намоён бўлувчи ташқи дунё, моддий борлик.

2. Субъектга қарама-қарши бўлган ҳамда инсоннинг амалий ва билиш фаолияти қаратилган объектив реаллик. Объект инсон ва унинг онгидан мустақил равишда намоён бўлади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд.-Т.: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2003. 441-б.).

ХФХМнинг объекти: 1. *Технотизм*, яъни корпоратив муносабат субъектларининг ҳаётий фаолият юритиш, жумладан меҳнат қилиш муҳити. Лекин, инсон нафақат ишлаб чиқариш, таълим олиш ёки меҳнат фаолияти билан ҳаёт кечиради. Унинг фаолияти корпоратив даражада дам олиш, саломатлигини тиклаш, маънавий-маърифий тадбирларда иштирок этиш каби фаолият турига оид муҳитларда ҳам кечади. Бунда ҳам унинг фаолият хавфсизлигини таъминлаш зарур.

**27-чизма. Ер қуруқлик юзаси (педосфера) технотизимлариини
ҲФХМ нуқтаи назардан таснифлаш тажрибаси**

Меготехнотизим (Техносфера)		
Технотизимлар	Типи	Тури
<i>Макротехно- тизимлар</i>	Педосфера	Тупроқ юзаси
<i>Мезотехно- тизимлар</i>	Минтақалар	Давлатлар
<i>Микротехно- тизимлар</i>	Вилоят, туман ва катта шаҳарлар	Аҳоли яшайдиган пунктлар ва зоналар
<i>Минитехно- тизимлар</i>	Муассасалар ва уларнинг бино ҳамда худудлари	Дам олиш хонаси
		Овқатланиш хонаси
		Уйин хонаси ва х.к.
		Спортзал
		Физика хонаси
		Кимё хонаси
		Кутубхона ва х.к.
		Устахона
		Амалиёт цехи
	Лаборатория	
	Дала амалиёти утадиган хоналар	
	Ресурс маркази	
	Илмий тадқиқот хонаси ва х.к.	
	Корхоналар ва уларнинг бино ва худудлари	Бошқарув ва унга хизмат қилувчи хоналар
		Цехлар ва конвейрлар
		Дам олиш ва хордиқ чиқариш хоналари
	Ташкилотлар ва уларнинг бино ва худудлари	Лаборатория, синов жойлари ва х.к.
		Конструкторлик хоналари
Тажриба-синов хоналари		
Дам олиш ва хордиқ чиқариш хоналари		
Компьютер, аналитик хоналар ва х.к.		

2. *Технотизим – инсонларнинг макон ва майдонга қараб иерархик поғонага жойлаштирилган ҳаётий фаолият юритиш муҳити. Техносфера эса глобал миқёсдаги технотизимдир.*

Техносфера (грек тилида “*techne*” – санъат, маҳорат, “*sphaïra* – шар, тўғрироғи қобик): 1. *Ўтмишда биосферага тааллуқли бўлган, кейинчалик инсонларнинг ўзининг моддий ва ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини янада яхшилаш мақсадида тўғридан-тўғри ёки сиртдан техник воситалар билан таъсир этган ҳудуддир* (БухДУ, Ўқув-методик мажмуа, 2012 й.).

2. *Кишилик жамиятининг Ер планетаси ва уни ўраб турувчи маконда ўз санъати ва маҳорати, яъни фаолиятини намоён қилаётган муҳити.*

Классификация (ёки ўзбекчада “тасниф”) – *нарсa, ҳодиса, ҳолат ва жараёнларни мақсадга йўналтирилган ва муайян кўрсаткичларига қараб қисмларга ажратиш ва тизимлаштириш.* (Класс. Классификация. Краткий словарь иностранных слов. – М.: Гос. изд иностр. и нац. словарей, 1952. С.179; А.Нигматов. Табiiй географик фанларнинг назарий асослари. Монография. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2010).

Техносферанинг таснифланиши – *инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш нуқтаи назардан уни муайян қисмларга ажратиш ва иерархик поғонага жойлаштириш (тизимлаштириш).*

Техносферани таснифлашда:

- *фалсафанинг фанлар методологиясига кўйиладиган талабларга жавоб бера олиши;*
- *муайян бир мақсадга йўналтирилганлиги;*
- *илмий ва амалий аҳамият касб этиши;*
- *ажратилган гуруҳларнинг кайтармаслиги;*
- *гуруҳларни номланиши оддий ва раvon кўринишда ифода этилиши;*
- *методологик ва методик жиҳатдан уни гадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик каби қоидаларга риоя этилиши зурур.*

Буюк рус эколог олими Н.Ф.Реймерс(1990) экотизимларни уларнинг майдон ва маконига қараб таснифлашни – микро, мезо, макротизимларни ажратишни олға суради. Бу мантиқан тўғри. Зеро, экотизимлар тури айнан организмларнинг қандай майдон ва макон буйича яшаш муҳитини камраб олишига боғлиқ. ҲФХМда кишилар фаолияти муҳитини майдони ёки макон нуқтаи назардан

таснифланиш бирламчи аҳамият касб этади. Ушбу таснифланиш универсал кўринишга эга бўлиб, у факатгина инсонларнинг фаолият кўрсатиши мухити ёки маконининг табиий бўлинмалари жумласидан қаралган, холос. Мего-макро-мезо-мини-микротехнотизимларни ўз навбатида эгаллаган маконига қараб турли синфларга ажратиш учун уни нисбатан каттарок тип ва нисбатан кичикроқ турларга таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тадқиқотчи технотизимларни иқтисодий ёки ижтимоий, сиёсий ёки маърифий-маданий, экологик ёки институционал жиҳатларига кўра турлича таснифлаши ҳам мумкин.

Технотизим ўлчами – инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги таъминланиши зарур бўлган муайян доирада чекланган ер майдони, сув акваторияси, ҳаво ва ер ости кенглигидаги жой.

ҚФХМда технотизим бўлиб муассаса, корхона, ташкилот каби корпоратив бўлинмаларнинг кадастрлаштирилган жойи ҳисобланади.

ҚФХМнинг тадқиқот предмети – минитехнотизимларнинг инсонларнинг бехатар яшashi ва меҳнат қилишидаги хавфсизлик кўрсаткичлари, даражалари ва уни оптималлаштириши йўллари.

ҚФХМнинг хавфсизлик даражаси – минитехнотизимларни инсонларни бехатар яшashi ва меҳнат қилиш шароити. Ушбу қулайлилик ҳолати одатда 4 даражада намоён бўлади.

1. *Комфорт* – минитехнотизимлар ҳолати инсон ҳаёт фаолияти учун энг қулай шароит.

2. *Хавфсиз* – минитехнотизимлар ҳолати инсон фаолияти учун салбий оқибатларни олиб келмайдиган шароит.

3. *Хавфли* – минитехнотизимлар ҳолатининг давомийлиги инсон фаолияти учун салбий оқибатларни олиб келадиган шароит.

4. *Фожiali* – минитехнотизимлар ҳолати қисқа муддатда инсон фаолияти учун оғир оқибатларни олиб келадиган шароит.

Таълим жараёнида кўпинча ҚФХМнинг тадқиқот предмети фақатгина фавқулодда вазият, сиҳат-саломатлик, техник-технологик каби алоҳида масалаларга эмас, балки инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг барча жиҳатларига бағишлангандир. Шунинг учун ҳам ҚФХМнинг тадқиқот предмети хавфсизликнинг:

28-чизма. ХФХМнинг тадқиқот предмети

Минитехнотизимлар хавфсизлиги:		
<i>Кўрсаткичлари</i>	<i>Даражалари</i>	<i>Оптималлаштириш йўллари</i>
Фавқулодда вазиятлар: зилзила	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Олдини олиш ва бартараф этиш чораларини кўриш
Санитар – гигиеник ҳолат	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Жамоат назоратини йўлга кўйиш
Иқлим шароити	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Совутиш ва иситиш тизимини таъмирлаш
Еруғлик билан таъминланиши	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Муқобил энергетика қурилмаларини ўрнатиш
Шовкинлиги	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Маъруза хоналарини бинонинг ички томонидагиларга алмаштириш
Энергетик хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Автоном энергия манбаларини ўрнатиш
Ахборот- коммуникацион хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Интернет сайтларига киришни саралаш
Ижтимоий-психологик хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Бошқарув тизимини қайта кўриб чиқиш
Сиёсий хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Миллий сиёсатнинг устивор жиҳатларини очиб бериш
Маънавий	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Фуқароларга юксак маънавият енгилмас куч эканлигини сингдириш
Маърифий	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Фан ва илмнинг барқарор ривожланишдаги аҳамиятини кучайтириш
Террористик ва диний ақидапарастлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Барча ўчоқларни аниқлаш ва унга қарши туриш йўлларини ишлаб чиқиш
Экологик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Аҳолининг экологик онги ва маданиятини кўтариш
Ҳарбий ва қуроли тўқнашувлар	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Ҳарбий бўлинмаларнинг хавфсизлигини таъминлаш
ва ҳ.к.

1. *Маънавий* жиҳатларини, яъни инсонларга мафкуравий, ғоявий ва информацион хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўлларига (И.Каримов “Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т., 2008. 13 – 14-б.).

2. *Маърифий* жиҳатларини, яъни инсонларнинг илмий ва ижодий фаолият устиворлиги руҳида таълим ва тарбиясига қилинадиган хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари.

3. *Террористик ва диний ақидапарастлик* жиҳатлари, яъни инсонларни кўрқитиш ва кўр кўрона “ёлғон” диний ғояларга эргаштириш кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. *Хавфсизлик ва тинчлик* учун курашмоқ керак. –Т., 2002. 62 б.).

4. *Экологик* жиҳатлари, яъни экотизимларни барқарорлик хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. *Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт* йўлида. 6 жилд.-Т., 1998. 39 б.).

5. *Ҳарбий ва қуролли тўқнашув жиҳатлари*, яъни ҳарбий ҳаракатлар ва қурол ишлатиш орқали қилинадиган хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. *Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт* йўлида. 6 жилд. – Т., 1998. 39 б.).

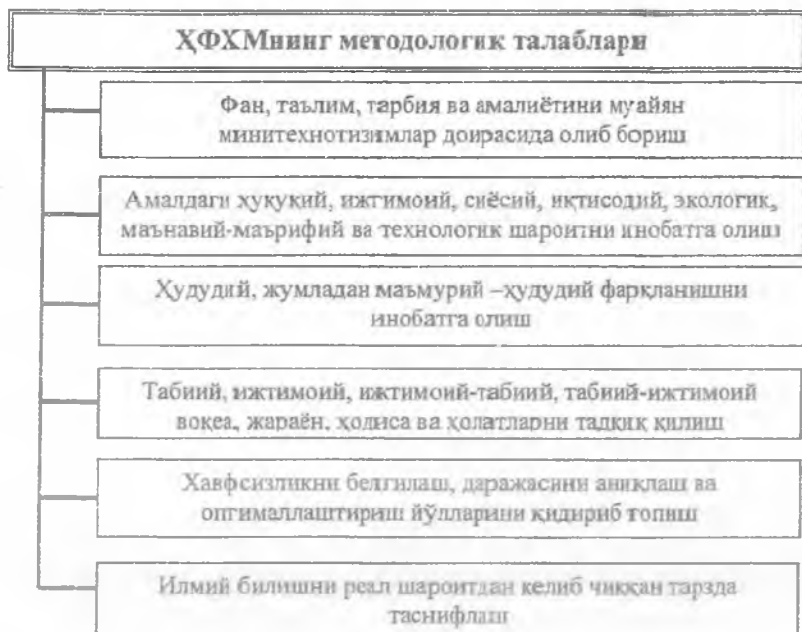
6. *Сиёсий* жиҳатлари, яъни миллий барқарорлик сиёсатига қарши қаратилган хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. *Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт* йўлида. 6 жилд.– Т., 1998. 39 б.) каби жиҳатларини ҳам камраб олиши лозим.

Оптималлаштириш йўллари – ҲФХни таъминлашда амалдаги ҳолатни замонавий ва илмий асослаган усулларни энг қулайини қўллаган тарзда инсон хавфсизлик даражасини ошириш чоратадбирлари.

Методология (юнонча “metodos” – билиш ёки тадқиқ қилиш “logos”- таълимот) *илмий билиш методларига оид таълимотлар йиғиндисиди, тўғриворги тизими.* Чунки методологиянинг қуйида санаб ўтиладиган қисмлари, яъни тадқиқот методлари айнан муайян бир кетма-кетликда ва иерархик поғонада тизимлаштирилади. Барча фанларга қўйиладиган асосий талаблардан бири у қандай тадқиқот методологиясига эга эканлиги. Зеро фанлар

назариясининг бош масаласи унинг методологиясидадир. Шунинг учун бўлса керак файласуфларнинг мунозара марказида айнан мазкур масала кўндаланг бўлиб туради ва, афсуски, ҳамма фанларда ҳам бу ҳақда ягона бир фикрга етиб келинганича йўқ.

29-чизма. ҲФХМга юклагиладвган методологик талаблар

Методология метод эмас ва ундан фарқли равишда шароит ва замонга қараб, ё эволюцион ёинки нозволюцион тарзда ўзгариши мумкин. Метод ўзгармайди, янгилари яратилади ва улар эскиларининг ўрнига илмий билишда қўлланилади, ҳолос. Методларни тизимлаш эса муайян ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, экологик, маънавий-маърифий ҳолатдан келиб чиқади. Масалан, собиқ иттифоқ даврида деярли барча фанлар, жумладан табиий фанлар методологияси марксизм-ленинизмнинг утопик коммунизм куриш ғоясига асосланган сиёсий тизимга мослаштирилган эди (Человек, общество и окружающая среда. Географические аспекты использования естественных ресурсов и сохранения окружающей среды. – М.: “Мысль”, 1973.- С.10-11).

ҲФХМ методологияси – реал ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маърифий, ҳуқуқий, экологик вазиятдан келиб чиққан тарзда минитехнотизимларда кечаётган табиий, ижтимоий, ижтимоий-табиий ва табиий-ижтимоий ҳолат, жараён ва ҳодисаларни шмий билишга қаратилган методларни танлаш ва тизимлаштириш.

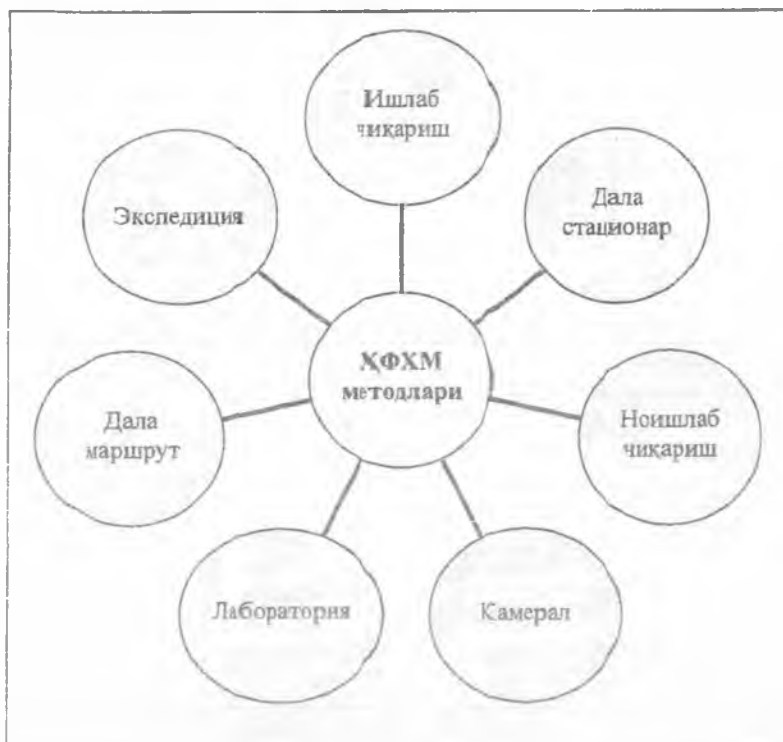
30-чизма. ҲФХМнинг айрим фан соҳаларига доир методлари

Фан соҳаси	Методлари
Биология	Биокимёвий, биотехнологик, биофизик, геоботаник, зоологик, фенологик, анатомио-физиологик ва ҳ.к.
География	Картографик, қиёсий географик, ландшафт-индикацион, ГАТ, геоморфологик, социал географик, гидрологик, метеорологик, геодемографик, гидролитодинамик ва ҳ.к.
Ҳуқуқ	Маъмурий, фуқаровий, маъмурий-фуқаровий
Иқтисодиёт	Макроиктисодий, микроиктисодий, қиёсий таҳлил, мизантақавий иқтисодий ва ҳ.к.
Математика	Ретроспектив моделлаштириш, компьютер дастурлари орқали математик анализ қилиш, алгоритмли тизимлаш ва ҳ.к.
Геология	Геокимёвий, геофизик (радиометрик, сейсмоакустик, электроқидирув), гидрогеологик, палеогеологик, геокриологик, инженер-геологик ва ҳ.к.
Космология	Аэрокосмик зондаш, космик картографик, аэрокосмо-фотограмметрик, аэрогаммаспектро-метрик ва ҳ.к.

Метод (грекчада *methodos* – тадқиқот йўли) – маъйян бир мақсадга эришиш йўли ёки усули. Фанда уни тадқиқот усули деб ҳам аталади. Методлар бошқа турдош фан соҳаларида ҳам бор, лекин ҲФХМ ўзининг қонуниятлари, мақсади ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда уларни танлаб олади ва тизимлаштиради.

ҲФХМ методи – 1. Минитехнотизимларнинг хавфсизлик кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўлларини ўрганиш, аниқлаш ва амалга ошириш усули.

31-чизма. ҲФХМ методларини ишлатиш жойи ва хусусиятларига қараб таснифланиши

ҲФХМ комплекс тадқиқотларни олиб боровчи фанлар тоифасига киргани учун ҳам унда деярли барча фанларга хос бўлган тадқиқот методлари қўлланилади. ҲФХМга оид методларни танлашда реал шароитни инобатга олишда тадқиқотларни ижтимоийлашувига, яъни инсон томонидан жамиятда яшаш имкониятини берувчи билимлар, нормалар ва қадриятлар тизимининг ўзлаштирилишини инобатга олиш керак. Бу эса “Фалсафа”нинг илмий билишдаги, “Социология”нинг ижтимоий уюшмалар ривожини ва мамлакат тараққиётидаги, “Психология”нинг корпоратив субъектларнинг руҳий ҳолатидаги, “Тарих”нинг даврий ўзгаришдаги, “Этнография”нинг маҳаллий халқнинг турмушидаги

қонун ва қонуниятларни ўрганиш усулларини ҳам инобатга олиш зарурлигини кўрсатади.

ҲФХМ тадқиқот методларини танлашда тизимлаш ёки тизимли ёндашувни қўллаш лозим. Тизимли ёндашув илмий билиш жараёни гипотеза, концепция, режадан бошлаб, назарий асосини ишлаб чиқиш ёки аниқлаштириш ҳамда амалий татбиқига етиб бориш методларини муайян иерархияда (қисмлар зинопоясида) олиб боришни талаб этади.

ҲФХМ тадқиқотларга тегишли методларни олиб бориладиган жойи ва хусусиятига қараб қуйидагича гуруҳлаштирилади: лаборатория (лот. *laboratorium* – ишлайман), камерал (лот. *kammer* – махсус хона), дала, экспедиция (лот. *ekspeditio* – тартибга солиш, сайр қилиш) шароитида ўтказиладиган методлар.

2. ҲФХМда фойдаланадиган усуллар:

➤ гомосфера ва нокосферани фазовий ва вақт бўйича ажратиб қўйиш, буни ҳал қилиш учун масофадан бошқариш, автоматлаштириш, роботлаштириш воситаларидан фойдаланиш;

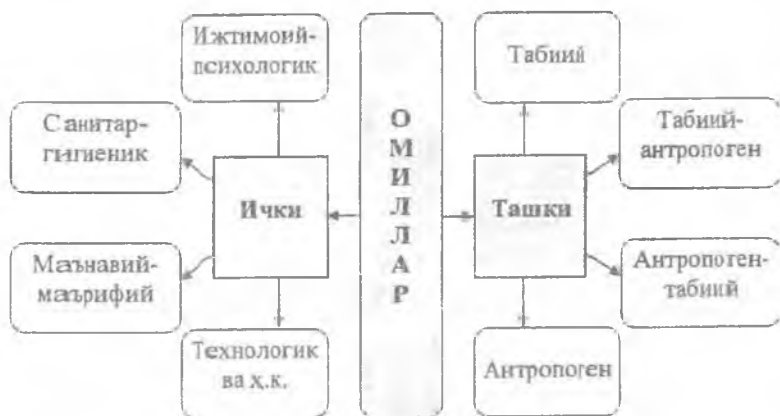
➤ хавфларни йўқотиш йўли билан нокосферани меъёрлаштириш. Бу усулга ходимларнинг шовқин, газ, чангдан жароҳатланишидан сақловчи шахсий ва биргаликдаги химоя воситаларини қўллаш;

➤ ходимларни тегишли муҳитга мослаштиришга, уларни химоялаш даражасини кўтаришга йўналтирилган ҳар хил воситалар ва усуллар: касбига қараб танлаш, руҳий таъсир ва (шахсий) химоя воситаларини қўллаш.

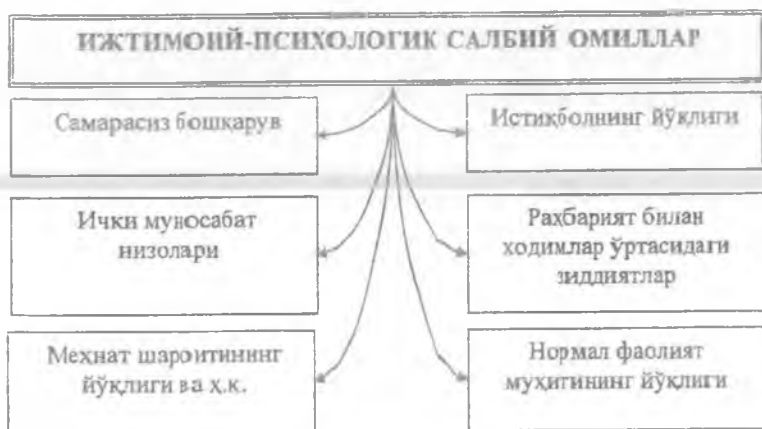
Амалда эса юқорида айtilган усуллар биргаликда қўлланилади.

Табиатшунослик — табиатда содир бўлган, кечаётган ва кечиши мумкин бўлган ҳолат, жараён ва ҳодисаларни мустақил ҳамда уларни инсон ҳаёти билан боғлиқ равишдаги қонунлари ва қонуниятларини илмий билишга қаратилган фанлар мажмуаси. Фанлар тизими эмас, чунки табиатшуносликка оид тизимлашган фанлар ажратилмайди. "Табиатшунослик" мустақил фан эмас, балки ўқув курси ёки таълим йўналиши сифатида ишлатилади. Табиатни илмий билишга тааллуқли фанлар эса – табиий фанлар гуруҳига ажратилади (Фанлар. О.Файзуллаев. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-жилд. 182-б.).

32-чизма. Минитехнотизимларга таъсир этувчи омиллар

33-чизма. ҲФХМнинг ички ижтимоий-психологик салбий омиллари

34-чизма. Ижтимоий гуруҳлар бўйича ҲФХМга таъсир этувчи омилларнинг хавфлилик даражаси

(АҚШ сайловчи-аёллар лигаси, университетлар, бизнесменлар берган маълумотлар ва социологик сўровномаларга кўра)

Эгаллаган ўрни	Эркаслар	Аёллар	Бизнесменлар	Талабалар	Статистик кўрсаткич
1.	Автомобиллар	Атом энергетикаси	Ўқ отиш қуроллари	Атом энергетикаси	Чекиш
2.	Чекиш	Автомобиль	Мотоцикл	Ўқ отиш қуроллари	Алкоголь
3.	Алкоголь	Ўқ отиш қуроллари	Автомобиль	Чекиш	Автомобиль
4.	Атом энергетикаси	Чекиш	Психологик босим	Пестицидлар	Ўқ отиш қуроллари
5.	Ўқ отиш қуроллари	Мотоцикл	Алкоголь	Антибиотик	Фавкулда вазиятларда
6.	Урушларда қатнашиш	Алкоголь	Ёнги	Мотоцикл	Мотоцикл
7.	Полицияда хизмат қилиш	Авиация	Полицияда хизмат қилиш	Алкоголь	Чекиш
8.	Экологик вазиятлар	Полицияда хизмат қилиш	Атом энергетикаси	Полицияда хизмат қилиш	Хирургик операциялар
9.	Фавкулда вазиятларда	Пестицидлар	Хирургик операция	СПИД	Рентген нурали
10.	Пестицидлар	Хирургик операциялар	Ов қилиш	Ёнгилар	Темир йул транспорти

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб Табиатшунослик фанлари жуда оммалашиб кетди. Чунки табиий ресурслардан фойдаланиш тобора ортмоқда. Ер юзида ҳозирда йилига 100 млрд т ёқилги, 800 млн т ҳар хил металллар, 2,5 млрд т нефть, 20 млрд т кўмир, 100 млн лаб автомобиллар, самолёт, трактор двигателлари ишлатилди, 2 млрд м³ ёғоч ва 1 млн т овланган гўшт ишлатилади. Дунё бўйича қишлоқ хўжалик экинлари билан қуруқликнинг 11%, яйлов ўтлоқлар билан 17,5% банд.

Омил ёки фактор (лотинчада “factor” – яратувчи, ишлаб берувчи) – ҳолат, жараён, ҳодиса ёки воқеаларга таъсир этувчи кучлар.

Минитехнотизимларга таъсир этувчи омил ёки ҲФХМ омилли – минитехнотизимларнинг инсонларнинг ҳаёт фаолияти

хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ва ўзаро таъсир доирасидаги ички ва ташқи кучлар.

ҚФХМ омиллари ни кишилиқ жамиятини амалий ҳаракатлари нуқтаи назардан иккига ажратиш керак: ташқи ва ички. Бу мантиқан тўғри. Зеро, ички омиллари корпоратив миқёсда инсон бартараф этиш имкониятига эга бўлса, ташқи омилларга нисбатан унинг ҳаракати мослашишдан иборат бўлади.

ҚФХМ омиллари таснифи – келиб чиқиши нуқтаи назардан турлича таснифланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Фавқулудда вазиятлар тўғрисидаги қонуни омиллари табиий ва техноген турларга ажратилган. Лекин, уни келиб чиқиши ва инсонларга таъсири нуқтаи назардан фавқулудда вазиятлар омиллари: табиий, антропоген, табиий-антропоген, антропоген-табиий омиллари ажратиш мантиқан тўғридир.

ҚФХМнинг ички омиллари – минитехнотизимларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ўзаро таъсир доирасидаги сиёсий, маърифий-маънавий, экологик, иқтисодий, ижтимоий-гуманитар, технологик каби кучлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ички омиллари ҚФХМ қайси бир минитехнотизимлар тури ёки типига қараб олинади. Масалан, минитехнотизим, яъни корхона, ташкилот, муассаса ҳудуди ва биноларида ҚФХМга таъсир этувчи кучлар. Ушбу омиллари ҚФХМ субъектлари ўз имкониятлари билан олдини олиш ёки аксарият ҳолларда бартараф этиш имкониятига эгадирлар.

ҚФХМнинг ташқи омиллари – минитехнотизимларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ўзаро таъсир доирасидаги сиёсий, маърифий-маънавий, экологик, иқтисодий, ижтимоий-гуманитар, технологик каби кучлар.

Ташқи омиллари минитехнотизим, яъни корхона, ташкилот, муассаса ҳудуди ва биноларидан ташқарида ҚФХМга таъсир этувчи кучлар. Ушбу омиллари ҚФХМ субъектлари ўз имкониятлари билан шароитга мослашиш нуқтаи назардан қаралади. Масалан, Куёш радиацияси омили. Ундан Ер планетаси технотизимларига келадиган радиациянинг 46% ёруғлик, 47% инфрақизил ва 7% ультрабинафша нурларни ташкил этади. Атмосферанинг юқори қисмига ҳар дақиқада 1 см^2 юзага 2 калория энергия келади. Унинг ўзгариши $0,07 \text{ кал/см}^2/\text{мин.ни}$ ташкил этади.

Ҳар йили Ер юзаси технотизимларининг 1 км² майдонига 2,6x10¹⁵ каллория энергия келади. Бу эса 400 минг тонна кўмир энергиясига тенгдир. Ер юзидан қайтган қуёш радиацияси – альбедро қорли технотизимларда 70 – 90%, қумларда 30 – 35%, қора тупроқли ҳайдалган даштларда 5 – 14%, ўрмон ва ўтлоқли даштларда 10 – 25%. сув экстизимларида Қуёш нурининг тушиш бурчагига боғлиқ равишда 2 – 78% гача боради. Ушбу табиий омилнинг кескин ўзгариши минитехнотизимларда тегишли мослашув тадбирларини олиб боришга чақиради.

35-чизма. ХФХМни таъминлаш принциплари

36-чизма. ҲФХМни қоидалари ва қонуниятлари

37-чизма. ҲФХМга онд янги фанлар

Эргономика – (грек. “ergon” – иш, меҳнат ва “nomos” – қонун) кишиларни машиналардан фойдаланиш орқали меҳнат фаолиятини олиб бориш қоидалари ва қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, уни оптималлаштириш йўлларини амалда қўлловчи амалиёт тармоғи.

Эргономиканинг мақсади – “инсон-машина” тизимида меҳнат шароитини оптималлаштириш. Эргономика инсонларни техника (асосан шахсий компьютер)лардан фойдаланиш ва унинг ишлаш ёки ишлатишнинг хавфсизлик талабларини ишлаб чиқади ва амалга ошириш йўллари, назорати ва бартараф этиш чораларини кўради. У:

- компьютер тугмалари;
- платалари;
- махсус қулай мебелларни лойиҳалаштириш;
- компьютерларни жойлаштириш;
- физик ноқулайлик;
- иш жойида саломатликни таъминлаш каби жараёнларда

кишилар учун комфорт шароитни яратиш, иш самарадорлигини ошириш ва хавфсизлик масалаларини кўриб чиқади.

Инженерлик психологияси – кишиларга ахборот таъсири ва лойиҳалаш техникалари, “инсон-машина” тизимини яратиш ва эксплуатация қилишнинг ижтимоий психологик жиҳатларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, уни оптималлаштириш йўлларини амалда қўлловчи амалиёт тармоғи.

Инженерлик психологияси инсонларда ахборотларни қабул қилиш, сақлаш, қайта ишлаш ва реализация қилишни ўрганади. У психик ва психофизиологик қонуниятлардан келиб чиққан тарзда техник жиҳозлар ва “инсон-машина” тизимини жойлаштириш ҳамда техник операторлар учун хавфсизлик талабларини ишлаб чиқади.

Антропометрия – инсонларнинг морфометрик кўрсаткичлари асосида унинг бошқариш органларини тўғри жойлаштириш ва иш жойлари ўлчамларини аниқлаш.

Биомеханика – инсонларни ўз танаси орқали машиналарга таъсир қилувчи кучларни ўрганиш. У инсон массасини, машиналардан фойдаланишда самарали ишлатиш йўлларини ишлаб чиқади.

Эргономика, Инженерлик психологияси, Антрометрия, Биомеханика фанлари машиналардан фойдаланиш, жумладан компьютерлар яратиш, ишлаб чиқиш ва самарали ишлатиш каби муаммоларнинг ечимини топишга хизмат қилади.

38-қизма. Ўзбекистонда “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти” таълими

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 19 июлдаги 208-сон қарорига илова “*Аҳолини zilзилалар оқибатида юзага келган фавқулодда вазиятларда (табiiй ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш КОМПЛЕКС ДАСТУРИ*”

Банди	Чора-тадбирлар мавзуси	Амалга ошириш муддати	Масъуллар
4	«Ҳаёт хавфсизлиги», «Соғлиқ ва ҳаёт хавф-сизлиги асослари» ва «Ҳаёт хавфсизлиги асослари» ўқув курсларини ишлаб чиқиш, уларни республика таълим муассасалари педагог кадрлар малакасини ошириш институтларининг ўқув режаларига киритиш.	2012 йил сентябрь	ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ЎЗР Халқ таълими вазирлиги
12	Вазирлар Маҳкамасига Халқ таълими вазирлиги ва Ўрта махсус, касб-хунар таълими марказининг марказий аппарат-ларида, шунингдек уларнинг Қорақал-поғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги ҳудудий бўлинма-ларида «Соғлиқ ва ҳаёт хавфсизлиги асослари», «Ҳаёт хавфсизлиги асослари» ва «Ҳаёт хавфсизлиги» курсларини ўқиғишни яхшилашни мувофиқлаштириш ва методик ёрдам бериш мақсадида бир нафардан (ҳаммаси бўлиб 30 нафар) мутахассис лавозимини жорий этишнинг мақсадга мувофиқлиги масаласи бўйича таклифлар киритиш.	2011 йил сентябрь	ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ЎЗР Халқ таълими вазирлиги, ЎЗР Молия вазирлиги, ЎЗР Иқтисодиёт вазирлиги
22	Республика газета ва журналларида «Фавқулодда вазиятлар вазирлиги хабар беради», «Фавқулодда вазиятларда ҳара-катланиш», «Ҳаёт хавфсизлиги» ва шу каби рукнлар ташкил этиш.	2011 йил 1 октябрь	Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги

Таълим – 1. Билгим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси. (Таълим ва узлуксиз таълим. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8–ж.- Т.: ЎЗМЭ, 2004. 307-б.),

2. Кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлаш учун унга тегишли тизимлашган билгим, кўникма ва малака (компетениция) бериш воситаси. Зеро, таълим узлуксизлиги тизимлашгандир.

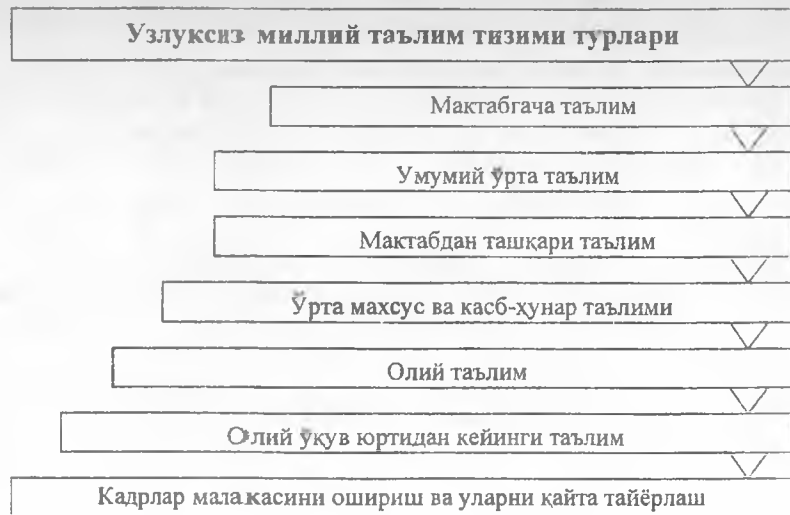
39-қизма. Миллий таълим тизими таркиби

(Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида"ги қонуннинг 9-моддаси)

40-қизма. Узлуксиз миллий таълим турлари

(Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида"ги қонуннинг 10-17-моддалари)

41-қизма. Ўзбекистонда ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаси – ХФХМ объекти сифатида

Таълим муассасаси	Таълим муассасасидаги ХФХМ объектилари
Академик лицей	<ul style="list-style-type: none"> • Муассаса худуди • Ўқув хоналари • Лаборатория хоналари • Компьютер хоналари • Техник хизмат кўрсатиш хоналари • Ижтимоий хизмат кўрсатиш хоналари ва х.к.
Касб-хунар коллежи	<ul style="list-style-type: none"> • Муассаса худуди • Ўқув хоналар • Компьютер хоналари • Устахоналар • Полигонлар • Техник хизмат кўрсатиш хоналари • Ижтимоий хизмат кўрсатиш хоналари ва х.к.

Таълим тизими – кишининг ёши, психологик хусусиятлари, имкониятлари ва касбга мойиллигини инобатга олган тарзда уни қисмларга ажратиш ва иерархик поғонага жойлаштириш.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: давлат стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари; таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар; таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар. Улар ягона ва узлуксиздир.

Узлуксиз таълим – мазакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турлари, давлат таълим стандартлари, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳити (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонунининг 9-моддасига биноан миллий узлуксиз таълим тизими қуйидаги турлардан иборат: мактабгача таълим; умумий ўрта таълим; мактабдан ташқари таълим; ўрта махсус, касб-хунар таълими; олий

таълим; олий ўқув юртидан кейинги таълим; кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш.

Мактабгача таълим – болани соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрлаган тарзда шакллантириш мақсадини кўзда tutувчи билим ва кўникма бериш воситаси.

Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

Умумий ўрта таълим – болага билим, кўникма ва малака (компетенция)ларнинг зарур ҳажмини бериш орқали ўқувчиларни мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантириш, уларни касбга йўналтириш ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлаш воситаси.

Ўзбекистонда умумий ўрта таълим босқичлари куйидагича: бошланғич таълим (I – IV синфлар); умумий ўрта таълим (I – IX синфлар).

Мактабдан ташқари таълим – болалар ва ўсмирларнинг таълимга бўлган, яқка тартибдаги, ортиб борувчи талаб – эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат ташкилотлари, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларида тегишли билим, кўникма ва малакаларни бериш (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

Ўрта махсус, касб-хунар таълими – ўқувчиларни жадал интеллектуал ривожланиши, чуқур, соҳалаштирилган, табақалаштирилган, касбга йўналтирилган билим, кўникма ва малакаларни бериш воситаси (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

Ўрта махсус, касб-хунар таълимини олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишнинг йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга. Умумий ўрта таълим негизида ўқиш муддати уч йил бўлган мажбурий таълим. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари эгалланган касб-хунар бўйича ишлаш ҳуқуқини беради ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўлади.

Академик лицей ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-хунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир.

Касб-хунар коллежи ўқувчиларнинг касб-хунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни, танланган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишни таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб-хунар ўқув юртидир.

Олий таълим – малакали мутахассисларни бакалаврият ва магистратура даражасида тайёрлайдиган таълим босқичи. Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юртларида (университетлар, академиялар, институтлар ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларида) ўрта махсус, касб-хунар таълими асосида амалга оширилади.

Бакалаврият – мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал, амалий билим, кўникма ва малакаларни камидан тўрт йил давомида берадиган таянч олий таълим.

Магистратура – аниқ мутахассислик бўйича фундаментал, амалий билим, кўникма ва малакаларни камидан икки йил давомида берадиган, бакалаврият негизидagi олий таълим.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим – жамиятнинг олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шахснинг ижодий таълим – касб-хунар манфатларини қаноатлантиришга қаратилган бакалаврият ва магистратурадан кейинги катта илмий ходим-изланувчи ва мустақил тадқиқотчиликни олиб боровчи босқич. (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август)

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга қаратилади. У олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларида катта илмий ходим-изланувчи ёки мустақил изланувчи сифатида амалга оширилади.

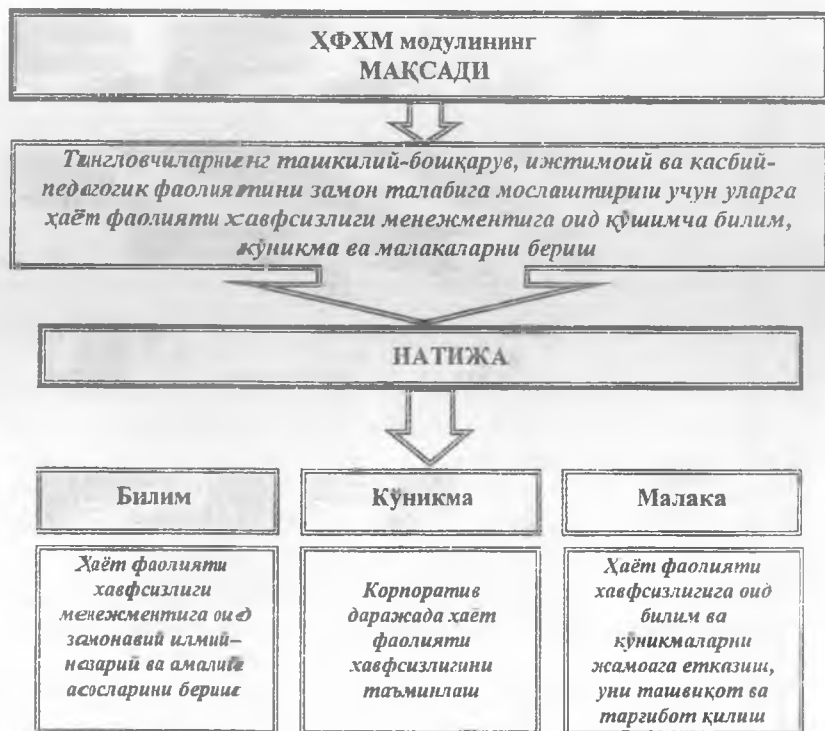
Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш:

1. Мутахассисларни касб-билимлари ва кўникмаларни янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган таълим босқичи. (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

2. Мутахассисни замон талабига мос равишда касбий билими, кўникмаси ва малакаси (компетенцияси)ни янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган таълим босқичи

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш 86 та йўналиш ва 225 касб бўйича 42 та муассасаларда олиб борилади. Жумладан, 4 та минтақавий марказ, 10 та тармоқ марказлари, Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимидаги кадрларни малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти, 27 та олий таълим муассасаларидаги факультетлар.

42-чизма. ҲФХМ модулининг мақсади ва кутилаётган натижалар

Таълим модули – кишини ўқитиш жараёнида қўлланиладиган мустақил ўқув курси. У тингловчига аввалдан тегишли ўқув курсига оид тарқатма материалларни бериш, белгиланган ўқув соати тугаши билан семестр якунланишини кутиб ўтирмай баҳолашни якунлаш, тез мослашувчан ва алмашувчан таълим воситасидир.

Ўқув курси – фан ва унинг қисмларини ўқув дастурларига мос қилиб ўқитиш даври: ўқув йили, ўқиш даври, семестр.

Ўқув предмети – таълимда фанлардан ажратиб олинган қисмларнинг ўқитилиши.

Билим – кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида ҳосил қилган маълумотлари, воқеликнинг инсон та-фаққурида акс этиши (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2 ж. – Т.: ЎзМЭ, 2004. 23-б.).

Кўникма – инсоннинг илгариги тажрибалари асосида муайян фаолият ёки ҳаракатни амалга ошириш қобилияти. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5 ж. – Т.: ЎзМЭ, 2004. 182-б.).

Малака – муайян касб, ишни яхши ўзлаштириш натижасида орттирилган маҳорат. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5 ж. – Т.: ЎзМЭ, 2004. 419-б.).

Компетенция – қўзланган натижаларга эришиш учун билим, кўникма ва малакаларни қўллай олиш қобилиятини намойиш эта олиши.

Инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги таълими ўқув курсини ўқитишдан мақсад: 1. Кишилиқ жамиятининг барқарор ривожланишини таъминлай оладиган шахсни тайёрлаш учун уларга инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигига оид билим бериш, кўникма ва малака (компетенция)ларни ҳосил қилиш.

2. Кенг маънода – маҳаллий ва миллий миқёсда бир маромда барқарор ривожланишини таъминлаш учун ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида инсон фаолияти хавфсизлиги бўйича раҳбар ходимларга билим, кўникма ва малакаларни бериш.

ҲФХ вазифалари – ҲФХ ўқув курсининг мақсадига эришмоқ учун қўйил адиган масалалар. Уларга қуйидагилар қиради:

- миллий миқёсда ҲФХ учун таълим концепциясини яратиш орқали давлатнинг тактик ва стратегик режаларини ишлаб чиқиш;
- тизимлашган, яъни оддийдан мураккабга, регионаллик ва ихтисосликка томон йўналтирилган ҳамда иерархик поғонага

жойлаштирилган ДТС, ўқув режалари ва таълим дастурларини яратиш;

- таълим тизимининг барча поғоналарида педагогик тажриба-синовларни олиб бориш;

- мазкур соҳадаги фундаментал, амалий ва инновацион илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш;

- махсус жиҳозланган полигон, хона, аудитория ва лабораторияларни ташкил этиш ва унда ўқув машғулотларини олиб бориш;

- шу соҳага комплекс ёндаша оладиган кадрлар тайёрлаш, мавжудларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини яратиш ва ҳ.к.

43-қизма. ҲФХМ таълими муаммолари

44-чизма. ҲФХМ тарбияси мезонлари

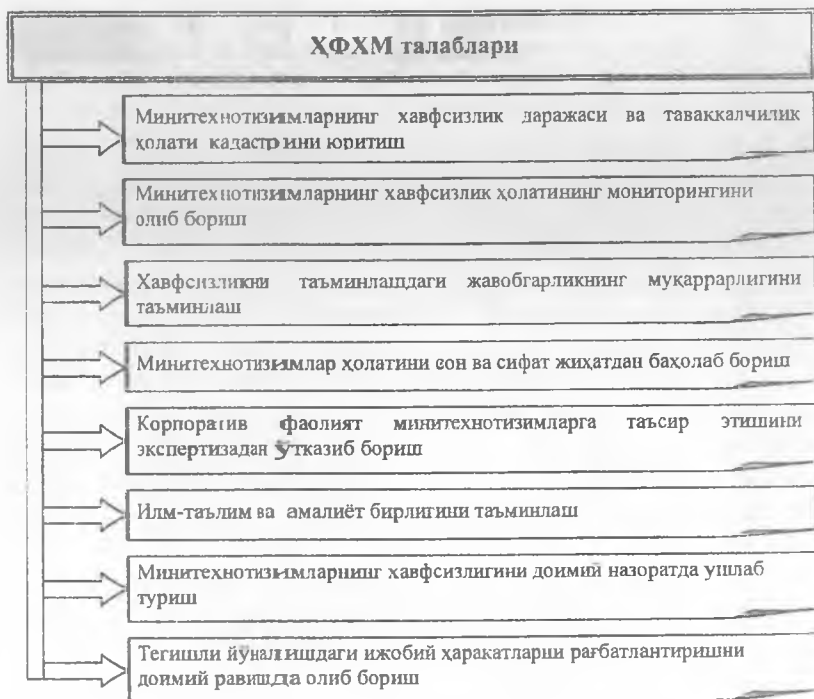

ҲФХМ таълими — кишиларни корпоратив миқёсда бехатар яшаш ва меҳнат қилиши учун унга ҲФХМдан билим, кўникма ва малака (компетенция) бериш воситаси.

ҲФХМ тарбияси – кишини корпоратив миқёсда бехатар яшаш ва меҳнат қилишини таъминлаш нақадар муҳим масала эканлигини англаган ҳолда фаолият юритишини таъминлаш.

ҲФХМнинг асосий вазифаларидан бири мазкур йўналишдаги узлуксиз аънъанавий ва ноанъанавий таълим тизимини яратишдир. Унда ҲФХМни таъминлашга қодир кадрлар тайёрлаш, раҳбар ходимларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади. Зеро тез ўзгарувчан замон талаблари мазкур муаммонинг ўз-ўзидан ечимини топади, дейиш хатодир.

45-қизма. Таълим муассасаларида ҲФХМни таъминлаш талаблари

ҲФХМ давлат бошқаруви – фуқароларни бехатар яшаш даражасини таъминловчи давлат органлари ваколатлари, функциялари ва уни амалга ошириш йўллари тизими.

Ўзбекистонда ҲФХ бошқаруви: 1. Кенг маънода – давлат ҳокимияти, органлари, бирлашмалари, ташкилотлари, жамоат бирлашмалари ҳамда уларнинг бехатар яшаш даражасини таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва методлари тизими.

2. Тор маънода – ҲФХ миллий бошқаруви – фуқароларни бехатар яшаш даражасини таъминлашга оид ижтимоий муносабатларни тартибга солиш воситаси.

Давлатнинг ҲФХ бошқаруви – ўз ваколат доирасида давлат бошлиғи, ҳокимияти, ижро этувчи давлат органлари ва уларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлиги муносабатларини тартибга солишдаги фаолияти.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҲФХни таъминлаш – давлат марказий органларининг тегишли бошқаруви.

Муайян маъмурий-ҳудудий бирликларда ҲФХни таъминлаш – умумий кўринишдаги маҳаллий ҲФХ бошқаруви.

Давлатнинг махсус ҲФХ бошқаруви – давлатнинг ихтисослаштирилган органларини ҲФХни таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва амалга ошириш усуллари тизими.

Жамоат бошқаруви – шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларининг йиғини (вакиллар йиғилиши) ўз хавфсизлик манфаатларидан, урф-одат қоидаларидан ва бехатар яшайдан келиб чиққан ҳолда, ваколат доирасида мустақил фаолият юритиш.

Нодавлат ноижорат ташкилотларида ҲФХМ – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) келишини ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимлайдиган ўзини ўзи бошқариши ташкилотининг инсонларни бехатар яшаш даражасини таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва уни амалга ошириш усуллари тизими.

ҲФХ ни бошқаришнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

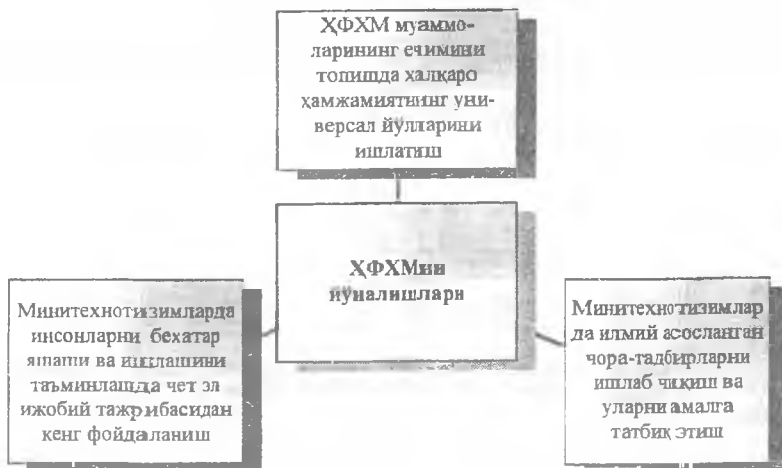
1. Объект ҳолатининг таҳлили ва баҳоси.
2. Объект ҳолатининг таҳлили ва ҳисоботи.
3. Бошқаришнинг тадбирлари.
4. Бошқарилувчи ва бошқарувчи тизимларни ташкил қилиш.

5. Бошқаришнинг ташкилий ишларини назорат қилиш ва текшириш тизимини яратиш.
6. Тадбирларнинг таъсир қилишини, фойдасини аниқлаш.
7. Рағбатлантириш.

46-чизма. Халқаро миқёсда ҲФХМга доир принциплар

47-чизма. Халқаро ХФХМ йўналишлари

48-чизма. ХФХМ таъминлаш механизми

ҲФХМ халқаро бошқаруви – инсониятни Ер планетасида бехатар ва давлатларнинг барқарор ривожланишини таъминловчи корпоратив муносабат субъектларига қўйилган халқаро ҳуқуқ принциплари, нормалари ва муносабатлари тизими.

Ўзбекистоннинг ҲФХМга оид сиёсати – давлатнинг фуқароларни бехатар яшашларини таъминлашга доир олиб бораётган ички ва ташқи фаолият мажмуи ва натижалари.

ҲФХМ принциплари – корпоратив миқёсда инсонларни бехатар яшаш ва меҳнат қилишларини таъминлашнинг йўналтирувчи қоидалари.

Халқаро миқёсда ҲФХМ таъминлаш – минитехнотизимлар фаолият даражасини барча инсоният учун етарли даражада ушлаб турувчи халқаро муносабатлар қоидаларини глобал ва регионал миқёсда амалга ошириш.

Минитехнотизимларни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари – корпоратив миқёсда ҲФХМни инсонларни яшаш ҳуқуқини таъминлайдиган бутун дунё ҳамжамияти субъектларининг хоҳиш ва иродалари ақс этган халқаро ҳуқуқий - норматив ҳужжатлар тизими.

Халқаро универсал ташкилот – фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан ҲФХМ хавфсизлик масалаларини глобал миқёсда ҳал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро регионал ташкилот – фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан ҲФХМ хавфсизлик масалаларини минтақавий миқёсда ҳал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро иқтисодий жавобгарлик – технотизимларга етказилган зарарни қоплаш учун халқаро муносабат субъектларини халқаро жамғармаларга туширадиган бадал тўловлари.

Халқаро ҳуқуқий жавобгарлик – технотизимлардан фойдаланиш натижасида атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплаш юзасидан халқаро ҳуқуқ субъектларига қўлланиладиган ноқулай моддий ёки сиёсий шароитларнинг мажбурий кечинмаси.

49-чизма. Турли шаклдаги иш жойларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

Иш жойи – 1. меҳнат фаолиятини юритувчи ёки юритувчиларнинг ҳаракат қилиш зонаси.

2. Субъектнинг меҳнат фаолиятини олиб бориш зонаси.

Лойиҳа – 1. Бирор иншоот ёки буюмни яратиш учун тузилган ҳужжатлар (ҳисоб-киتاب ва чизмалар) мажмуаси.

2. Бирон – бир ҳужжатнинг аввалдан тузилган, лекин тасдиқланмаган матни.

3. Муайян бир ишни аввалдан тузилган бажариш режаси.

Кўрсаткич – маълум бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса, фаолият тури мезонлари.

Даража – муайян бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса ва фаолият турининг белгиланган кўрсаткичларини сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш учун таснифлаш (классификациялаш).

**50-чизма. Корхона, ташкилот ва муассасаларда ҲФХМни
лойиҳалаш тизими**

Т/р	Лойиҳалаш ишлари	Олиб бориладиган тадбирлар
1	Техносферанинг хавфсизлик кўрсаткичларини ажратиш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ иш буюмлари ➤ ускуналар ➤ иморатлар ➤ иншоотлар ➤ қувватлар ➤ маҳсулотлар ➤ технологик жараёнлар ➤ иқлим кўрсаткичлари ➤ флора-фауналар ➤ ишчилар ➤ иш жойлари ва ҳ.к.
2	Хавфсизлик кўрсаткичларини идентификациялаш	Ажрагилган кўрсаткичларнинг хавфлар рўйхатини тузиш
3	ҲФХ омилларини аниқлаш ва хавфлар шараҳини тузиш	Хавфлилик сабабларини аниқлаш ва уларни тизимлаштириш
4	Хавфларнинг сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш	Хавфсизликни таъминлаш лозим бўлган объектларнинг рўйхати ва даражалари
5	ҲФХ мақсадини аниқлаш	Хавфсизлик даражаларини белгилаш
6	Хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича объектларни умумий баҳолаш	Интеграл(сон) баҳолаш ёки балл (сифат) кўрсаткичларининг умумий баҳоси
7	Асослаш, методларини белгилаш ва хавфсизлик воситалари	Хавфсизликни асослаш, уларни таъминлаш методларини белгилаш ва альтернатив йўлларини режалаштириш
8	Альтернатив йўлларнинг афзаллиги ва камчиликлари, салбий ва ижобий томонларини таҳлил қилиш	Хавфсизликнинг оптимал турларини танлаш
9	Қабул қилиниши мумкин бўлган асос, метод ва воситаларни таҳлил қилиш	Оптималлаштириш чораларини танлаб олиш
10	Иктисодий таҳлил	Моддий ва молиявий имкониятларни чамалаш
11	Оптималлаштириш	Чора-тадбирларни техник, технологик, ижтимоий ва иктисодий самарадорлигини белгилаш

Оптималлаштириш — муайян бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса ва фаолият турининг даражасининг (хавфсизлик, унумдорлик, ҳосилдорлик...) энг самарали ва мақбул методини танлаб олиш ҳамда татбиқ этиши.

Альтернатива — мумкин бўлган икки ва ундан ортиқ қарор, йўл, метод, концепция, режа, дастур қабилярнинг муқобил варианты.

Шажара — муайян бир кўрсаткичларнинг келиб чиқиши ва алоқадорлик қонуниятлари.

Идентификация — 1. Ҳолат, вазият, жараён, ҳодиса ва фаолият кўрсаткичларини таҳлил қилиш орқали энг муқобилларини танлаб олиш.

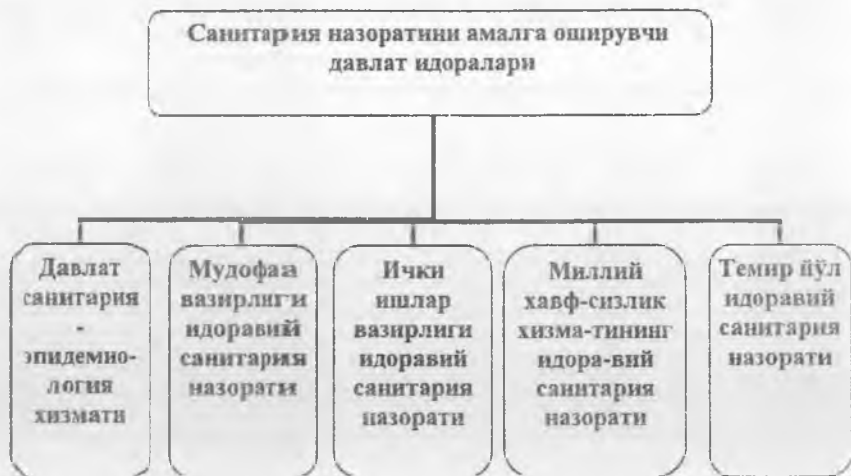
2. Умумий ва хусусий белгиларга қараб объект ёки шахснинг айнанлигини аниқлаш.

51-қизма. Минитехнотизимларда хотин-қизлар ва ўсмирлар меҳнат фаолияти хавфсизлиги

Т/р	Хотин-қизлар	Ўсмирлар	Изоҳ
1.	3 ёшга тулмаган бола-лари бор бюджет хисо-бидан молиявий жиҳат-дан таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёлларга иш вақтининг ҳафтасига 35 соатдан ошмайдиган қисқарти-рилган муддати белгила-нади. Лекин, уларга бошқа тоифадаги ишчи-ларга тўланадиган миқ-дордан кам бўлмаган иш ҳақи тўланиши белгилаб қўйилган.	Ўсмирларни иш вақтидан ташқари ва дам олиш кунлари ишларга жалб этиш мумкин эмас (245-модда). 16–18 ёшдаги ўсмирлар учун таший-диган ва силжитадиган юкнинг оғирлиги ўтил болалар учун 13 кг, қиз-лар учун 7 кг дан ортиқ бўлмаслиги керак. Ўс-мирлар учун узлуксиз ташийдиган ва силжита-диган юкнинг оғирлиги 4,1 кг дан куп бўлмаслиги лозим, 14-15 ёшдаги Ўс-мирлар учун эса меъёр 2 мартагача камайгирилади.	1999 йил 14 апрелда қабул қилинган “Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги қонунининг 228 ¹ -моддасида, Меҳнат кодексининг 241-моддасида қўрсатилган талабларга риоя этилган ҳолда бажарилади
2.	Аёллар туққунга қадар 70 календарь кун ва туққандан кейин 56 календарь кун (туғиш қийин кечган ёки икки ва ундан ортиқ бола туғитган ҳолларда етмиш календарь кун) муддати билан ҳомиладорлик ва туғиш таътиллари берилиб, давлат ижтимоий сугур-таси бўйича нафақа тўла-нади.	16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўсмирлар учун бир иш ҳафтасидаги иш соати 36 соат, 15–16 ёшда эса 24 соатгача қисқар-тирилади. Ўқув йили мобайнида ишлайдиган ўқувчилар учун, 14 дан 16 ёшгача булғашларга 2 соат, 16 дан 18 ёшгача булганларга 3 соат иш соати белгиланган	Меҳнат кодексининг 242-моддасида қўрсатилган талабларга риоя этилган ҳолда бажарилади

3	Ҳомиладор аёллари ва 14 ёшга тулмаган боласи бор аёллари уларнинг розилигисиз сафарларига умумин эмас ва ҳ.к.	18 ёшга тулмаган шахсларни оғир, зарарли ва хавфли меҳнат шартларида ишлатиш мумкин эмас ва ҳ.к.	
---	---	--	--

52-қизма. Санитария назоратини амалга оширувчи давлат идоралари

Технология – 1. Маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнида хом ашё, материал ёки яримфабрикатга ишлов бериш, тайёрлаш ва уларнинг ҳолати, хоссалари ва шаклини ўзгартириш методлари мажмуи, тўғрисида тизими.

2. Таълим ва тарбия жараёнини ташкил этиш, бошқариш, тегишли фаолиятни олиб бориш методлари тизими.

Ишлаб чиқариш санитарияси – ишловчиларга ишлаб чиқаришдаги зарарли омилларнинг таъсир этишининг олдини олувчи ташкилий, гигиеник, санитар, техник тадбирлар ҳамда воситалар тизими.

53-чизма. Санитария назорати ва текширувини амалга оширувчи давлат идоралари ва муассасаларининг ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Бош ва маҳаллий давлат санитария врачларининг ваколатлари
(“Давлат санитария назорати тўғрисида”ги ЎзРес Қонуни. 25-26-моддалар)

Ўзбекистон Республикаси Бош давлат санитария врачининг ваколатлари

❖ давлат санитария эпидемиология хизмати идоралари ва муассасаларига раҳбарлик қилади, давлат санитария назоратини амалга оширишнинг асосий вазифаларини ва устувор йўналишларини белгилайди;

❖ санитария нормалари, қоидалари ва гигиена нормативларини тасдиқлайди;

❖ атроф-муҳит омилларининг инсон организмга таъсирини аниқлашга доир республика норматив-техника ҳужжатларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва нашр этади;

❖ авария вазиятларини йўқотиш чоғида санитария ҳолатини яхшилаш ва эпидемияга қарши тадбирларни амалга ошириш юзасидан муваққат санитария нормалари ва қоидаларини ишлаб чиқади ва тасдиқлайди;

❖ вилоятлар ва Тошкент шаҳри, бош давлат санитария врачларини тайинлайди;

❖ санитария-эпидемиология хизмати муассасаси раҳбарларининг хатти-ҳаракатлари устидан гушган шикоятларни куриб чиқади;

❖ одамларнинг ҳаёти ва саломатлиги учун хавfli булган яташ ва ҳужалик фаолиятини юритиш тақиқланадиган ҳудудларни белгилайди;

❖ ҳудудларни карантин инфекциялари олиб кириш ва тарқатишдан санитария муҳофазаси тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади;

❖ санитария ҳолатини яхшилаш ва эпидемияга қарши тадбирларни амалга ошириш учун ажратиладиган республика ва маҳаллий эпидемияга қарши жамғармалардан ва моддий-техникавий ресурслардан мақсадга мувофиқ фойдаланилаётганини назорат қилади.

Вилоят ва Тошкент шаҳри бош давлат санитария врачларининг ваколатлари

❖ ўз буйсунувидаги санитария-эпидемиология хизмати идоралари ва муассасаларига раҳбарлик қиладилар;

❖ халқ ҳўжалиги объектларини куриш ва қайта куриш лойиҳалари юзасидан хулосалар берадилар;

❖ санитария эпидемия жиҳатидан хотир-жамлик масалалари бўйича ЎзР қонун-лари, Президент фармонлари, Президент ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг ҳужжатлари маҳаллий ҳокимият ва болқарув идораларининг қарорлари асосида ва уларни бажариш юзасидан ҳужжатлар чиқардилар;

❖ одамларнинг ҳаёти ва саломатлигига хавfli булган, аҳолининг яшashi ва ҳўжалик фаолиятини юритиш тақиқланадиган ҳудудларни белгилайдилар;

❖ вилоят ва шаҳар ҳудудларига карантин инфекциялари олиб кириш ва тарқатишдан санитария муҳофазаси тадбирларини амалга оширадилар;

❖ авария вазиятларини йўқотиш чоғида санитария ҳолатини яхшилаш ва эпидемияга қарши тадбирларни ўтказадилар;

❖ Ўзбекистон Республикасининг Бош санитария врачлари билан келишган ҳолда шаҳарлар ва туманларнинг бош давлат санитария врачларини тайинлайдилар.

Микроиклим — ҳавоси ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракати тезлиги каби кўрсаткичларни мужассамлаштирувчи ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб борувчи хоналардаги иқлим. Хоналардаги иклим кўрсаткичлари: ҳаво ҳароратини Цельсийда — термометр ёки термограф ёрдамида, нисбий намликни фоиз ҳисобида — гигрограф, гигрометр ёки психрометрлар ёрдамида, ҳаво ҳаракати м/сек. — тезлиги эса анимометрлар орқали ўлчанади. Масалан, хоналарда ҳаво ҳаракати 0,2–1,5 м/сек. дан ошмаслиги гигиеник хавфсизлик талабларига мос келади. Таълим самараси ёки меҳнат самарадорлиги иссиқлик нурлари тезлиги, ҳаво намлиги ва атмосфера босими орқали оптималлаштирилади.

Инсон меҳнат фаолияти энергия сарфига кўра 3 турга ажратилади: 1-категория 173 Вт гача (енгил ишлар), 2-категория (ўртача тоифадаги ишлар) 174–293 Вт, 3-категория (оғир ишлар) 293 Вт дан юқори.

Абсолют намлик — муайян ҳажмдаги атмосфера ҳавосида сув парлари массаси. У хона ҳароратига боғлиқ эмас.

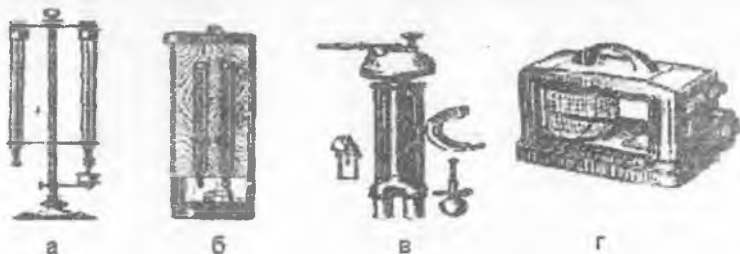
Максимал намлик — муайян ҳарорат-температурада хонада максимал даражадаги ҳаво парлари.

54-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида микроиклим кўрсаткичлари

$$B = \frac{A}{M} \cdot 100\% \quad \frac{\Gamma}{M^3} \quad \text{ёки} \quad \left(\frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \right)$$

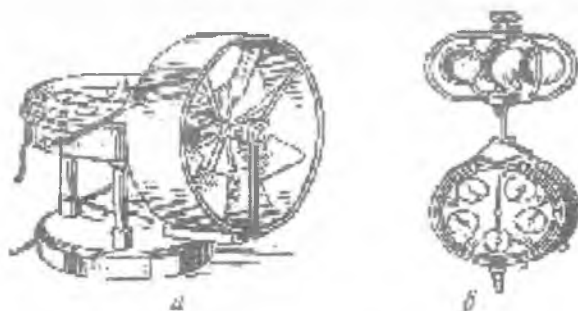
A — абсолют намлик, M — максимал намлик.

55-чизма. Намликни ўлчаш асбоблари ва ускуналари

а, б — Август психрометри. в — Асманнинг аспирацион психрометри.
г — Гигрограф М-32

56-чизма. Ҳаво ҳаракат тезлигини ўлчовчи асбоблар

а-Парракли анимометрлар, б-Косачали анимометрлар.

57-чизма. Ишлаб чиқариш хоналари ва иш жойлардаги ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг энг қулай миқдорлари (ГОСТ 12.1.005-88 МХСМ)

Йил даврлари	Иш тоифатари	Ҳаво		
		ҳарорати, $^{\circ}\text{C}$	нисбий намлиги, %	ҳаракат тезлиги, м/с
Совуқ давр	Енгил – I	20–23	60–30	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-а	18–20	60–40	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-б	17–19	60–40	0,3
	Оғир – III	16–18	60–40	0,3
Илиқ давр	Енгил – I	20–25	60–40	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-а	21–23	60–40	0,3
	Ўртача оғирликдаги II-б	21–25	60–40	0,4
	Оғир – III	18–21	60–40	0,5
Иссиқ давр	Енгил – I	20–30	60–40	0,3
	Ўртача оғирликдаги II-а	21–25	60–40	0,4–0,5
	Ўртача оғирликдаги II-б	21–25	60–40	0,5–0,7
	Оғир – III	21–25	60–40	0,5–1,0

58-чизма. Йилнинг совуқ ва илиқ даврида ишлаб чиқариш хоналарининг ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг йўл қўйиладиган миқдори

Иш топфалари	Ҳаво			
	Ҳарорати, °C	Нисбий намлиги %	Ҳаракат тезлиги м/с	Ташқаридаги ҳаво ҳарорати °C
Енгил – I	19–25	75	0.2	15–30
Ўртача оғирликдаги II-а	17–23	75	0.2	15–30
Ўртача оғирликдаги II-б	15–21	75	0.2	15–30
Оғир – III	13–19	75	0.2	15–30

Термогуляция – бу инсон аъзоларининг физиологик ва кимёвий жараёнлар таъсирида таъна ҳароратининг бир хил даражада (36–37 °C) сақлаб туриш қобилияти.

Енгил жисмоний ишлар (I категория) – утириб, тик туриб ёки юриш билан боғлиқ ҳолда бажариладиган, бироқ мунтазам жисмоний, зўриқиш ёки юкларни кўтаришни талаб қилмайдиган ишлар, энергия сарфи соатига 150 ккал ни ташкил этади. Бунга тикувчилик корхонаси, аниқ асбобсозлик ва шу каби корхоналар киради.

Ўртача оғирликдаги жисмоний ишлар (II категория) – соатига 151–250 ккал энергия сарфланадиган фаолият турлари. Бунга доимий юриш ва оғир бўлмаган (10 кг гача) юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган ишлар киради. Масалан, йигирув-тўкиш ишлари, механик-йиғув, пайвандлаш цехларидаги ишлар шулар жумласидандир.

Оғир жисмоний ишлар (III категория) – мунтазам жисмоний зўриқиш, хусусан оғир юкларни (10 кг дан ортиқ) муттасил бир жойдан иккинчи жойга кўчириш ва кўтариш билан боғлиқ ишлар. Бунда энергия сарфи соатига 251 ккал дан юқори бўлади. Бундай ишлар темирчилик, қуов ва бошқа қатор цехларда бажарилади.

Зарарли моддаларнинг иш ўрнидаги рухсат этилган миқдори (концентрацияси) деганда шу нарса тушуниладики, ҳар куни 8 соат иш давомида ёки бошқача иш тартибда, лекин хафтасига 40 соатдан ошмайдиган иш куни билан таъминланганда бутун иш муддати

давомида, ҳозирги замон текшириш методлари билан аниқланганда ҳозирги ва келгуси авлодлар соғлигига путур етказувчи зарарли моддалар таъсир қилмайдиган миқдори тушунилади. Зарарли моддаларнинг иш ўрнида хаводаги рухсат этилган миқдорлари (концентрациялари) ва хавфлилиқ синфлари махсус давлат стандартларига келтирилган (ГОСТ 12.1.005-88 МХСМ).

Давлат стандартлари талабларига кўра рухсат этилган галла чангининг миқдори (концентрацияси) 4 мг/м^3 , ун чангининг миқдори $- 6 \text{ мг/м}^2$, аммиак $- 20 \text{ мг/м}^3$, марганец $- 0,3 \text{ мг/м}^3$, кремний II оксиди $- 4 \text{ мг/м}^3$ ва ҳоказолар.

Ёруғлик – атроф оламни кўриш учун Қуёш ва сунъий манбаларнинг ёруғлик энергиясидан фойдаланиш. Ўқиш ва меҳнат шароитини ёритишда одатда уч турдаги ёритиш усулларидан фойдаланилади: табиий, сунъий, аралаш.

59-чизма. Хоналарни ёруғлик билан таъминлаш турлари

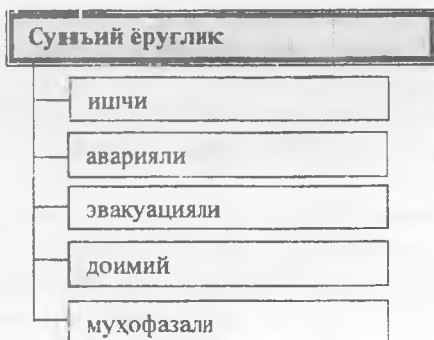

Табиий ёруғлик билан таъминлаш – Қуёшнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш жойларини ёритиш.

Сунъий ёруғлик билан таъминлаш – сунъий манбаларнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш жойларини ёритиш.

Аралаш ёруғлик билан таъминлаш – Қуёш ва сунъий манбаларнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш жойларини ёритиш

60-чизма. Ўқув хоналарини сунъий ёруғлик билан таъминлаш турлари

61-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида шовқин кўрсаткичлари

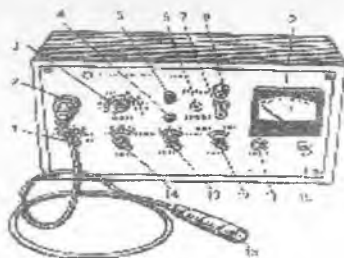
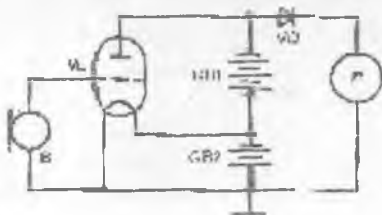
Газ муҳити учун товушнинг тарқалиш тезлиги қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$c_r = \sqrt{H\rho_{cm} / \rho} \quad \text{м/с}$$

Бу ерда:

H — адиабата кўрсаткичи бўлиб ҳаво учун $H=1,41$; ρ_{cm} ва ρ газнинг босими ва зичлиги Па ва г/см³ ларда.

62-чизма. Шовқин ўлчагич ИШВ-1 нинг соддалаштирилган чизмаси ва умумий кўриниши

Шовқин — ҳаво муҳитининг ҳар хил такрорланма (частота) кучга эга бўлган товушларни ҳосил қиладиган тебранма ҳаракати. Кучли ва узоқ давом этадиган шовқин, соғлиққа салбий таъсир кўрсатади. Натижада киши умумий толиқади, диққат эътибори пасаяди, руҳий ҳис қилиши секинлашади ва чарчасини ошириб, иш

қобилиятини ҳамда хавфларга нисбатан эътиборини пасайтирибгина қолмай, юрак-томир тизими ва овқат хазм қилиш аъзоларининг фаолиятига таъсир қилиб, касб касаллиги ҳамда асаб бузилишининг аста-секин ривожланишига олиб келади. Масалан, озиқ-овқат саноати корхоналаридаги шовқин ҳосил бўлиш сабабларига кўра механик, аэрогазогидродинамик ва электромагнит шовқин турларига ажратилади. Нормал шароит учун товушнинг тарқалиш тезлиги – $C=344$ м/с ($t=200C$; $P=101330$ Па).

Механик титраш – машина ва унинг қисмларини катта такрорланма ва кичик амплитуда билан тебраниши.

Механик шовқинлар – машина ва унинг қисмларини ҳаракатланишидан, ташкиладиган маҳсулотлардан, ишланадиган деталлар ва транспорт воситаларидан чиқадиган (занжирли ва тасмали узатмалар, кесилш натижасида ва ҳоказо) тебранма ҳаракати.

Аэрогазогидродинамик шовқинлар – газлар ва суюқликларни қувурлар орқали ҳаракатланиши, шамоллатгичлар, насос, ичдан ёниш, юргизгичларни ишлаши натижасида ҳосил бўладиган тебранма ҳаракатлар.

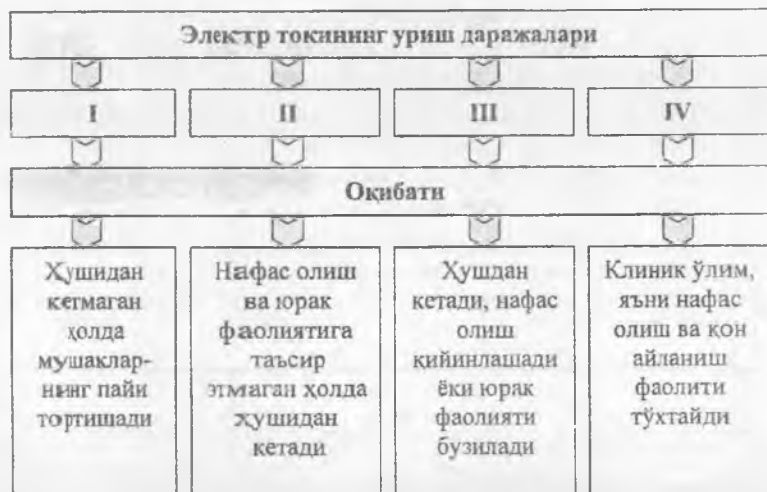
Электромагнит шовқинлар – ўзгарувчан токда ишлайдиган электр машиналари ва трансформаторларда ҳосил бўладиган тебранма ҳаракатлар.

Маҳаллий электрожароҳатлар – организмларда яққол кўриниб турадиган маҳаллий тўқималарнинг бузилиши. Аксарият ҳолларда улар тери қаватининг жароҳати, айрим ҳолларда эса юмшоқ тўқималар, томирлар ва суякларда намоён бўлади.

63-чизма. Маҳаллий электр токи жароҳати кўринишлари

64-чизма. Электр токининг уриш даражалари

Электр токидан қуйиш – электр токининг кириш, чиқиш ва ҳаракат йўлидаги инсоннинг ток ўтказувчи қисми билан алоқаси натижасида юзага келадиган тўқималарининг жароҳатланиши.

Электр токидан жароҳатланиш белгилари – электр токи таъсирида инсон терисининг юза қисмида қулранг ёки оч сариқ рангдаги аниқ чегараланган доғларнинг ҳосил бўлиши. У мазкур жароҳатланган кишиларнинг тахминан 20 фоизда учрайди.

Терининг металланиши – териға электр ёйи таъсирида металлнинг устки қатламидаги зарраларнинг эриган қисмининг сингиши.

Электроофтальмия – кучли ультрабинафша нурлари оқими таъсирида организмлар ҳужайраларида кўзнинг устки қобигини кимёвий ўзгаришини келтириб чиқарувчи яллиғланиш.

Механик шикастланиш – инсон танасидан ўтаётган электр токи таъсирида мушакларнинг кескин, беихтиёр, титраб қисқариши.

65-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб боришда ток кучини қийматига кўра инсонга таъсир этиш даражалари

Ток кучи, мА	Ўзгарувчан ток (50 Гц)	Ўзгармас ток
0,6–1,5	Ток таъсири сезилади, бармоқ учлари секин кимирлайди	Сезилмайди

2-3	Бармоқ учлари тез-тез гитрайди	Сезилмайди
7	Қўл бугинлари шол бўлади	Қўлнинг қизиши сезилади
8-10	Қўлни ток манбаидан олиш қийинлашади, бармоқ ва бугинларда қаттиқ оғриқ сезилади	Қизиш орта боради
10-15	Қўл бўйлаб кучли оғриқ сезилади. Қўп ҳолларда қўлни ток манбаидан олиб бўлмайди	Қизиш янада кўпроқ орта боради
15-20	Қўл шол бўлади, ток манбаидан қўлни олиб бўлмайди, тўқималар ўта қизийди. Нафас олиш қийинлашади. Оғриқ кучаяди.	Организм ўта қизийди ва тўқималар бир оз қисқаради
25-50	Қўл ва кўкракда кучли оғриқ пайдо бўлади. Қўлда оғриқ сезилади. Нафас олиш оғирлашади, токни кўп ўтиши натижасида нафас олиш йўлини шол бўлиши эҳтимоли бор	Қўлда қаттиқ оғриқ пайдо бўлади
50-80	Нафас олиш тўхтайти ва юракнинг фибрилляцияси бошланади	Қўл тўқималари қисқаради ва нафас олиш оғирлашади
90-100	Нафас олиш тўхтайти ва уч соғиядан ортиқ ток ўтганда юрак тўхтайти	Нафас олиш тўхтайти
100 ортиқ	Терининг қуйиш жараёни бошланади	Одам қурбон бўлади

Электр тоқининг уриши – электр тоқини организмдан ўтиши натижасида мушакларни қисқаришига олиб келувчи тўқималар ҳаракати.

Электр тоқидан қўйишда биринчи ёрдам кўрсатиш – инсонни электр тоқи уриши натижасида инсонларни қўйиши, титраши, ҳушидан кетиши каби ҳолатларда уларга кўрсатиладиган биринчи ёрдам. Улар қўйидагилардан иборат:

- ✓ ёрдам кўрсатиш қоидаларига амал қилиш;
- ✓ электр манбаларини узиб қўйиш ва жабрланган инсонга яқинлашмаслик,
- ✓ ҳодиса содир бўлган жойда электр узатиш линияси ва симлари ётган тақдирда ўт ўчириш командаси ёки электриклар бригадасини кутиш;
- ✓ усти очик сим автомобиль корпусида ётган бўлса, машинадаги инсонларга жойларида қолишни талаб қилиш;
- ✓ жабрланувчини дастлаб кўздан кечиришда унинг нафас олишининг бузилиши ёки юракнинг тўсатдан тўхташи белгиларини диққат билан кузатиш;
- ✓ жабрланувчини иккиламчи кўздан кечиришда инсон жароҳатларини аниқлаш ва жароҳатларга стерилланган боғлам қўйиш;
- ✓ яшин уришидан жабрланган инсонда қўйишидан ташқари суякларни синиши кузатилганда уларни жойидан қимирлатмаслик ва ҳ.к.

66-чизма. Ёнғиннинг келиб чиқиш сабаблари

Ёнғиннинг келиб чиқиш сабаблари			
Ижтимоий	Технологик	Табиий	ва бошқалар
Инсон олов ва енгил ёнувчи буюмлардан фойдаланганда	Машина ва ускуналарни носозлиги, ишдан чиқиши, материал ва моддаларнинг қайта ишлаш технологиялари тақомиллаштирилмаганида	Табиий тусдаги фавқулодда вазиятларда	Таълим, тарбия ва турли синов ишларини олиб бориш қабиларда

67-чизма. Ёнғиннинг хавфли омиллари

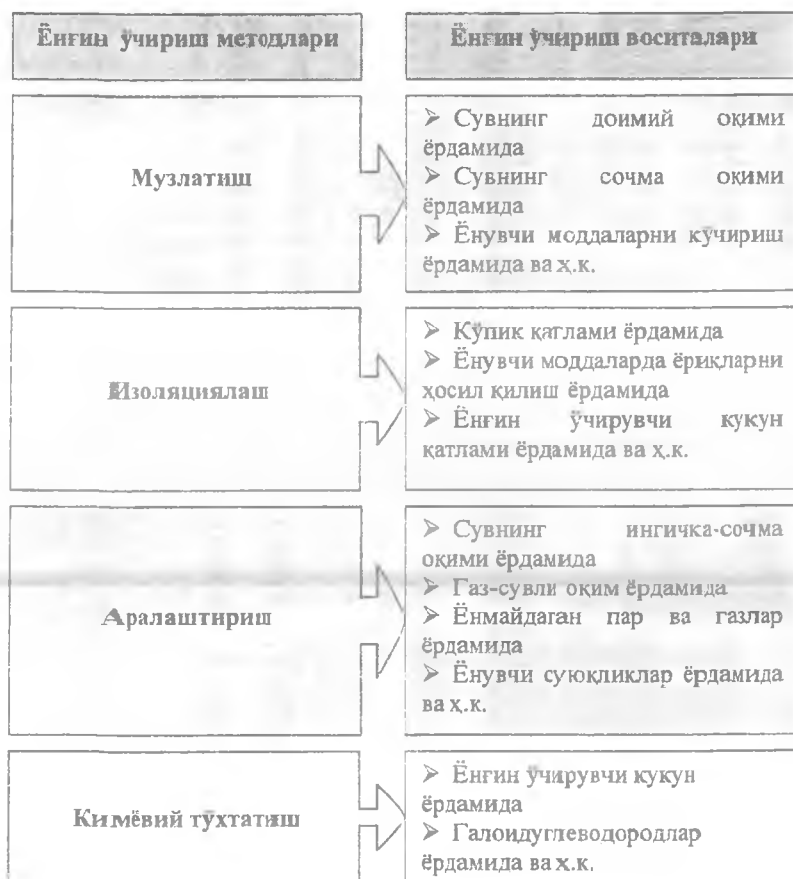
Х А В Ф Л И О М И Л Л А Р	→	Аланга ва учқун чиқиши
	→	Иссик оқимларнинг юзага келиши
	→	Атроф-муҳит ҳаво ҳароратининг кўтарилиши
	→	Кислород концентрациясининг пасайиши
	→	Тутунда кўришнинг пасайиши
	→	Заҳарли маҳсулотларнинг ёниш ва термик парчаланишнинг концентрациялашуви

Ёнғин – одамларнинг ҳаёти ва (ёки) соғлиғига, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига, шунингдек атроф табиий муҳитга зарар етказадиган, назорат қилиб бўлмайдиган ёниш.

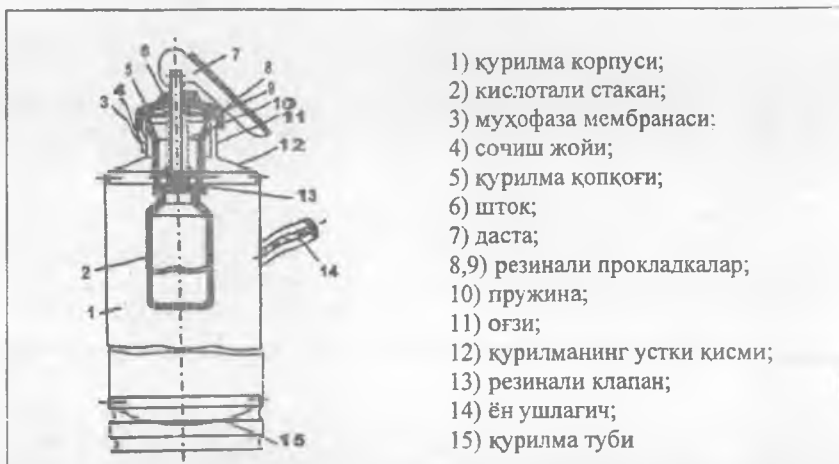
Чақнаш – ёнувчи модда буги билан ҳаво ёки кислород аралашмасининг аланга, электр токи учқунни ёки қизиган нарсаларга унинг тегиши натижасида юзага келадиган бир лаҳзали ҳолат.

Портлаш – модданинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга жадал суръатда ўтиши бўлиб, ундан кўп миқдорда энергия чиқади ва сиқилган газлар ҳосил бўлади. Портлаш натижасида сиқилган газлар турли шаклдаги вайронагарчиликларга олиб келади.

68-чизма. Ёнғинни ўчириш методлари ва воситалари

69-чизма. ОВП-10 русумидаги кимёвий-қурикчи ёнғин ўчириш қурилмаси

70-чизма. Ёнғин доскаси ва жиҳозларнинг жойлаиши

Ўз-ўзидан алангаланиш – моддани маълум бир ҳароратгача қизиши натижасида билвосита аланганинг содир бўлиш ҳолати. Ўз-ўзидан алангаланиш ҳарорати модданинг ёниш хавфининг белгиловчи муҳим кўрсаткичидир.

Ёнгин назорати – ёнгин хавфсизлиги талабларига риоя қилинишини тегишириш ва тегиширув натижалари бўйича чора-тадбирлар куриши тизими.

Ёнгинлар профилактикаси – ёнгинлар келиб чиқиши эҳти-молини истисно этишга ва уларнинг оқибатларини камайтиришга қаратилган огоҳлантириш чора-тадбирлар тизими.

Ёнгиндан сақлаш хизмати – инсон ҳаёти ва соғлиги, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки, атроф табиий муҳитни ёнгинлардан ҳимоя қилиш ҳамда турли объектлар, аҳоли пунктлари ва ҳудудларда ёнгин хавфсизлигини талаб даражасида сақлаб туриш мақсадида белгиланган тартибда ташкил этилган бошқарув органлари, кучлар ва воситалар мажмуи.

Ёнгин хавфсизлиги – инсон, юридик ва жисмоний шахслар мол-мулкининг, шунингдек атроф табиий муҳитнинг ёнгиндан ҳимояланганлик ҳолати.

Ёнгин хавфсизлиги талаблари – ёнгин хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қонун ҳужжатларида белгиланган ижтимоий ва (ёки) техник хусусиятга эга бўлган махсус шартлар.

Ёнгин хавфсизлиги талабларининг бузилиши – ёнгин хавфсизлиги талабларини етарли даражада бажармаслик.

Ёнгиннинг хавфли омиллари – инсонларни ҳалок бўлиши, заҳарланиши, жароҳатланиши ва моддий талафот келтирувчи ёнгинли кучлар.

Ёнгин-техник маҳсулот – ёнгин хавфсизлигини таъминлашга мўлжалланган махсус техник, илмий-техник ва интеллектуал каби маҳсулотлар.

Ёнгинга қарши режим – ёнгин хавфсизлиги талаблари бузилишининг олди олинмиш ва ёнгинлар ўчирилишини таъминлаш юзасидан кишиларнинг хатти-ҳаракат қоидалари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва (ёки) биноларни (ҳудудларни) сақлаш тартиби.

Ёнгинга қарши алоҳида режим – ёнгин хавфи юқори бўлган даврда муайян ҳудудларда қонун ҳужжатларига мувофиқ ёнгин хавфсизлигининг қўшимча талабларини белгилаш тартиби.

71-чизма. Ҳаракат хавфсизлиги

Ҳаракат таркиби – транспорт оқимида турли транспорт воситаларининг нисбатини белгиловчи кўрсаткич. Бу кўрсаткич фоизда ёки улушда ўлчанади ва транспорт оқимининг тезлигига ва зичлигига катта таъсир кўрсатади.

Ҳаракат оқимининг тезлиги – йўл бўлақлари бўйича турли транспорт воситаларининг тезлигини алоҳида ва умумий ҳаракатланиш тезлигини белгиловчи кўрсаткич. У м/с ёки км/соат ўлчов бирлигида берилади.

Транспорт оқимининг зичлиги – бир километр узунликдаги йўлнинг муайян ҳаракат полосасидаги транспорт воситалари сони. У км/дона ўлчов бирлигида берилади. Мазкур кўрсаткич ҳаракат таркиби, унинг тезлиги ва йўл шароитига қараб ўзгаради. Енгил автомобиллардан иборат максимал транспорт оқимининг зичлиги

$q_{max} = 200$ авт/км, бунда $V=0$ км/соат. Транспорт оқимининг оптимал зичлиги $q_{opt} = 15-25$ авт/км.

Транспорт ҳаракатининг ушланиши (пробка) – муайян йўл участкасида транспорт ҳаракатининг ўрнатилган тезликка нисбатан пасайиши.

Пиёдаларнинг ҳаракат миқдори – маълум йўл кесимида муайян вақт бирлигида ўтган пиёдалар сони. У пиёда/соат ёки пиёда/сутка ўлчов бирлигида белгиланади.

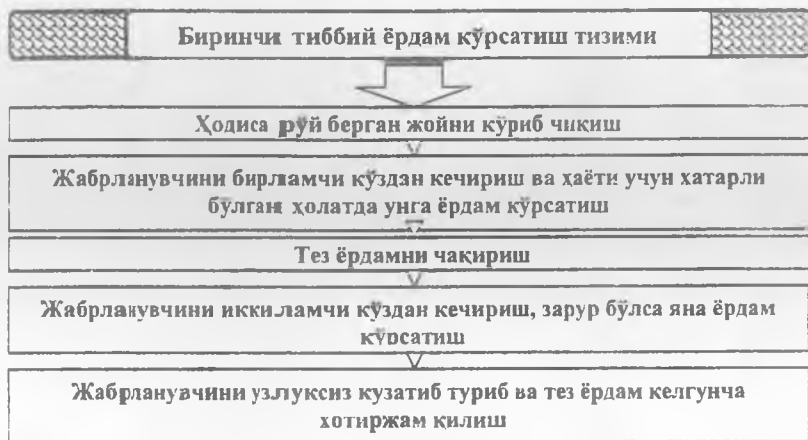
72-қизма. Пиёдалар учун ҳаракат хавфсизлиги

Пиёдалар ҳаракат тезлиги – пиёдаларнинг ёши, психологик ҳолати, ҳаракатланиш мақсади, қатнов зичлиги кабиларга боғлиқ инсонларнинг ҳаракат қилиш тезлиги. У ўртача 1,8–5,7 км/соат тезликни ташкил этади.

Пиёдалар оқимининг зичлиги – пиёдалар сонини ҳаракатланиш йўлакчасининг 1м^2 майдонига тўғри келадиган нисбат. Пиёдалар оқимининг зичлиги тротуарнинг энига ва пиёдаларнинг ҳаракат миқдорига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб, уларнинг нисбати пиёдаларнинг ҳаракатланиш қулайлигини белгилайди. Масалан, Вилнюс шаҳри марказий проспектидаги пиёдалар зичлиги 0,6–1,2 пиёда/км² ташкил этади, катта шаҳарларда эса бу кўрсаткич 3–4 пиёда/м². Санкт-Петербургдаги Невский шох кўчасида пиёдалар ҳаракат миқдори 20.000 пиёда/соат.

73-қизма. Шошилишч биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш тизими

Дисмургия – боғламлар ҳар хил жароҳатларда ва касалликларда уларни тўғри ишлатиш, бойлаш тўғрисидаги таълимот.

Терминал ҳолат – бу ҳаёт билан ўлим орасидаги чегара.

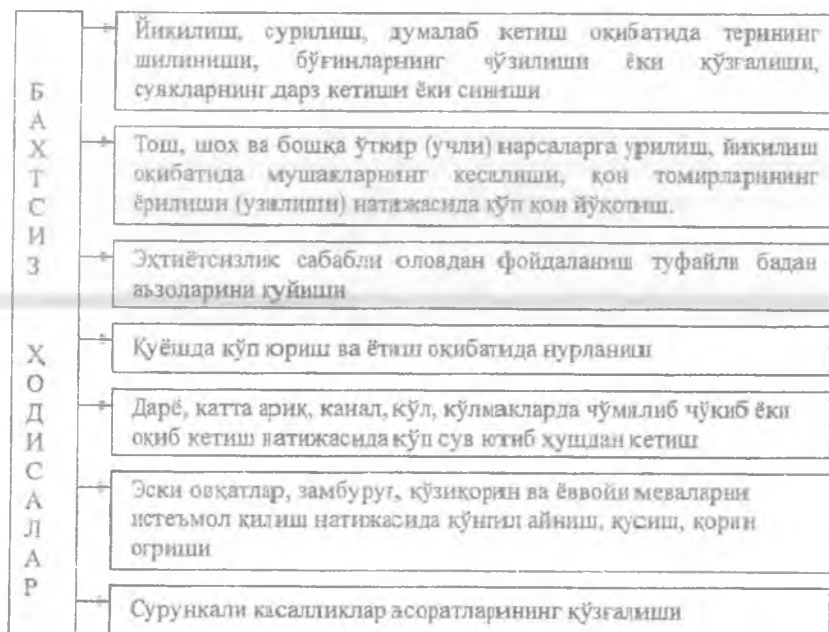
Сайр қилиш – кенг, оммага қулай бўлган пиёда, чангида, велосипед, қайиқ ва бошқа воситалар ёрдамида юриб соғлиқни яхшилаш, организмни чиниқтириш мақсадида уюштирилаётган қисқа муддатли оммабон туризм шаклидир.

Экскурсия – жамоа бўлиб бирор объектга (музей, стадион, ўрмон ва ҳоказо) илмий қидирув ёки ўқув мақсадида, умумий маданий дам олиш учун ўтказиладиган тадбирлар ҳисобланади.

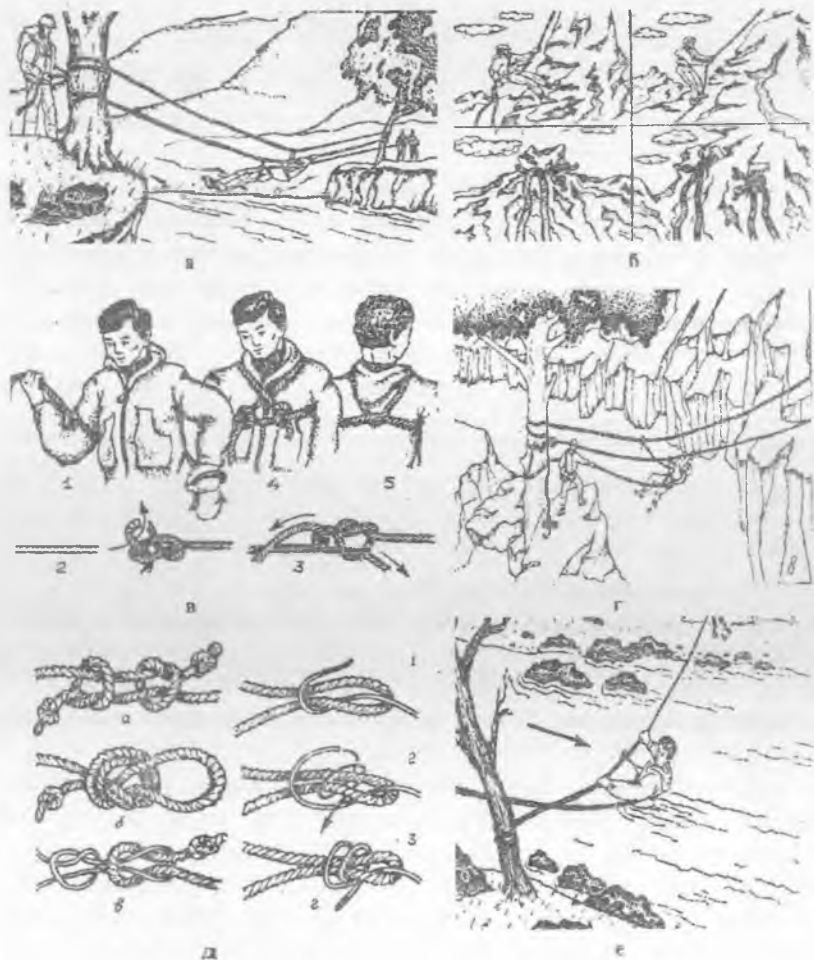
74-чизма. Туризм турлари

75-чизма. Туризмдаги бахтсиз ҳодисаларнинг кўринишлари

76-чизма. Саёҳат хавфсизлигини таъминлашда арқондан фойдаланиш усуллари

а— арқонни дарахтларга мустаҳкамлаш усуллари; б— арқондан фойдаланиш усуллари; в— арқонни танага боғлаш усуллари; г— тоғли жойларда арқонда осилиб ўтиш; д— арқонни боғлаш усуллари; е— чуқур сувдан ўтиш усули

Походлар – ташкилий равишда гуруҳ бўлиб пиёда, велосипед, чанги, қайиқ ва шу каби воситалар ёрдамида жисмоний чиниқиш, ўлкани ўрганиш, ижтимоий-фойдали меҳнат қилиш мақсадида уюштирилади.

Экспедиция – туристик саёҳат бўлиб, у бирон объектни (географик, геологик, ўлкашунослик, тарихий ва бошқалар) ўрганиш мақсадида уюштирилади.

Ҳаваскорлик саёҳатлари – жисмоний маданият жамоалари кенгашлари, спорт клублари, туристлар клуби, маданият клублари, туристлар оромгоҳлари, базалари, болалар туристик станциялари, мактаблар, ўқувчилар уйлари ва алоҳида туристлар гуруҳлари томонидан уюштирилади.

Туристлик жамоа – саёҳатчиларнинг бошлангич ташкилоти ёки уюшмаси. Яъни таълим муассасалари ва ишлаб чиқариш корхоналарининг таркибида жамоатчилик асосида мазкур жамоа тузилади.

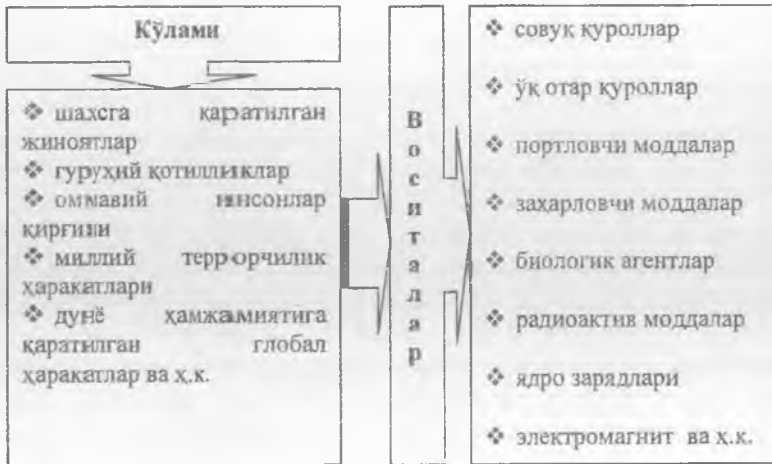
Саёҳатларда биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш – инсонни саёҳат вақтида жароҳатланиши, шикастланиши, суякларни синиши ёки дарз кетиши каби ҳолатларда уларга кўрсатиладиган биринчи ёрдам. Улар қуйидагилардан иборат:

- ✓ енгил яраларни артиб-тозалаб (спирт ёки одекалон) боғлаш.
- ✓ қон томирларидан қоннинг отилиб ёки тўхтовсиз оқиб турган жойнинг юқори қисмини қисиб (жугут ёки рўмол билан) боғлаш.
- ✓ қўл ёки оёқларнинг бўғини чикса ёки суяклар синса ёғочлардан мослама (шина) ясаб уни қўшиб боғлаш.
- ✓ юриш ҳолига эга бўлмаганларни 2–3 киши бўлиб қўлда ёки таёқлардан ясалган замбилларда (носилка) кўтариб тегишли жойга олиб бориш.
- ✓ қуйишнинг даражаларига қараб ёғ (вазелин) суртиш ва боғлаш.
- ✓ сувда чўкиб ёки йиқилиб хушсиз бўлганларга сунъий нафас олдириш, оғзига пуфлаш. Ичидан сувни чиқариш учун уни қорни билан тиззага ётқизиб, белидан (орқасидан) босиш, оғзини очиб рўмолни (қошиқ ёки бирорта буюм) тишлатиш.

77-чизма. Терроризм турлари

78-чизма. Террорчилик кўлами ва уни амалга оширишда фойдаланиладиган воситалар

Терроризм – сиёсий, диний, мафкуравий ва бошқа мақсадларга эришиш учун шахснинг ҳаёти, соғлиғига хавф тугдирувчи, мол-мулк ва бошқа моддий объектларнинг йўқ қилиниши (шикастлантирилиши) хавфини келтириб чиқарувчи ҳамда давлатни, халқаро ташкилотни, жисмоний ёки юридик шахсни бирон-бир ҳаракатлар содир этишига ёки содир этишдан тийилишга мажбур қилишга, халқаро муносабатларни мураккаблаштиришга, давлатнинг суверенитетини, ҳудудий яхлитлигини бузишга, хавфсизлигига путур етказишга, қуролли можаролар чиқаришни кўзлаб извогарликлар қилишга, аҳолини қўрқитишга, ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга

қаратилган, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига жавобгарлик назарда тутилган зўрлик, зўрлик ишлатиши билан қўрқитиши ёки бошқа жиноий қилмишлар.

Террорчи – террорчилик фаолиятини амалга оширишда иштирок этаётган шахс.

Террорчилик гуруҳи – олдиндан тил бириктириб террорчилик ҳаракатини содир этган, бундай ҳаракатга тайёргарлик кўрган ёки уни содир этишига суиқасд қилган шахслар гуруҳи.

Террорчилик ташкилоти – икки ёки ундан ортиқ шахснинг ёки террорчилик гуруҳларининг террорчилик фаолиятини амалга ошириш учун барқарор бирлашуви.

Террорчиликка қарши операция – террорчилик ҳаракатига чек қўйиш ва унинг оқибатларини минималлаштириш, шунингдек жисмоний шахсларнинг хавфсизлигини таъминлаш ҳамда террорчиларни зарарсизлантиришга қаратилган, келишилган ва ўзаро боғлиқ махсус тадбирлар мажмуи.

Террорчилик фаолияти – террорчилик ҳаракатини уюштириш, режаслаштириш, тайёрлаш ва амалга оширишдан, террорчилик ҳаракатига ундашдан, террорчилик ташкилотини тузишдан, террорчиларни ёллаш, тайёрлаш ва қуроллантиришдан, уларни молиялаштириш ва моддий-техника жиҳатидан таъминлашдан иборат бўлган фаолият.

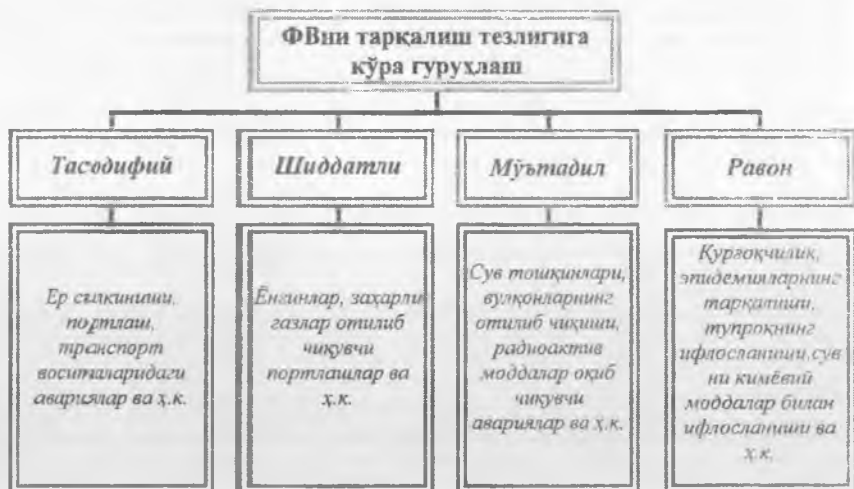
Террорчилик ҳаракати – гаровда ушлаб туриш учун шахсларни қўлга олиш ёки ушлаб туриш, давлат ёки жамоат арбобининг, аҳолининг миллий, этник, диний, бошқа гуруҳлари, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлар вакилларининг ҳаётига таъжовуз қилиш, давлат ёки жамоат аҳамиятига молик объектларни босиб олиш, шикастлантириш, йўқ қилиш, портлатишлар, ут қўйишлар, портлатиш қурilmаларини, радиоактив, биологик, портловчи, кимёвий, бошқа заҳарловчи моддаларни ишлатиш ёки ишлатиш билан қўрқитиш, ер усти, сув ва ҳаво транспорти воситаларини қўлга олиш, олиб қочилиш, шикастлантириш, йўқ қилиш, аҳоли гавжум жойларда ва оммавий тадбирлар ўтказилаётганда ваҳима кўтариш ва тартибсизликлар келтириб чиқариш, аҳоли ҳаётига, соғлиғига, жисмоний ёки юридик шахслар мол-мулкига авариялар, техноген хусусиятли ҳалокатлар содир этиш йўли билан зарар етказиш ёки хавф туғдириш, таҳдидни ҳар қандай воситалар ва усуллар билан ёйиш тарзида террорчилик тусидаги жиноятларни, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида ва халқаро ҳуқуқнинг умум

эътироф этилган нормаларида белгиланган террорчилик тусидаги бошқа ҳаракатларни содир этиш.

Халқаро терроризм – бир давлат ҳудуди доирасидан ташқариса чиқадиған терроризм.

Вазият – муайян бир ҳолатни юзага келтирувчи шароит.

79-чизма. Фавқулодда вазиятларни тарқалиш тезлигига кўра гуруҳлаш

80-чизма. Ўзбекистонда фавқулодда вазиятларнинг амалдаги ҳудудий таснифи

81-чизма. Ўзбекистонда амалдаги фавқулодда вазиятлар таснифи

ФВлар келиб чиқиш манбасига кўра гуруҳланиши		
Табийй	Техноген	Экологик
<p>1) экологик хавфли ҳодисалар: zilzilalalar, er kuchiylari, tog' uyiiriliylari va bo'ishakalar</p> <p>2) gidrometrologik xavfli hodisalar: сув тошқинлари, шёллар, қор кўчкилари, кучли шамоллар (довуллар), жала ва бо'ishakalar</p> <p>3) Фавқулодда эпидемиологик, эпизотик ва эпифитотик вазиятлар, алоҳида хавфли инфекциялар (ўлат, вабо, сарғайма, иситма) юқумли касалликлар, терлама, Брил касаллиги, Сибир яраси, кутуриш, вирусли инфекциялар — СПИД;</p>	<p>1) Транспортлардаги авария ва ҳалокатлар (жема, самолёт, темир йул, вокзал,)</p> <p>2) Кимёвий хавфли объектлардаги авариялар;</p> <p>3) Ёнғин-портлаш хавфи мавжуд бўлган объектлардаги авариялар;</p> <p>4) Энергетика ва коммунал тизимдаги авариялар; (ГЕС, ГРЭС)</p> <p>5) Бино ва иншоотларнинг бирдан кулаб тушиши билан боғлиқ авариялар;</p> <p>6) Радиоактив ва бо'ishakalar хавфли ҳамда экологик жihatдан зарарли моддалардан фойдаланиш ёки уларни сақлаш билан боғлиқ авариялар;</p> <p>7) Гидротехник иншоотлардаги ҳалокатлар ва авариялар; сув омборлари, каналлар</p>	<p>1) Куруқлик (тупроқ, ер ости)нинг ҳолати ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар (фойдали қазилмаларни қазини чоғида, ҳалокатли кўчкилар);</p> <p>2) Атмосфера таркиби ва хоссалари ўзгариши билан боғлиқ бўлган вазиятлар (ҳаво муҳитининг зарарли газлар билан ifлосланиши);</p> <p>3) Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар (Ер юзаси ва ости сувларининг саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши оқовалари).</p>

Фавқулодда вазият — 1. Одамлар қурбон бўлишига, уларнинг соғлиги ёки атроф табиий муҳитга зарар етишига, жиддий моддий талафотлар келтириб чиқаришига ҳамда одамларнинг ҳаёт фаолияти шaroити издан чиқишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган авария, ҳалокат, хавфли табиий ҳодиса, табиий ёки бо'ishakalar офат натижасида муайян ҳудудда юзага келган ҳолат. 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. Табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида технотизимларда қутулмаган тарзда юзага келган салбий ҳолат.

82-қизма. Ўзбекистонда фавқулодда вазиятларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

ФВда Фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари*	
<small>(ЎзР Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофиза қилиш тўғрисидаги Қонунининг 15 – 16-моддаларига мувофиқ)</small>	
Ҳуқуқлари	Мажбуриятлари
<ul style="list-style-type: none"> ▪ ФВ рўй берганда ҳаётлари, соғлиқлари ва шахсий мол-мулклари муҳофазаланиши. ▪ Умумий ва яқка муҳофазаланиш воситаларидан, маҳаллий ҳокимият органларининг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ФВда аҳолини муҳофаза қилиш учун мўлжалланган бошқа мол-мулкдан фойдаланиш. ▪ Мамлакат ҳудудининг муайян жойларида бўлганда улар дуч келиши мумкин бўлган хавф-хатар даражаси тўғрисида ҳамда зарур хавфсизлик чоралари ҳақида хабардор бўлиш. ▪ ФВ рўй берган зоналарда ишлаганлиги учун беҳул тиббий хизмат, компенсациялар ва бошқа имтиёзлар олиш. ▪ ФВни бартараф этиш мобайнида мажбуриятларини бажариш чоғида соғлиғига етказилган зарар учун компенсациялар ҳамда имтиёзлар олиш. ▪ Аҳоли ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш мажбуриятларини бажариш чоғида ортирган касаллиги муносабати билан меҳнат қобилиятини йўқотганда, ногиронлиги меҳнатда майиб бўлиш оқибатида келиб чиққан ҳолимларга белгиланган тартибда пенсия олиш. ▪ Давлат ижтимоий сўғуртаси тартиби ва шартлари, компенсациялар ва имтиёзлар турлари ҳамда миқдорлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Хавфсизлик чораларига риоя этишлари, ишлаб чиқариш ва технология интизоми, экологик хавфсизлик талаблари ФВлар рўй беришига олиб келиши мумкин бўлган тарзда бузилишига йўл қўймасликлари ▪ Муҳофазаланишнинг асосий усулларини, жабрланганларга бирламчи тиббий ёрдам курсатиш йўлларини ўрганишлари ҳамда ўз билим ва амалий қўникмаларини такомиллаштиришлари. ▪ ФВ рўй беришига олиб келиши мумкин бўлган авариялар, офатлар ва ҳалокатлар таҳдидидан дарак берувчи аломатлар борлиги тўғрисида тегишли органларга хабар беришлари; ▪ ФВ таҳдид солган ва бошланган шароитларда огоҳлантириш белгиларини, юриш-туриш қодалари ва ҳаракат қилиш тартиби, умумий ва яқка муҳофазаланиш воситаларидан фойдаланиш усулларини билишлари; ▪ зарурат бўлганда авария-қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган бошқа ишларни ўтказишда ёрдамлаштиришлари шарт.

* Миллий қонунчиликка мувофиқ улар бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари мумкин.

Аҳолини ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш – 1. *Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш чоралари, усуллари, воситалари тизими, саъй-ҳаракатлари мажмуи.* 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. *Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини қутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий ҳолатлардан сақлашга оид чора-тадбирлар тизими.*

Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш – 1. Олдиндан ўтказиладиган ҳамда фавқулодда вазиятлар рўй бериши хавфини имкон қадар камайтиришга, бундай вазиятлар рўй берган тақдирда эса, одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлигини сақлашга, атроф табиий муҳитга етказиладиган зарар ва моддий талафотлар миқдорини камайтиришга қаратилган тадбирлар комплекси. 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. *Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини қутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий ҳолатлардан сақлаш профилактикасига оид чора-тадбирлар тизими.*

Фавқулодда вазиятларни бартараф этиш – 1. *фавқулодда вазиятлар рўй берганда ўтказиладиган ҳамда одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлигини сақлашга, атроф табиий муҳитга етказиладиган зарар ва моддий талафотлар миқдорини камайтиришга, шунингдек фавқулодда вазиятлар рўй берган зоналарнинг кенгайишига йўл қўймасликка ҳамда хавфли омилар таъсирини тугатишга қаратилган қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган ишлар комплекси.* 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. *Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини қутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий ҳолатларни қайта тиклашга оид чора-тадбирлар тизими.*

Локал фавқулодда вазият – бирор объектга тааллуқли бўлиб, унинг миқёси ўша объект ҳудуди билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10 дан зиёд бўлмаган одам жабрланади ёки 100 дан ортиқ бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқ бўлмаган миқдорини ташкил этган ҳисобланади.

83-чизма. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ваколатлари

(ЎзР Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисидаги Қонуннинг 7 – 8-моддаларига мувофиқ)

Вазирлар Маҳкамаси

- ФВни бартараф этиш учун молиявий ва моддий ресурслар давлат резервлари яратилишини таъминлайди ҳамда улардан фойдаланиш тартибини белгилайди.

- ФВнинг олиш ва уларни бартараф этишга оид кучлар ва воситаларни молия ҳамда ресурс жиҳатидан таъминлашни, уларни махсус техника ва бошқа моддий-техника воситалари билан жиҳозлашни амалга оширади.

- Вазирликлар, идоралар, ижро ҳокимияти маҳаллий органларининг аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолияти устидан назоратни амалга оширади.

- ФВ таснифини тасдиқлайди ҳамда уларни бартараф этишда ижро ҳокимияти органлари иштироки даражасини белгилайди;

Фавқулодда вазиятлар вазирлиги

- ФВнинг олдини олиш, бундай вазиятларда одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлигини сақлаш, моддий ва маданий бойликларни муҳофаза қилиш, шунингдек ФВ оқибатларини бартараф этиш ва зарарини камайтириш юзасидан чоралар ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш.

- аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш соҳасида махсус дастурлар ишлаб чиқилиши ва илмий тадқиқотлар амалга оширилишини ташкил этади

- Ўз ваколати доирасида вазирлик ва идоралар, корхона, муассаса ва ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади

- бошқарув органларининг, аҳолини ва ҳудудларни муҳофаза қилиш кучлари ва воситаларининг ФВ шароитида ҳаракат қилишга тайёр бўлишини ташкил этади;

- ФВни бартараф этиш кучлари ва воситалари бошқарувини амалга оширади, бошқарув пунктлари, хабар бериш ва алоқа тизимларини тузади

- ФВ шароитида авария-қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган бошқа ишлар ўтказилишини ташкил этади

- аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш тadbирлари бажарилиши устидан давлат назоратини амалга оширади

- ишлаб чиқариш ва ижтимоий объектлар бўйича лойиҳалар ва қарорлар юзасидан давлат экспертизаси ўтказилишида иштирок этади.

* Миллий қонунчиликка мувофиқ улар бошқа ваколатларни ҳам амалга оширадilar

84-қизма. Ўзбекистон Республикасида фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишнинг асосий принциплари

Маҳаллий тавсифдаги фавқулодда вазият – аҳоли яшайдиган ҳудуд (аҳоли пункти, шаҳар, туман, вилоят) билан чегараланади. Бундай вазият натижасида ўндан ортиқ, бироқ беш юздан кам бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1000 бараваридан ортиқни ташкил этган ҳисобланади.

Республика (миллий) тавсифдаги фавқулодда вазият – фавқулодда вазият натижасида беш юздан ортиқ одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 500000 бараваридан ортигини ташкил этадиган, ҳамда унинг минтақаси вилоят чегарасидан ташқарига чиқадиغان, республика миқёсида тарқалиши мумкин бўлган фавқулодда вазият тушунилади.

Трансчегаравий (глобал) тавсифдаги фавқулодда вазият – оқибатлари мамлакат ташқарисига чиқадиغان ёхуд фавқулодда

вазият чет элда юз берган ва Ўзбекистон ҳудудига дахлдор ҳолат тушунилади. Бундай фалокат оқибатлари ҳар бир мамлакатнинг ички кучлари ва маблағи билан ҳамда ҳамжамият ташкилотлари маблағлари ҳисобига тугатилади.

85-чизма. Фавқулодда вазиятлар натижасида вайрон бўлган ҳудудларда шикастланган кишиларни қидириш усуллари

86-чизма. АҚШда фавқулодда вазиятлар натижасида инсонларнинг қурбон бўлиши

Т/р	Ҳалокатли фавқулодда вазиятлар тури	Қурбонлар сони, кишидан нафар
1	Йўл транспорти ҳодисаси	$\frac{10\ 000}{3}$
2	Электр тоқининг уриши	$\frac{100\ 000}{6}$
3	Ёнғиндан куйиш	$\frac{100\ 000}{4}$
4	Заҳарланиш	$\frac{100\ 000}{2}$
5	Ишлаб чиқариш воситаларининг носозлиги	$\frac{100\ 000}{1}$
6	Яшин уриши	$\frac{10\ 000\ 000}{5}$
7	Бошқа фавқулодда вазиятлар	$\frac{100\ 000}{4}$

87-чизма. Бирлашган миллатлар ташкилоти(БМТ)нинг Қидирув ва қутқарув ташкилоти

ФВДТнинг ҳудудий қўйи тизимлари -- Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида тузилади ва тегишли равишда туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар миқёсидаги бўлимлари ҳам ташкил этилади.

ФВДТнинг функционал қўйи тизимлари – вазирликлар, давлат қўмиталари, корпорациялар, концернлар, уюмлар ва компаниялардаги тузилмаси. Битта идора битта ёки бир неча тизимга эга бўлиши, ёки умуман қўйи тизим ташкил этмаслиги, ёки бир неча вазирлик ва идоралар битта қўйи тизим ташкил этишлари мумкин. Ушбу масала ФВДТ тўғрисидаги Низомнинг 3-иловаси (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идораларининг аҳолини ва ҳудудлари фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш бўйича функциялари) да баён этилган. Функционал қўйи тизимларнинг асосий вазифаси атроф табиий муҳит ва кучли хавfli объектлар ҳолатини кузагиш ва назорат қилишни амалга ошириш, шунингдек идорага қарашли объектларда уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва улар оқибатларини бартараф этишдан иборат.

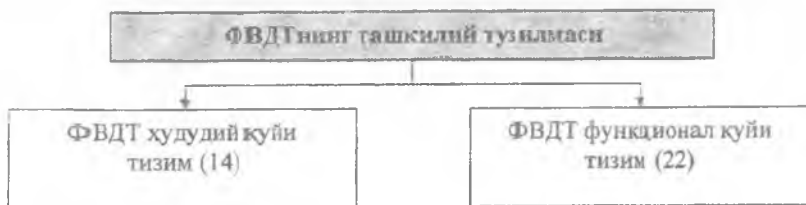
88-қизма. Фавқулодда вазият давлат тизимининг (ФВДТ) асосий вазифалари

Фавқулодда вазиятлар ар давлат тизимининг асосий вазифалари

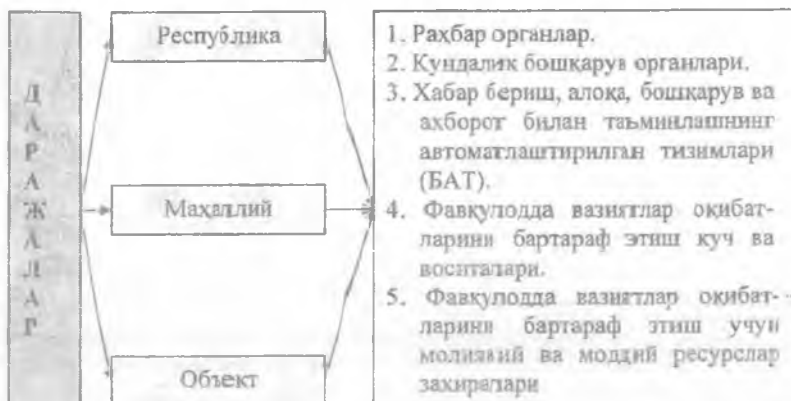
ФВДТ тўғрисидаги Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 23.12.1998 йилдаги 558-сонли қарорига 1-илова), қўли тизимлар тўғрисидаги низомлар (ҳар бир қўли тизим ўзининг низомини Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги билан келишилган ҳолда тасдиқлайди)

1. Тинчлик ва ҳарбий даврада аҳолини ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасида ҳуқуқий ва иқтисодий метёрий хужжатларнинг ягона концепциясини белгилаш, ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
2. Республика ҳудудида юзага келиши мумкин булган техноген ва табиий хусусиятли фавқулодда вазиятларни прогнозлаш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини баҳолаш.
3. ФВларнинг олдини олишга, одамлар хавфсизлигини таъминлашга, хавфли технологиялар ва ишлаб чиқаришларнинг таваққалчилигини пасайтириш, мулкчилик паклидан ва ялдоравий буйсунишидан қатъи назар, иқтисодий тармоқлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фаолият курсатишнинг барқарорлигини оширишга қаратилган мақсади ва комплекс илмий-техник дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
4. Бошқарув органлари ва тизимларнинг ФВнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш учун мулжалланган куч ва воситаларининг доимий тайёрлигини таъминлаш.
5. Аҳоли ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасидаги ахборотларни йиғиш, ишлаб чиқиш, алмаштириш ва бериш.
6. Аҳолини, бошқарув органларининг, мансабдор шахсларини, ФВДТ кучлари воситаларини фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилиш а тайёрлаш.
7. ФВларни бартараф этиш учун молиявий ва моддий ресурслар захираларини яратиш.
8. Аҳолини ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида давлат экспертизаси, назорати ва теқширувини амалга ошириш.
9. ФВлар оқибатларини бартараф этиш.
10. ФВлардан зарар кўрган аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишга оид тадбирларни амалга ошириш.
11. ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида аҳолининг, шу жумладан уларнинг оқибатларини бартараф этишда бевосита қатнашган шахсларнинг ҳуқуқи ва мажбуриятларини амалга ошириш.
12. Аҳоли ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик қилиш.

89-чизма. Фавкуллда вазият давлат тизимининг ташкилий тузилмаси

90-чизма. ФВДТнинг ташкилий ҳимояланиш даражалари

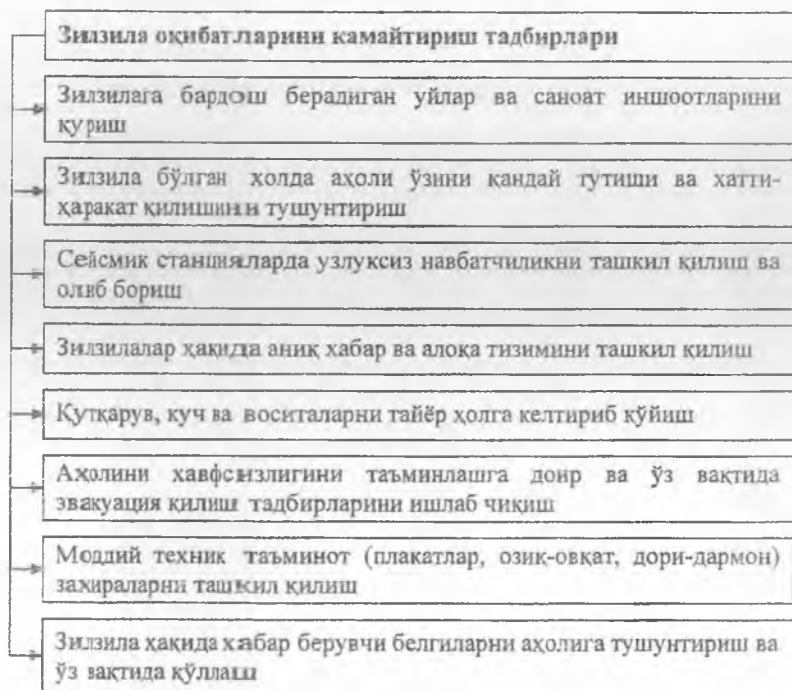
ФВДТ раҳбар органлари – аҳоли ва ҳудудларни фавкуллда вазиятлардан муҳофаза қилиш масалаларини ҳал этиш ваколатига кирадиган давлат бошқаруви, маҳаллий ҳокимият органлари тизими.

ФВДТнинг кундалик бошқарув органлари – бу ФВДТнинг тегишли ҳудудий ва функционал қуйи тизимларига ҳамда унинг бўғинларига бевосита кундалик бошқарувни амалга оширувчи бошқарув органларидир.

91-чизма. Зилзила хақида маълумот

Рихтер буйича магнитуда	Дунё буйича бир йилда зилзилаларнинг ўртача сони	Ернинг кимираш давомийлиги, секунд	Ернинг каттик кимираши камраб олган майдон радиуси, км
8,0–8,9	1	30–90	80–160
7,0–7,9	15	20–50	50–120
6,0–6,9	140	10–30	20–80
5,0–5,9	900	2–15	5–30
4,0–4,9	8000	0–5	0–15

92-чизма. Зилзила оқибатларини камайтириш тадбирлари

Зилзила – Ер ички энергиясининг ўзгариши, вулқон отилиши жараёнлари ва инсоннинг хўжалик фаолияти туфайли юзага келадиган табиий офат.

Энг кучли зилзила Ўзбекистонда 1902 йилда (8–9 балл) Андижонда, 1946 йилда Наманганда (Чотқол зилзиласи номи билан), Тошкентда 1868 ва 1966 йилларда (7–8 балл), Газлида 8–10 балл, Тожикистонда 1907 йилда, Ҳисорда (9–10 балл), 15га яқин кишлоқлар хонавайрон бўлган, 1000га яқин одам нобуд бўлган.

1911 йилда 18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси 9 баллик кучли зилзила туфайли Помир тоғида Муғроб водийси ёнбағирларида тарихда мисли қўрилмаган тоғ ўпирилиб, кўчки рўй берди. Кўчки Муғроб дарёсини бутунлай тўсиб қўйган ва “Учсой” тўғони ҳосил бўлиб, натижада жаҳонда энг йирик тоғ қўли пайдо бўлган. Сарез кишлоғининг ўрнида пайдо бўлган бу қўл, шу сув босган кишлоқнинг номи билан “Сарез” қўли деб аталган. Бугунги кунда ушбу тоғ қўлининг юзаси 80 км², узунлиги 60 км, чуқурлиги 500 м, умумий сув миқдори 17 млрд. м³ ни ташкил этади.

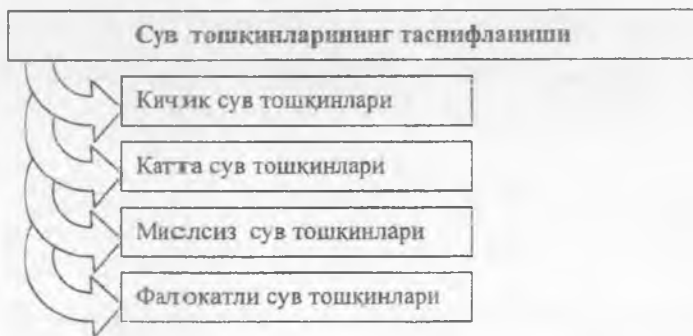
93-чизма. Сейсмик магнитуда, сунами магнитудаси ва асосий тўлқин баландлиги орасидаги боғланиш

Зилзила магнитудаси, балл	Сунами магнитудаси, балл	Асосий тўлқин баландлиги, м
7,5	1	2–3
8	2	4–6
8,25	3	8–12
8,5	4	14–20

94-чизма. Сувошти зилзила магнитудасидан сунамини пайдо бўлиш эҳтимоли

Сувошти зилзила магнитудаси, балл	Сунамини пайдо бўлиш эҳтимоли, %
7,5 юқори	100
7,0–7,2	65–70
6,7–6,9	15–20
5,9–6,2	1–2

95-чизма. Сув тошқинларининг масштаби ва талафот келтириш бўйича таснифланиши

Сунами – асосан сув ости силкинчилари вақтида денгиз туби катта майдонларнинг пастга ёки юқорига силжishi натижасида юзага келадиган, денгиз тўлқинидан иборат хавфли табиий ходиса.

Тошқин – асосан жала ёмғир, қор эриши, сув босими орқали дарё, кўл ва сув омборларида сув ҳажмининг кўтарилиши натижасида юзага келадиган табиий офат. У биноларнинг бузилиши, иншоотлар, йўллар, алоқа тармоқлари, электр узатиш иншоотлари, ўсимлик, ҳайвон ва инсонларни нобуд бўлишига олиб келади.

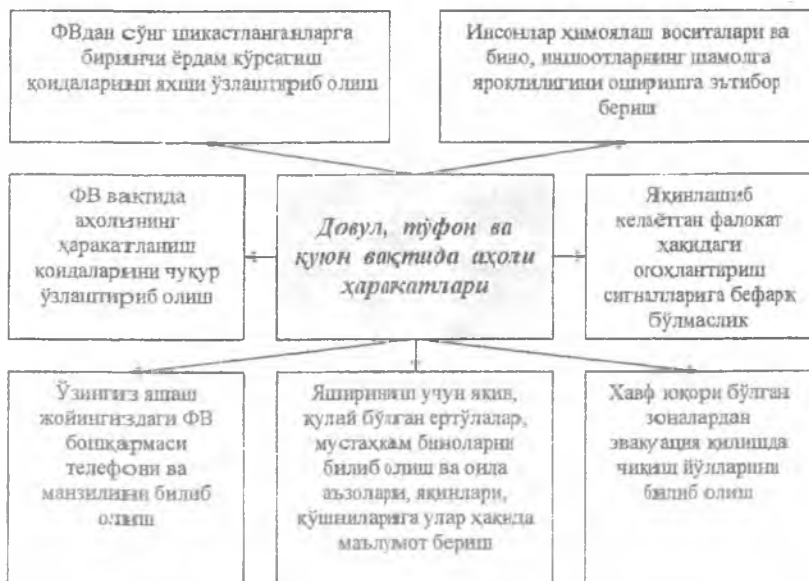
Кичик сув тошқинлари – асосан текисликдаги дарёларда содир бўладиган ва аҳолининг яшашига кескин таъсир этмайдиган, унча кўп бўлмаган моддий зарар етказадиган сув тошқини.

Катта сув тошқинлари – дарё ҳавзасининг катта қисмини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган сув тошқини.

Мислсиз сув тошқинлари – дарё ҳавзасининг ҳамма қисмини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган ҳамда оммавий эвакуация қилишга олиб келадиган сув тошқини.

Ҳалокатли сув тошқинлари – бир ёки бир неча дарё ҳавзаларини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган ҳамда жуда катта миқдорда моддий ва молиявий зарар етказадиган, аҳолининг ўлимига сабаб бўладиган, оммавий эвакуация қилишга олиб келадиган сув тошқини.

96-чизма. Довул, тўфон ва қуюн вақтида аҳоли ҳаракатлари

97-чизма. Сел хавфи бор ҳудудларда хавфсизлик тадбирлари

Х А В Ф С И З Л И К Т А Д Б И Р Л А Р И	<ol style="list-style-type: none"> 1. Оммавий ахборот воситалари орқали тоғли ҳудудлардаги об-ҳаво шароити билан боғлиқ хабарларни доимо кузатиб бориш. 2. Тинимсиз ёмғир ёки жала ёғиши давом этса, селга хавfli юқориги ҳудудлардан тезда хавфсиз жой томон ҳаракат қилиш. 3. Ҳаракатдаги сел оқими томон яқинлашмаслик, унпан 50—70 м масофада туриш. 4. Кўчки хавфи бор жойлар яқинида тўхтамаслик. 5. Сел хавфи бор ҳудудларда дам олиш учун тўхтамаслик ва кўл дамбалари бўйига палагқалар ўрнатмаслик. 6. Сел хавфи белгиларини сезган тақдирда тоғ ёнбағир бўйлаб янада юқорирокка кўтарилиш. 7. Сел хавфи ўтгандан сўнг, сел оқими уйиб кетган жойлардан жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиш. 8. Сел хавфи ўтгандан сўнг қор кўчкиси ёки муз кўчиши юзага келиши мумкинлигини инобатга олиб, хавф мавжуд жойлардан узоқроқ юришга ҳаракат қилиш.
--	---

Сел — тоғ дарёлари ўзанларида тўсатдан юзага келувчи катта ҳажмдаги тоғ жинслари булаклари, ҳарсанглар, органик моддалар ва сув аралашмасидан иборат вақтинчалик юзага келувчи шиддатли оқим. Сел о қимларини узоқ давом этган кучли жала, қор ёки музликларнинг жадал эриши, зилзила ва вулқон отилишлари келтириб чиқаради.

Қор кўчкиси — тоғларнинг тик ёнбағирларида қор массасининг ағдарилиб ёки сирпаниб тушиши. Бундай ҳолатда қорнинг устки қисми бир оз музлаган бўлиб, қалин қор ёғиши ёки бошқа геодинамик сабабларга кўра пастга қараб силжиши натижасида **куруқ кўчки** ҳосил бўлади. Баҳор ойларида қор эриган сувининг шимилиб, қорнинг тагини намланиши натижасида қор массасининг турғунлиги камайиб, пастга томон ағдарилиб тушишидан **хўл кўчки** ҳосил бўлади.

Куруқ кўчкилар 100–300 км/соат тезликда, хўл кўчкилар эса — 30 км/соат гача тезликда ҳаракатланади.

Кўчкилар ва ўпирилишлар — асосан кучли ёмғир ёғиши, қорнинг тез эриши, зилзила содир бўлиши, ерга ишлов беришдаги агротехник хатоликлар ва бошқа омиллар натижасида тоғнинг устки тупроқ қатламнинг пастга томон сирпаниши. У аҳоли яшаш жойлари, алоқа тармоқлари ва тўғонларга жиддий зарар етказиши мумкин.

Ер суртилиши (кўчки) — қиялиги катта бўлган тоғ ва тоғолди ҳудудларда тупроқ ва юмшоқ тоғ жинсларининг пастга томон ҳаракати.

Тўфон — ер устки иншоотларини жиддий зарарлайди, денгиздан 10–12 метр баландликда тўлқинни юзага келтиради ва тоғлардаги қорли бўрон ва шамол, ҳаво массасини 12 ва ундан юқори балларда (1 балл — 2,5 м/с) ҳаракатлантиради. Океанда юзага келадиган (50 м/с) тўфон тайфун деб аталади.

Бўрон — бу тезлиги 20 м/с дан ортиқ ва узоқ давом этувчи кучли шамол. У циклон даврида кузатилади ва денгизда катта тўлқинларни, куруқликда эса вайроналикларни келтириб чиқаради.

Қуюн — бу момақалдироқ булутида юзага келувчи ва кўпинча ер юзасигача диаметри ўнлаб ва юзлаб метрга етувчи хартум шаклида чўзилувчи шамол. У узоқ муддат давом этмайди, булут билан биргаликда ҳаракат қилади.

98-қизма. Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар

Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар

- ✓ гидротехника иншоотлари хавфининг йўл қўйиладиган даражасини таъминлаш;
- ✓ гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги декларацияларини тақдим этиш;
- ✓ гидротехника иншоотларини лойиҳалаштириш, куриш ва улардан фойдаланиш бўйича фаолиятни лицензиялаш хавфлилик даражаси юқори бўлган объектлар;
- ✓ гидротехника иншоотларидан фойдаланишнинг узлуксизлиги;
- ✓ гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш, шу жумладан уларнинг хавфсизлиги мезонларини белгилаш, гидротехника иншоотларининг ҳолатини доимий назорат қилиш мақсадида уларни техника воситалари билан жиҳозлаш, гидротехника иншоотларига зарур малакага эга бўлган ходимлар хизмат кўрсатишини таъминлаш;
- ✓ гидротехника иншоотларида фавқулодда вазиятларнинг юзага келиш хавфини энг кўп даражада камайитириш бўйича тадбирлар мажмуини олдиндан ўтказиш.

Гидротехника иншоотлари — тўғонлар (плотиналар), гидроэлектр станциялар бинолари, сув ташлаш, сув бушаткич, сув ўтказиш ва сув чиқариш иншоотлари, туннеллар, каналлар, насос станциялари, сув омборлари қиргоқларини, дарёлар ва каналлар ўзаниларининг қиргоқлари ва тубини тошиқин ҳамда емирилишлардан муҳофаза қилиш учун мўлжалланган иншоотлар, саноат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотларининг суяк чиқиндилар сақланадиган жойларини ўраб турувчи иншоотлар (кўтармалар).

Фойдаланувчи ташкилот — тасарруфида (балансида) гидротехника иншооти бўлган корхона, муассаса ва ташкилот.

Гидротехникада фавқулодда вазият — муайян ҳудуддаги аварияга олиб келиши мумкин бўлган, шунингдек гидротехника иншоотининг аварияси натижасида вужудга келган бўлиб, одамлар қурбон бўлишига, одамлар соғлиғига ёки атроф табиий

муҳитга зарар етказилишига, жиддий моддий талафотларга ва одамларнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган вазият.

Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги – гидротехника иншоотларининг одамлар ҳаёти, соғлиги ва қонуний манфаатларини, атроф табиий муҳит ва хўжалик объектларини муҳофаза қилишни таъминлаш имконини берувчи ҳолати.

Гидротехника иншоотининг хавфсизлиги декларацияси – гидротехника иншоотининг хавфсизлиги асослаб бериладиган ҳужжат.

Гидротехника иншоотининг хавфсизлиги мезонлари – гидротехника иншооти ҳолатининг ва ундан фойдаланиш шартларининг гидротехника иншооти аварияси хавфининг йўл қўйиладиган даража-сига мувофиқ миқдор ва сифат кўрсаткичларининг чекланган қийматлари.

Гидротехника иншооти аварияси хавфининг йўл қўйиладиган даражаси – гидротехника иншооти аварияси хавфининг норматив ҳужжатлар билан белгиланган қиймати.

99-қизма. ҲФХМни таъминлашда раҳбарларнинг асосий вазифалари кетма-кетлиги

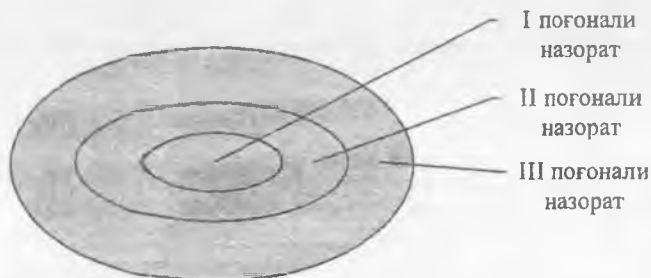
- 1 – Турли вазиятларда корпоратив муносабат субъектларига ҲФХни таъминлаш зарурлигини тушунтириш
- 2 – Корпоратив муносабат субъектларига ҲФХни таъминлашдаги ҳуқуқлари ва мажбуриятларини етказиш
- 3 – Корпоратив муносабат субъектларига турли ҳолатларда, жумладан фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилиш қоидаларини ўргатиш
- 4 – ҲФХга доир миллий ва халқаро миқёсда эришилган илғор тажрибаларни кенг тарғиб қилиш
- 5 – ҲФХни таъминлаш талабларини муайян кетма-кетликда, яъни тизимли тарғиб қилиш

100-чизма. Таълим муассасалари раҳбарларининг фавқулодда вазиятларда корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари

Таълим муассасалари раҳбарларининг ФВ корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари

- ходимлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий объектларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш бўйича зарур чораларни режалаштириш, молиялаш ва амалга ошириш;
- хавф манбаи юқори бўлган объектлар хавфсизлиги тўғрисида белгиланган тартибда декларация тақдим этиш;
- ходимларни фавқулодда вазиятлар шароитида қутқарув хизматлари ва қутқарув тузилмалари таркибида муҳофазаланиш усулларига ва ҳаракат қилишга ўргатиш;
- хабар бериш маҳаллий тизимларини яратиш ва доимо шай ҳолатда сақлаб туриш ҳамда фавқулодда вазиятлар таҳдиди борлиги ёки рўй берганлиги тўғрисида ходимларни ўз вақтида хабардор қилиш;
- фавқулодда вазиятлар шароитида объектлар иши ҳамда ходимлар ҳаёт фаолияти барқарор кечишини таъминлаш;
- муҳандислик-химоя иншоотларини, заруратга қараб, олдиндан барпо этилишини таъминлаш ҳамда уларни доимо шай ҳолатда сақлаб туриш;
- фавқулодда вазиятлар рўй бериши эҳтимолини назарда тутиб, белгиланган тартибда моддий ва молиявий ресурслар резервларини яратиш;
- фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш куч ва воситалари яратилишини, тайёргарликдан ўтказилишини ҳамда шай бўлиб туришини таъминлаш;
- фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш режаларига мувофиқ ўз тасарруфидаги объектларда авария-қутқарув ишлари ўтказилишини таъминлаш;
- белгиланган тартибда ихтисослашган хизматлар ва тузилмаларни яратиш, уларни шахсий таркиб, техника ва анжом билан тўлдириш;
- белгиланган тартибда эвакуацияга оид тадбирларни ўтказиш ва одамларни жойлаштириш учун олдиндан базалар тайёрлаб қўйиш;
- белгиланган тартибда фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасида ахборотлар тақдим этиш.

101-чизма. Таълим муассасаларида ҲФХМнинг поғоналик назорати

Таълим муассасаларида ҲФХМнинг поғоналик назорати – таълим тизимидаги барча муассасаларда ҲФХни таъминлаш учун ҳар ойда режлаштириладиган текширув. Барча таълим муассасаларида ҲФХни таъминлаш учун уч поғоналик назорат амалга оширилади:

I поғона – ҳар кун педагоглар навбатчи ўқитувчи билан иш жойларини айланиб чиқиб, учраган камчиликларни бартараф этиш чораларини кўради ва тегишли соҳа бўйича директор ўринбосарига хабар беради.

II поғона – ҳар ҳафта бўлим бошлиқлари директор ўринбосари билан биргаликда таълим муассасасидаги иш жойларини айланиб чиқиб, учраган камчиликларни тузатиш чораларини кўрадилар.

III поғона – ойда бир мартаба муассаса директори ва унинг ўринбосарлари ўзига қаршли йўналишлар бўйича ҲФХни таъминлаш нуқтаи назаридан АЛ ва КҲКга тегишли барча ҳудуд, бино ва иншоотларни айланиб чиқиб, ёзма далолатнома тайёрлайдилар ва уни алоҳида бир масала сифатида таълим муассасасининг Педагогик Кенгашида муҳокама қиладилар ва тегишли қарор қабул қиладилар.

102-чизма. Таълим муассасаларининг ўқув хоналари, ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устaxonаларида машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари

(2013 йил 1 апрелдаги "Таълим муассасаларининг ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устaxonалари учун меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини тасдиқлаш ҳақида" 20-б-сонли, 2013 йил 1 мартдаги "Таълим муассасаларининг ўқув хоналарида машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини тасдиқлаш ҳақида" 14-б-сон Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва ёқолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг буйруқлари асосида)

Ўқув хоналари	Ўқув-ишлаб чиқариш устaxonалари
Умумий қоидалар	
1. Машғулотлар ўтказиладиган барча таълим муассасаларига тааллуқли.	1. Ўқув-ишлаб чиқариш устaxonаларида амалиётлари ўтказиш билан шугулланувчи барча таълим муассасаларига тааллуқли.
<p>2. Ишлаб чиқариш биноларини ва ишпоотларини лойиҳалаш, қуриш ва қайта қуришда, техник жиҳозлаш ва қайта жиҳозлашда, технологик жараёнлар ҳамда усқуналардан фойдаланишда ҳисобга олишчи лозим.</p> <p>3. Техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатлар талаблари бажарилиши шарт эканлигини истисно этмайди.</p> <p>Таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш ва ишлаб чиқариш буйича хавфсизликка оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга риоя этилиши устидан давлат назорати бунга махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан жамоатчилик назорати эса меҳнат жамоалари ва касаба уюшмаси, таълим муассасалари томонидан сайланадиган меҳнатни муҳофаза қилиш буйича вакиллар томонидан амалга оширилади.</p>	
Меҳнатни муҳофаза қилиш хизматини ташкил этиш	
<p>1. Таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш борасидаги ишларни ташкил қилиш Меҳнат муҳофазаси буйича ишларни ташкил этиш тўғрисидаги намунавий низомига (рўйхат рақами 273, 1996 йил 14 август) мувофиқ амалга оширилади.</p> <p>2. Таълим муассасаларида қуйидаги асосий ҳужжатлар ишлаб чиқилади (тасдиқланади) ва қўрилади:</p> <ul style="list-style-type: none"> - меҳнат шариоатлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш ишларини яхшилаш, санитария-соғломлаштириш чора-тадбирлари буйича бўлимини ўз ичига олган жамоавий шартнома; - тасдиқланган меҳнат шариоатларини баҳолаш ва иш ўринларини аттестация қилиш услубига мувофиқ иш ўринларини аттестация қилиш қарталари; - меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг чоракли иш режалари; - ходимлар ва муҳандис-техник ходимларни ўқитиш, йўл-йўриқ бериш ва билимларини синовдан ўтказиш дастурлари; - меҳнатни муҳофаза қилиш буйича маъмурий-жамоатчилик назоратини қўритиш журнални (уч босқичли назорат); - ходимларга ёнгина қарши йўл-йўриқ бериш ва ёнгина-техникавий мишимум машғулотларини ўтказиш дастури; - ҳар бир касб ва иш турлари буйича меҳнатни муҳофаза қилиш йўриқномалари. <p>3. Ўзбекистон Республикаси «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунининг (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 5-сон, 223-модда) 14-моддасига мувофиқ ходимлар сони 50 нафар ва ундан ошадиган таълим муассасаларида махсус тайёргарликка эга шахслар орасидан меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари тўзилади (лавозимлар жорий этилади), 50 ва ундан зиёд транспорт</p>	

воситаларига эга бўлган таълим муассасаларида эса бундан ташқари йўл ҳаракати хавфсизлиги хизматлари тузиллади (лавозимлар жорий этилади). Ходимлар соғи ва транспорт воситалари миқдори камроқ таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг вазифаларини бажариш раҳбарлардан биригиш зиммасига юкланади.

4. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати ўз мақомига кура таълим муассасасининг асосий хизматларига тенглаштирилади ва унинг раҳбарига буйсунади ҳамда таълим муассасасининг фаолияти тугатиш билан таълим хизматининг мутахассислари лавозим йуриқномасига биноан уларнинг мажбурийатлари жумласига киритилмаган бошқа ишларни бажаришга жалб этилишлари мумкин эмас.

5. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг мутахассислари лавозим йуриқномасига биноан уларнинг мажбурийатлари жумласига киритилмаган бошқа ишларни бажаришга жалб этилишлари мумкин эмас.

6. Таълим муассасаларида меҳнат фаолияти билан боғлиқ равишда содир бўлган бахтсиз ҳодисалар ва бошқа жароҳатланишларни текшириш ва ҳисобни юритиш Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги 286-сон қарори (Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорларининг тўплами, 1997 й., 6-сон, 21-модда) билан тасдиқланган Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг ташқар хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисидаги низомга мувофиқ амалга оширилиши лозим.

Ходимларни ўқитиш, уларнинг билимларини синовдан ўтказиш ва уларга йўл-йўриқ беришни ташкил этиш

1. Таълим муассасаси ходимлари ўз касблари бўйича белгиланган тартибда ўқишлари, уларнинг билимлари синовдан ўтказилиши ва уларга йўл-йўриқлар берилиши керак.

2. Ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича билимларини синовдан ўтказиш Меҳнат муҳофазаси бўйича ўқишларни ташкил қилиш ва билимларни синаш тўғрисидаги намунавий низомга (рўйхат рақами 272, 1996 йил 14 август) мувофиқ амалга оширилиши лозим.

3. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича йуриқномалар Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича йуриқномаларни ишлаб чиқиш тўғрисидаги низомга (рўйхат рақами 870, 2000 йил 7 январь) (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг метърий ҳужжатлари ахборотномаси, 2000 й., 1-сон) мувофиқ ишлаб чиқилади ҳамда таълим муассасаси ходимларини ва иш жойларини ушбу йуриқномалар билан таъминлаш таълим муассасаси раҳбарияти зиммасига юклатилади.

Хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари

1. Таълим муассасалари ГОСТ 17.2.3.02 бўйича хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари, уларнинг тавсифи, юзага келиш манбалари, ходимларга таъсир қилиш хусусиятлари, саломатлик учун хавфлилик даражаси ҳамда келгусидаги оқибатлари тўғрисида тўлиқ ва ҳолисона маълумотга эга бўлиши лозим.

2. Иш жойларидаги ишлаб чиқариш муҳити ҳамда хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари тўғрисидаги маълумотлар ишлаб чиқариш муҳитининг физик, кимёвий, радиологик, микробиологик ва микроклимат ўлчови натижалари, шунингдек меҳнат шароитларининг аттестация қилиш орқали белгиланиши лозим.

3. Янги зарарли моддалар пайдо бўлишига ёки хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари йўқолишига оғиб келадиган технологик жараёнлар ўзгарганда хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари тўғрисидаги маълумотларга таълим муассасаси раҳбари томонидан тегилиш ўзгартиришлар киритилиши лозим.

Ўта хавфли касблар ва ишлар рўйхати

1. Таълим муассасаси ўта хавфли шароитда бажариладиган ишлар рўйхатига эга бўлиши лозим. Рўйхатта хавфли моддалар билан бажариладиган ишлар, баландликда, инфосланган ҳаво ва сув муҳитида, юқори ҳарорат ва намлик шароитида бажариладиган ишлар, буғ ва сув иситиш қозонлари, юк кўтариш механизмлари, босим остида ишлайдиган сиймалар, элекстр ускуналарга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ

ишлар ва амалдаги тармоқ рўйхатларига мувофиқ бошқа ишлар киритилиши шарт.

2. Барча ходимлар ўта хавфли ишларни бажариш топшириғини олишдан олдин, меҳнат муҳофазаси бўйича йул-йўриқ олиши ва ишларни бажариш усулларини ўзлаштириб олиши шарт.

3. Ўта хавфли ишларни бажариш фақат белгиланган тартибда расмийлаштирилган наряд-рухсатномага мувофиқ амалга оширилиши лозим.

4. Таълим муассасаси раҳбарияти ўта хавфли ишларни режалаштириш, ташкиллаштириш ва ҳавфсиз бажариш белгиланган талабларга мувофиқ амалга оширилишига жавобгардир.

Жамоавий ва якка тартибдаги химоя воситаларини қўллаш

1. Ходимларни хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларидан химоя қилиш жамоавий ва якка тартибдаги химоя воситаларидан фойдаланиш орқали таъминланиши лозим.

2. Жамоавий химоя воситаларига куйидагилар киради:

ўқув ва лаборатория хоналарининг ҳаво муҳитини метёрлаштириш воситалари (шамоллатиш ва ҳаво тозалаш, иситиш, ҳаво ҳароратини, намлигини бир хил метёрда сақлаш ва бошқалар);

ўқув ва лаборатория хоналарининг ёруғлигини нормаллаштириш воситалари (ёритиш асбоблари, ёруғликдан химоя қилиш мосламалари ва бошқалар);

шовқиндан, тебранишдан, электр тоқлар уришидан ҳамда ускуналар юзасини юқори даражадаги ҳароратдан химоя қилиш воситалари;

механик ва кимёвий омилларнинг таъсиридан химоя қилиш воситалари.

3. Жамоавий химоя воситалари хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари барча ходимларга таъсир қилганда қўлланилиши шарт ва таълим муассасасини куриш ёки реконструкция қилиш лойиҳаларига киритилиши лозим.

4. Жамоавий химоя воситалари ёрдамида хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларини руҳсат этилган миқдоргача камайтириш имкони бўлмаган ҳолларда якка тартибдаги химоя воситалари қўлланилиши лозим. Бундай ҳолларда якка тартибдаги химоя воситаларисиз ходимларнинг ишга жалб қилиниши тақиқланади.

5. Якка тартибдаги химоя воситаларидан фойдаланадиган ходимлар уларнинг қўлланилиши, химоя хусусиятлари ва амал қилиш муддати тўғрисидаги маълумотларга эга бўлиши лозим.

6. Таълим муассасасида куйидагилар таъминланиши шарт:

якка тартибдаги химоя воситаларининг зарур миқдори ва номенклатураси;

химоя воситаларини қўллаш ва тўғри фойдаланиш устидан доимий назорат амалга оширилиши

химоя воситаларининг самарадорлиги ва созлиги текширилиши;

хавфли ва зарарли моддалар билан ишлашда фойдаланилган якка тартибдаги химоя воситаларининг дезинфекция қилиниши (бир марта қўлланиладиган химоя воситалари бундан мустасно).

7. Турли агрессив моддалар билан ишлаётганда тери касалликларининг олдини олиш учун про-филактик паста ва мазлардан фойдаланиш лозим.

8. Ходимлар махсус кийим, махсус пойабзал ва бошқа якка тартибда химояланган воситалари билан белгиланган тартибда бепул таъминланиши лозим.

Касбий танлов

1. Таълим муассасаларида танлов ўтказилиши лозим бўлган касблар ва мутахассисликлар рўйхати бўлиши лозим.

2. Уқитувчилар, таълим муассасаларининг раҳбарлари тегишли маълумотга ва иш тажрибасига эга бўлиши керак.

3. Босим остида ишловчи асбоб-ускуналарда, шунингдек хавфи юқори бўлган ишларда хизмат кўрсатувчи ходимлар махсус курсларда тайёргарликдан ўтган ва

тегишли тувохномага эга бўлиши шарт.

4. Ўн саккиз ёшдан кичик шахсларнинг меҳнати қўлланиши тақиқланадиган ноқулай меҳнат шaroитлари ишлари рўйхатига (рўйхат рақами 1990, 2009 йил 29 июль) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 30-31-сон, 355-модда) мувофиқ ўн саккиз ёшга тулмаган шахслар зарарли ва ноқулай меҳнат шaroити мавжуд ишларга қабул қилинмаслиги лозим.

5. Аёллар меҳнатидан фойдаланиш тулик ёки қисман тақиқланадиган меҳнат шaroити ноқулай бўлган ишлари рўйхатига (рўйхат рақами 865, 2000 йил 5 январь) (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари ахборотномаси, 2000 й., 1-сон) мувофиқ аёллар зарарли ва ноқулай меҳнат шaroитига эга бўлган ишларга қабул қилинмайди.

Ходимларнинг саломатлигини назорат қилиши

1. Таълим муассасаларида ходимларнинг саломатлигини назорат қилиш Ходимларни тиббий кўрикдан ўтказиш тартиби тўғрисида Низом (рўйхат рақами 2387, 2012 йил 29 август) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 35-сон, 407-модда) асосида амалга оширилиши лозим.

2. Таълим муассасаси раҳбарияти касаба уюшмаси қўмитаси ва соғлиқни сақлаш органлари билан биргаликда ҳар йили даврий тиббий кўрикдан ўтиши лозим бўлган ходимларнинг рўйхатини тузиши ҳамда ходимларнинг тиббий кўрикдан ўтиши таъминлаши лозим.

3. Тиббий кўриklar таълим муассасасининг тиббий муассасаларида, улар мавжуд бўлмаган ҳолларда даволаш-профилактика муассасаларида ўтказилиши лозим.

4. Ходим тиббий кўрикдан ўтишдан бўйин товлаган ёки тиббий кўрик натижаларига кўра берилган тавсияларни бажармаган тақдирда ушбу ходим ишга қўйилиши мумкин эмас.

5. Даврий тиббий кўриklar уз вақтида, сифатли ўтказилиши ва уларнинг натижаларига кўра тавсиялар бажарилиши учун жавобгарлик таълим муассасаси раҳбарияти зиммасига юклатилади.

6. Ходимларни соғлиқни туфайли уларга рухсат этилмаган ишларда ишлатиш тақиқланади.

Санитария ва гигиенага қўйиладиган талаблар

1. Таълим муассасаларининг хоналари ва иш ҳудудидagi ҳарорати, нисбий намлик, ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги ва бошқалар ГОСТ 12.1.005-88 «Иш ҳудудининг ҳавоси. Умумий санитария-гигиеник талаблари» га мувофиқ бўлиши керак.

2. Таълим муассасасининг ишлаб чиқариш хоналари қўйидаги санитария қондаларига мувофиқ сақланиши лозим:

хоналарнинг ҳарорати, нисбий намлик ва ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги, иш жойларидаги ортикча иссиқлик, бажарилаётган ишнинг оғирлик даражасига кўра тоифаси йил маъсуми ҳисобга олинган ҳолда белгиланиши;

ишлаб чиқариш, санитария-маиший, хом ашё ва тайёр маҳсулотни сақлаш хоналарининг ёруғлиги ҚМҚ 3.01.05-98 «Табий ва сунъий ёритиш. Лойиҳалаштириш меъёрлари»га мувофиқ бўлиши ҳамда меҳнат шaroитларини яратиш учун етарли ёруғлик кучини таъминлаши;

хоналарда ёритиш асбoblари чанг тулланишига имконият бермайдиган конструкцияга эга бўлиши, шунингдек синган тақдирда унинг парчалари сочилиб кетмаслиги учун ёпиқ бўлиши.

3. Ноқулай омиллар таъсирига қарши химоя тадбирларини тузишда самарали ҳаво алмашиш тизимини ҚМҚ 2.04.05-97 «Иситиш, вентиляция ва кондициялаш» талабига мувофиқ ташкил қилиш лозим.

4. Ишлаб чиқариш, санитария-маиший, хом ашё ва тайёр маҳсулотни сақлаш хоналарини гигиеник жиҳатдан тоза сақлаш ва ходимларнинг шахсий гигиенасига

қўйиладиган талаблар конун ҳужжатларида белгиланган кондаларга мувофиқ бўлиши лозим.

Таълим муассасаси майдонларига бўлган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаси майдонлари ва биноларнинг жойлашуви ҚМҚ II 89-80 «Саноат тадқиқотларининг бош плани» талабларига мос бўлиши керак.

2. Таълим муассасаси майдонлари қуқаламзорлаштирилган ва сув қуйиш қувурлари тармоғи билан таъминланган бўлиши лозим.

3. Таълим муассасаси майдонидagi ўтиш жойлари мустақкам ёпқичлар, сувлар оқиб кетадиган ишоотлар билан жиқозланган бўлиши керак.

4. Ёз мавсумида йулаклар ва ўтиш жойларига сув сепилган, кишда қордан тозаланиб, қум сепилган бўлиши лозим.

5. Қишқи мавсумда биноларнинг томлари қордан, қарнизлари музлардан тозалаб турилиши зарур.

6. Таълим муассасаси ҳудудида ҳар қуни тозалаб ва дезинфекция қилиб туриладиган ахлат ташланадиган идишлар бўлиши шарт.

7. Ҳовлидаги хожатхоналар озода сақланиши, мунгазам дезинфекция қилиниши, сутқанинг қоронғи пайтида ёса ёритилиши керак.

8. Таълим муассасаси жойлашган майдон бутун чегара буйлаб тўсилган бўлиши, унинг ҳудудга бегоналарнинг кириши чекланган ва назорат остига олинган бўлиши лозим.

Бино ва ишоотларга бўлган хавфсизлик талаблари

1. Ёрдамчи бинолар ва хоналар ҚМҚ 2.09.04-98 «Тадқиқотларнинг маъмурий ва илмий бинолари» талабларига мувофиқ бўлиши лозим.

2. Ишлаб чиқариш ва ёрдамчи хоналарнинг микроклими (ҳарорати, нисбий намлиги, ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги ва бошқалар) ГОСТ 12.1.005-88 талабларига жавоб бериши керак.

3. Мунгазам ишлашга муқжалланган иш жойларининг нам хоналарида ҳамда иссиқ ўтказувчи полларида (бетонли, гиштли, плитали ва бошқалар) ёғоч тўшамалар ва панжаралар ёпқизилган бўлиши керак.

4. Пол тўшамалари зарарли моддалар, ишлаб чиқаришдаги чиқиндилар ва қанглардан осон тозаланадиган бўлиши керак.

5. Бинога транспорт воситаларининг кириш жойлари дарвозалар ва сигнал асбоб-ускуналари билан таъминланган бўлиши лозим.

6. Дарвоза тавақалари ёпқ ва очик ҳолатида махсус мосламалар билан мустақкам тутиб турилган бўлиши керак.

7. Таълим муассасаларида бинолар ва ишоотлардан фойдазаниш ҳолатини мунгазам қузатиш ташкил этилган бўлиши керак.

8. Бинолар бир йилда бир марта таълим муассасаси раҳбари тасдиқлаган комиссия томонидан техник қуриқдан ўказилиши лозим. Техник қуриқ хулосалари уларда топилган нуқсонларни баргараф этиш буйича тадбирлар ва мудрати қўрсатилган далолатномалар орқали расмийлаштирилиши керак.

9. Ходимлар учун хавф туғдирувчи ҳалокат тусидаги бузилишлар тезда баргараф этилиши керак. Хавфли ҳудудларда ишлаб чиқариш жараёнлари ҳалокат баргараф этилгунга қадар тўхатиб турилиши, шунингдек хизмат қўрсатувчи ходимлар хавфсиз жойга қўчирилиши керак.

10. Кириш ва чиқиш йўллари, қоридор, тамбур, нарвонлар турли жисмлар ва асбоб-ускуналар билан тўсиб қўйилмаслиги лозим. Эвакуация чиқиш йўллариининг барча эшиқлари Бинодан чиқиш йўналиши буйича очилиши лозим.

Таълим муассасасининг ишлаб чиқариш хоналари ва омборхоналари ёнғиндан хабар берувчи ва ёнғинларни баргараф этувчи автоматик қурилмалар билан жиқозланган бўлиши лозим.

Шамоллатиш ва иситиш тизимига қўйиладиган талаблар

1. Шамоллатиш ва иситиш тизими ҚМҚ 2.04.05-97 «Йситиш, шамоллатиш ва кондиционерлаш» талабларига мувофиқ бўлиши лозим.
2. Оқимли шамоллатишларни ташқи ҳаво тизимидан олиш ердан камида 2 м баладдликда бажарилиши лозим.
3. Утиш жойларида жойлашган иситиш жиҳозлари рухсат этилган ўғитиш йулакларининг эини камайтирмаслиги лозим.
4. Иш жойларида ҳаво ҳарорати енгил жисмоний ишда 21° С, ўртача оғир ишда 17° С ва оғир ишда 16° С дан паст бўлмаслиги керак.
5. Ходимларнинг иситиши учун хоналардаги ҳарорат 22° С дан кам бўлмаслиги керак.
6. Иситиш хоналаригача бўлган масофа биноларда жойлашган иш жойларидан 75 м дан, бино ташқарисидаги иш жойларидан эса 150 м дан кўп бўлмаслиги лозим.

Шовкин ва тебранишга қўйиладиган талаблар

1. Иш жойларида, хоналарда ва таълим муассасаси ҳудудида шовкин ва тебранишнинг даражаси СанҚваМ 0120-01 «Иш жойларида шовкиннинг йўл қўйилган даражасининг санитария меъёрлари», СанҚваМ 0122-01 «Иш жойларида умумий ва локаль тебранишнинг санитария меъёрлари», ГОСТ 12.1.003-89 «Шовкин. Умумий хавфсизлик талаблари» ва ГОСТ 12.1.012-90 «Тебранма. Умумий хавфсизлик талаблари» талабларига мувофиқ бўлиши керак.
2. Иш жойларида шовкин ва тебраниш даражаси мунтазам назорат қилиб турилиши керак. Агарда у белгиланган меъёрлардан юқори бўлса, уни пасайтириш учун қўйидаги тадбирлар қўлланиши лозим:
 - деталларнинг зарбали ҳаракатларини зарбасиз ҳаракатларга, илгарилама-қайтма ҳаракатларни айланма ҳаракатларга ўзгартириш;
 - шовкин чиқарувчи агрегат ёки унинг айрим қисмларига шовкинни тўсувчи қобиклар ўрнатиш;
 - агрегатдан чиқаётган аэродинамик шовкинларга қарши самарали товуш сундиргичлар қўллаш;
 - шовкинли ускуналарни (паррақлар, компрессор) тўсилган хоналарда ёки ишлаб чиқариш хоналаридан ташқарида жойлаштириш;
 - тебранишни камайтириш учун сув қувурига уланган фавворачалар (электр двигателлар, паррақлар ва бошқалар) полдан ва бинонинг бошқа конструкцияларидан изоляцияланган мустақил пойдеворларда еки махсус ҳисоблаб чиқилган амортизаторларга ўрнатилиши керак.
3. Ишлаб чиқариш хоналарида шовкинни техник воситалар билан бартараф этишнинг иложи бўлмаса, эшитиш аъзоларини яқка тартибда ҳимоя қилувчи воситалардан ва шовкинга қарши каскалардан фойдаланиш керак.

Сув таъминоти ва канализация тизимига қўйиладиган талаблар

1. Сув билан таъминлаш ва канализация тизими ҚМҚ 2.04.01-98 «Биноларнинг ички сув қувури ва канализацияси» талабига мос келиши керак.
2. Ичимлик сувидан фойдаланиш учун сув қувурига уланган фавворачалар бўлиши керак. Сув қувурлари йўқ бўлганда махсус идишларда қайнатилган сув бўлиши лозим.
3. Ичимлик сувининг ҳарорати 8° С дан 20° С гача бўлиши керак.
4. Таълим муассасаси ҳудудидаги хожатхоналар иссик сув ва канализация тизимига улашган бўлиши лозим.
5. Таълим муассасасида канализация тизими йўқ бўлганда давлат санитария назорати органлари билан келишилган ҳолда таълим муассасасида ер қатламининг ифлослангирмаган ҳолда душхоналардан ва юз-қўл ювгичлардан сув оқмайдиган қурилмалари ахлат ўраларининг мавжуд бўлишига рухсат этилади.

Ёритишга қўйиладиган талаблар

1. Ўқув ва лаборатория хоналарини табиий ва сунъий ёритиш ҚМҚ 2.01.05-98

«Табий ва сунъий ёритиш» талабларига мос бўлиши лозим.

2. Ёритиш воситалари тоза ва соз ҳолатда бўлиши керак. Ёруғляк тушувчи ойналарни йилда камида икки мартаба тозалаш лозим.

3. Ёруғлик тушадиган дераза ва эшикларни турли предметилар (ускуна, тайёр маҳсулот ва бошқалар) билан тусиб қўйишга руҳсат этилмайди.

4. Сунъий ёритиш умумий ва бирлашган тизим орқали амалга оширилади. Биргина маҳаллий ёритишни қўллаш тақиқланади.

5. Участка ва хоналарда портлаш буйича хавфли газ ва чақилар концентрацияси йиғилиб қолиши эҳтимоли бўлса, электр ёритиш тизими портлашдан алоҳида бажарилиши керак.

6. Хавфлилик даражаси юқори бўлган хоналарда кучланиши 36 В дан юқори бўлмаган кучма электр ёриткичлар ишлатилиши керак. Ускуналар ва ишоотлар (бункерлар, қудуқлар, буглантириш камералари, туннеллар ва бошқалар)нинг ички сиртини ёритиш учун ишлатиладиган кучма электр ёриткичларнинг кучланиши 12 В дан ошмаслиги керак.

7. Кучириб юрилувчи ёриткичлар шишали химоя қопқоқлари ва металл тўр билан қопланган бўлиши лозим. Ушбу ёриткичлар ва бошқа кучириб юрилувчи ашараглар учун мис тодалаи эгилувчан кабель ва электр ўтказгичлар қўлланиши лозим.

8. Эвакуация йўлаклари ва зинаюяларда авария ёриткичлари бўлиши лозим.

9. Авария ёриткичлари бошқа ёриткичлардан тури, ўлчамлари ва махсус туширилган белгилари билан ажралиб туриши ва вақти-вақти билан чангдан тозалаб турилиши лозим.

10. Авария ёритиш тармоқларига электр энергия истеъмолчиларининг уланиши тақиқланади. Авария ёриткичларининг созилиги ҳар чоракка камида бир марта текширилиши лозим.

Маиший иморатларга қўйиладиган талаблар

1. Таълим муассасалари маиший ва овқатланиш хоналари, тиббий пунктлар билан жиҳозланган бўлиши керак.

2. Кийим алмаштириш ва ювиниш хоналари, ичимлик суви таъминоти қурилмалари, хожатхоналар ва шу каби қурилмаларнинг сони таълим муассасаларининг умумий контингент сони ҳисобига олинган ҳолда белгиланиши лозим.

3. Душхоналар ва хожатхоналардаги тартовлар, каналлар, траплар, писсуарлар ва унитазлар мунтазам равишда тозаланиши, ювилиши ва дезинфекция қилиниши лозим.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга бўлган талаблар

1. Таълим муассасаси атроф табиий муҳитнинг (ҳаво, тупроқ суе хавзалари) ифлосланишига ва зарarli омилларнинг тегишли нормалардан ортиқ даражада таркалишига олиб келмаслиги лозим.

2. Таълим муассасаларида иштаб чикариш жараёналарини амалга оширишда атроф табиий муҳитни чикиндилар (оқова сувлар, шамоллатиш тизими чикиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар таъминланиши лозим.

3. Таълим муассасаларида чикиндиларни йиғиш учун атрофи ўралган махсус жой ажратилиши ва чикиндилар учун махсус идишлар билан таъминланиши ва ушбу идишлар бушатиладиган сунг хлорли оҳак эритмаси билан дезинфекция қилиниши ва ювилиши керак.

Ёнгин ва портлашга қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Ўқув ва лаборатория хоналари ёнгин ва портлаш хавфсизлиги, уларни режалаштиришда, ташкиллатиришда ва олиб боришда ГОСТ 12.1.004-91 «Ёнгин хавфсизлиги. Умумий талабларга» ва ГОСТ 12.1.010-90 «Портлаш хавфи. Умумий талабларга» ва мазкур Қондаларга мувофиқ таъминланиши лозим.

2. Шамоллатиш тизими ёнгиндан дарак берувчи сигнализация билан

бирлаштирилган бўлиши керак.

3. Ёнги сув манбаи йўлақлари ҳамда ёнгинчи ўчириш воситаларига борадиган йўлақлар доимо буш бўлиши керак.

4. Портлашнинг олдинги олиш учун машина ва агрегатларнинг ишқаланувчи қисмларини кезиб кетишига йўл қўймаслик лозим.

5. Арашлаганда портловчи модда ҳосил қилиши лозим бўлган газларни умумий коллекторга чиқариш тақиқланади.

6. Архив, омборхона ва ҳаво алмаштириш ускуналари ўрнатилган хоналарнинг эшиклари ёнгинга чидамли қилиб ишланган бўлиши керак.

7. Таълим муассасаси биноларининг ҳар бир қаватида ёнги содир бўлганида ходимларни, ўқувчи-талабаларни ва моддий бойликларни қутқариш чизмаси ўрнатилиши шарт. Чизмада хоналар, йўлақлар, бирламчи ёнги ўчириш воситалари, телефон жойлашуви, ходимлар ва ўқувчи-талабаларнинг фавқулдда ҳолатда захира чиқиш йўллари ҳаракат қилиш йўналишлари кўрсатилиши лозим.

8. Биноларда қуйидагилар тақиқланади:

ертулада ёнувчи суюқликлар, газ сиймлари, портлаш хавфи бўлган моддаларни сақлаш;

чордоқларда, техник қаватларда, венткамераларда асбоб-ускуналарни сақлаш; захира чиқиш йўллари деворларига, шифт ва полларига ёнгил ёнувчи материаллар билан ишлов бериш, буюқ, шунингдек зинаюялар ва улар олдидаги хоналарга ёнувчи қурилиш материалларидан ишлов бериш, ёғоч панеллар билан безаш, турли қўшимча хизмат хоналарини қуриш;

хоналардаги электр иситкич асбоблари, компьютер ва ёрдамчи асбоб-ускуналарни электр тармоғига уланган ҳолда қолдириш;

электр асбоб-ускуналар ва жиҳозлардан фойдаланишдан аввал уларни қўллаш бўйича техник йўриқномада келтирилган фойдаланиш қондалари билан танишиб чиқмасдан ишлатиш.

9. Ёнги ўчириш воситаларидан ҳужалик ишларини бажариш мақсадларида фойдаланиш тақиқланади.

10. Ёнгига қарши сув ҳавзалари доимо соз ҳолатда бўлиши, ичидаги сув ҳажми ёнгини ўчириш учун етарли бўлиши керак. Сув ҳавзаларининг ишга яроқлилиги йилига камида икки маротaba, баҳор ва куз мавсумларида текширилиши лозим.

11. Ўқув ва лаборатория хоналарида сигналмаган ёнги ва портлаш хавфи мавжуд ҳамда токсик хусусиятларга эга бўлган моддалар ва материалларни қўллаш тақиқланади.

12. Ўқув ва лаборатория хоналарининг портлаш жиҳатдан хавфлилик тоифалари лойиҳа таълим муассасаси томонидан ТЛ ТМ 24-86 «Технологик лойиҳалаштириш тармоқ метёрлари»га мувофиқ ҳар бир ҳолат учун алоҳида аниқланиши лозим.

14. Технологик жараёнларни амалга оширишда ёнгилар, портлашлар, авариялар, захарланишлар содир бўлиши ҳамда атроф муҳит унинг чиқиндилари (оқова сувлари, шомоллатиш чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар таъминланиши лозим.

11. Ишлаб чиқаришда сигналмаган ёнги ва портлаш хавфи мавжуд ҳамда токсик хусусиятларга эга бўлган моддалар ва материалларни қўллаш тақиқланади.

12. Ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда ёнгилар, портлашлар, авариялар, захарланишлар содир бўлиши ҳамда атроф муҳит унинг чиқиндилари (оқова сувлари, шомоллатиш чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар таъминланиши лозим.

13. Ишлаб чиқариш бинолари ва хоналари дастлабки ёнгини ўчириш воситалари билан таъминланган бўлиши шарт.

14. Ўқув-ишлаб чиқариш хоналари учун ҳудудий ёнги хавфсизлиги хизмати билан келишилган ёнги хавфсизлиги

<p>15. Ҳуқуқ ва лаборатория хоналари дастлабки ёлгинни Учирлиш воситалари билан таъминланган бўлиши шарт.</p>	<p>Бўйича йуриқнома ишлаб чиқилиши ва қуринадиган жойга осиб қўйилиши лозим.</p>
<p>16. Ҳуқуқ ва лаборатория хоналари учун худудий ёлгин хавфсизлиги хизмати билан келишилган ёлгин хавфсизлиги бўйича йуриқнома ишлаб чиқилиши ва қуринадиган жойга осиб қўйилиши лозим.</p>	<p>15. Ҳуқуқчи ва Ҳуқуқчи-талабалар билан ёлгин хавфсизлиги бўйича машғулотлар утказиши хамда уларга ёлгиннинг олдини олиш бўйича йул-йуриқлар берилиши керак.</p>
<p>17. Ҳуқуқчи ва Ҳуқуқчи билан ёлгин хавфсизлиги бўйича машғулотлар утказиши ва уларга ёлгиннинг олдини олиш бўйича йул-йуриқлар берилиши керак.</p>	<p>16. Ҳуқуқ-ишлаб чиқариш хоналари, омборхона ва ёрдамчи биноларнинг қуринарли жойларида ёлгин хавфсизлиги хизматининг телефон рақамлари ёзилган эслатма ёзувлари бўлиши керак.</p>
<p>18. Таълим муассасасининг барча хоналарида, омборхонада ва ёрдамчи биноларнинг қуринарли жойларида ёлгин хавфсизлиги хизматининг телефон рақамлари ёзилган эслатма ёзувлари бўлиши керак.</p>	<p>17. Таълим муассасаси биноларида урнатилган ички ёлгин Учирлиш жумраклари сув тармоғига уланган бўлиб, махсус ёлгин қутилари ичида жойлаштирилиши керак. Ёлг ва дастаклар ёлгин Учирлиш ички жумрагига улаб қўйилган бўлиши керак.</p>
<p>19. Таълим муассасаси биноларида урнатилган ички ёлгин Учирлиш жумраклари сув тармоғига уланган бўлиб, махсус ёлгин қутилари ичида жойлаштирилиши керак. Дастаклар ёлгин Учирлиш ички жумрагига улаб қўйилган бўлиши керак</p>	

103-қизма. Таълим муассасаларининг Ҳуқуқ-лаборатория, инфоформатика хоналари ва спорт залида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари

<p style="text-align: center;">Ҳуқуқ лаборатория хоналарига қўйиладиган хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Таълим муассасаси биносига туташ ҳолда қурилган Ҳуқуқ лаборатория хоналари бошқа хоналардан товуш йутувчи воситалар билан химоаланган бўлиши лозим. 2. Ҳуқуқ лаборатория хоналаридаги чикиндилар ҳар доим йиғинштириб олиниши лозим. 3. Ҳуқуқ лаборатория хоналарининг поли иссиқ, текис ва тозалаш учун қулай бўлиши лозим. 4. Ҳуқуқ лаборатория хоналарининг деворлари силлик бўлиши, бўёқ билан копланиши ва намлаб тозалаб туриш учун қулай бўлиши лозим. 5. Ҳуқуқ лаборатория хоналари ичимлик суви билан таъминланиши лозим. 6. Ҳуқуқ лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутигаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши лозим. 7. Ҳуқуқ лаборатория хоналарида Ҳуқуқчиларнинг устки кийимларини сақлаш учун алоҳида шкаф ажратилган бўлиши лозим.
<p style="text-align: center;">Физика Ҳуқуқ лаборатория хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ҳуқуқчи физика Ҳуқуқ лаборатория хонасида ишлаш қодалари, иш жараёнида юзга келадиган хавфли вазиятлар ва эҳтиёт чоралари бўйича Ҳуқуқчиларга тушунча берилиши лозим. 2. Ҳуқуқчи физика Ҳуқуқ лаборатория ишини бажариш жараёнида иш жойини туғри ташкил этиши, ишни хавфсиз ҳолда бажаришга эришиш ва химоя воситаларидан фойдаланиши керак. 3. Физика Ҳуқуқ лабораторияда тажриба намоёнларини бажариш жараёнида Ҳуқуқчининг ҳатти-ҳаракатларини доимий равишда Ҳуқуқчи ва лаборант томонидан кузатиб борилиши лозим

4. Физика ўқув лаборатория ишлари ва тажриба намоишлари хавфсизлик қондаларига rioя қилган ҳолда тайёрланиши лозим.
5. Синфда поллар зич, линолиум қопланган, иссиқни сақлашга мослашган бўлиши керак.
6. Физика ўқув лаборатория хонасида мунтазам равишда харорат $18^{\circ}\text{C} - 21^{\circ}\text{C}$, ҳавонинг намлиги 40 — 60 фоиз бўлиши керак.

Кимё ўқув лаборатория хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Кимё хонасида машғулотлар ўтказилаётганда ҳар бир ўқувчи меҳнатни муҳофаза қилиш йуриқномаси талаблари билан таништирилган бўлиши ва танишганлиги ҳақида журналга қайд қилиниши лозим.
2. Кимё ўқув лаборатория хонасида ўқитувчи ёки лаборант тажрибаларни бажаришдан олдин мурили шкафнинг ишга яроқлилигини текшириб кўриши лозим.
3. Кимё ўқув лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутичаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши керак, (унинг таркибида: бишт, пахта, жгут, 5 фоизли йод, 10 фоизли натрий гидркарбонат, 1 фоизли калий перманганат, борат кислотаси (3 фоизли 10 мл.), 5 фоизли аммиак эритмаси (ампулада), валерианка таблеткаси, антисептик препаратлар (перекис-водород), фурацилин таблетка, оғрик қолдирувчи таблеткалар, қайчи ва пинцет бўлиши лозим).
4. Кимё хонасининг поллари зич линолиум билан қопланиши ва иссиқни сақлашга мослашган бўлиши керак.
5. Кимё хонаси электр токи, сув ва оқова сув таъминоти билан таъминланган ҳамда давлат стандарти талабларига мувофиқ бўлиши лозим.

Биология ўқув лаборатория хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Биология ўқув лаборатория хонасида машғулотларни ташкил этиш жараёнида ўқувчилар меҳнатни муҳофаза қилиш ва ёнги хавфсизлиги қондаларига rioя қилишлари буйича йуриқнома талаблари билан таништирилган бўлиши ва танишганлиги ҳақида журналга қайд қилиниши лозим.
2. Биология ўқув лаборатория хонасидаги асбоблар, мосламалар, приборлар носозлиги аниқланганда ва ёнги хавфсизлиги буйича ҳар қандай хавф туғилганда ўқитувчи ушбу таълим муассасасининг раҳбариятига хабар бериши лозим.
3. Биология ўқув лаборатория хонасида машғулотлар ўтказилаётганда иш жойини гоza сақлашиши ва шахсий гигиена талабларига катъий rioя қилиниши шарт.
4. Биология ўқув лаборатория хонасининг ҳавосини тозалаш туриш учун дераза ойналарини вақти-вақти билан очиб туриш лозим.
5. Шиша идишлар синган пайтда қўл билан йиғиштирмаслик, чикиндиларни йиғиш воситаларидан ёки сунгургидан фойдаланиш керак.
6. Биология ўқув лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутичаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши лозим.
7. Машғулот тугагандан сўнг биология ўқув лаборатория хонасида ишлатилган жиҳозларни тартибга келтириш лозим.

Информатика ўқув хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Информатика ўқув хонасида қуйидагилар таъқиқланади:
 - хонага қишқи устки кийимда кириш;
 - компьютер ва унинг қурилмаларини электр тармоғига рухсатсиз улаш ёки ўчириш;
 - компьютер экранига қўл ва бошқа нарсаларни теккизиш;
 - компьютер қурилмаларининг уланш жойларига ва электр тармоқ манбаларига тегиш;
 - компьютер қурилмалари яқинида иситиш асбобларидан фойдаланиш;
 - компьютер қурилмаларининг яқинида тез ёнувчи моддалар идишларини очиб ва ишлатиш;

компьютер ва унинг бошқа қурилмалари устига турли буюм ва кийимларни қўйиш;
нам қўл билан компьютер қурилмаларига тегиш ва уларни улаш;
компьютер қурилмаларининг тешикларига авторучка, чигич ва бошқа нарсаларни
тиктиш;

компьютер клавишларини босишда куч ишлатиш;
компьютер ишлаб турганда қаровсиз қолдириш;
компьютер ишлаб турган ҳолатда тозалаш ишларини олиб бориш.

2. Компьютер мониторинга табиий ёруғликнинг асосий оқими чапдан тушиши керак.
3. Информатика ўқув хонасининг кенглиги 6 м дан ортиқ бўлган хоналарни икки томонлама ёритишда баландлиги 2,2 – 2,9 м дан ошмайдиган дераза бўлиши лозим.
4. Информатика ўқув хонасида табиий ёруғликнинг асосий оқими компьютерда ишловчининг орқа ва олд томонидан йўналган бўлиши мумкин эмас.
5. Информатика ўқув хонасининг доскаси сунъий ёритишда икки томондан бир хил узокликда ва бир текисда жойлаштирилган, шифтда қотирилган ёки осилган люминесцент ёриткичлар асосидаги умумий ёритиш тизими қўлланилиши лозим. Ёриткичлар ва деразалар компьютер экранида акс этиши мумкин эмас.
6. Информатика ўқув хоналарида сунъий ёритишда ўқувчи столи сатҳининг ёритилиш даражаси 300 – 500 lx оралайди бўлиши керак.
7. Информатика ўқув хоналарида ҳавонинг органик табиатли антропоген моддалар ва диоксид углерод билан ифлослашиши сабабли ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳарорат ва намликнинг оптимал ҳолатда бўлишини таъминлай оладиган ҳаво ҳайдовчи шамоллатиш воситалари бўлиши лозим.
8. Информатика ўқув хонасининг электр таъминоти электротехника хавфсизлиги талаблари асосида бўлиши лозим.
9. Компьютер столларига электр манбаининг тортилиши кўзгалмайдиган ва кўринмайдиган бўлиши лозим.
10. Электр манбаини улаш ва ўчириш қурилмасининг жойлашиши ўқитувчига электр токини зудлик билан ўчириш имкониятини бериши лозим. Уни синф доскасининг чап ёки ўнг томонига ўрнатиш тавсия этилади.
11. Информатика ўқув хонасида ёнги хавфсизлигини таъминлаш учун фойдаланиш муддати курсатилган ва тўлдирилган ўт ўчиргич бўлиши лозим.
12. Деворларни бўяшда очик рангли бўёқлардан фойдаланиш лозим. Бўёқ таркибида оҳак кукунлари бўлмалиги лозим.
13. Информатика ўқув хонасидаги синф доскаси, иш столлари ва жавонларнинг сатҳи нур қайтармайдиган бўлиши лозим.
14. Пол юзаси текис, сирпанмайдиган, тозалашга қулай ва ток ўтказмайдиган бўлиши керак.
15. Информатика ўқув хонасидаги зарарли кимёвий моддаларнинг ҳаводаги миқдори ҳаво атмосферасининг суткалик концентрациясидан ошмаслиги лозим.

Спорт залида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Спорт залидаги жиҳозларнинг барчаси гигиеник, стандарт талабларига ҳамда хавфсизлик техникаси талабларига жавоб бериши лозим. Электр тармоқлари хавфсизлик қондаларига жавоб берадиган ҳолда ўрнатишга бўлиши, сунъий шамоллатиш воситаларидан тўғри фойдаланиш керак.
2. Спорт зали ва қўшимча хоналар (ювиниш, кийиниш) тозалашга қулай бўлиши лозим.
3. Спорт залининг деворлари полдан 1,75 см баландликда, бир хил рангга бўялган бўлиши ёки полдан 1,75 см баландликда бўлган текис тахталар панели билан қопланган бўлиши керак.
4. Спорт залининг пол юзаси текис бўлиши ҳамда ёриқ жойлари бўлмалиги керак.
5. Спорт залининг шифт қисми мойли бўёқда бўялган бўлиши лозим.
6. Спорт залининг иситиш тизими девор сатҳида тегиш ўрнатилиб махсус ёғоч

панжаралар билан қопланган бўлиши керак.

7. Спорт залида мунтазам равишда ҳарорат $18^{\circ}\text{C} - 20^{\circ}\text{C}$, ҳавонинг намлиги 50 – 60 фоиз бўлиши керак.

8. Спорт залининг деразаси полдан камида 1,5 м баландиқда жойлашган бўлиши лозим.

9. Спорт залидаги электр таъминоти белгиланган талаблар асосида бўлиши ҳамда спорт залини бир текис ёритиб (200 lk) туриши керак.

104-қизма. Таълим муассасаларинини ўқув устахоналарида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари

Умумий талаблар

1. Ишлаб чиқариш технологик жараёнлари ГОСТ 12.3.002-75 «Ишлаб чиқариш жараёнлари. Умумий хавфсизлик талаблари»га мувофиқ бўлиши лозим.

2. Ишлаб чиқариш хоналаридаги технологик жараёнларининг хавфсизлиги куйидаги талабларни амалга ошириш орқали таъминланади:

ишлаб чиқариш ускуналарига хизмат кўрсатиш тартибидagi технологик жараёнларни (иш турларини), иш усулларини ва режимларини қўллаш;

хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилиларининг тарқалишини чекловчи воситаларни қўллаш;

ишлаб чиқариш жараёнлари атроф муҳитнинг (хаво, тупроқ, сув ҳавзалари) ифлосланишига ва зарарли омилларнинг тегишли метёёрларидан ортиқ даражада тарқалишига олиб келмаслиги шарт.

3. Технологик жараёнларни амалга оширишда иш бажариладиган дастгоҳ ва механизмлар кетма-кетлиги блоқировка тизими билан таъминланган бўлиши зарур. Авария ҳолатида бирор - бир механизм тўхтаб қолса, барча дастгоҳ ва механизмларнинг тўхташи назарда тутилган бўлиши керак.

4. Ускуна ва автоматлаштирилган тармоқларда улар ишга туширилганлигини билдирувчи овозли ва ёруғлик сигналлари бўлиши керак. Сигнал элементлари (электр қўнғироқ ва ўчиб-ёнувчи лампа) механик бузилишлардан ҳимояланган бўлиб, хизмат кўрсатувчи ходимлар эшиклаган даражада бўлиши лозим.

Линияни тўхтатгандан сўнг, овозли ва ёруғлик сигнали бермасдан уни ишга тушириш тақиқланади.

5. Технологик жараёнлар соз асбоб-ускуналар ва назорат-ўлчаш асбоблари, ҳимоя тўсиқлари, блоқировкалар ҳамда ишга туширувчи аппаратлари мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилиши лозим.

Ўқув устахоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Ўқув устахонасида ишлатиладиган барча жиҳозлар соз, ишчи ҳолатда ва ишончли ўрнатилган бўлиши лозим.

2. Ўқув устахонасидаги жиҳоз ва механизмлар ўз жойига ўрнатилиши, барча зарурий ҳимоя воситаларига эга бўлиши керак.

3. Ўқув устахонасидаги жиҳоз (станок, машина, механизм, дастгоҳ)ларнинг жойлаштирилиши ўрнатиш метёёрлари ва иш шароити талабларига жавоб бериши керак.

4. Детал ва материаллар махсус ажратилган жойларда, ўтин жойларини тўсмайдиغان ва хизмат кўрсатишга ҳалақит бермайдиган қилиб жойлаштирилиши лозим.

5. Арқонли, тишли ва занжирли узатмалар яхлит тўсиқлар билан тўсилиши керак. Технологик ускуналарни тўсиқларсиз ишга тушириш тақиқланади.

6. Ҳаракатланадиган ёки айланадиган буюмларнинг ускунадан чиқиб турувчи қисми тўсилиши ва вўстаҳкам тутиб турувчи мосламага эга бўлиши керак.

7. Мўрт металлга ишлов беришга мулжалланган барча станоклар ва фрезалаш станоклари амалий машғулот жараёнида улардан ўчиб чиқадиган қириндилардан

химояланиш учун мустваккам тўсиққа эга бўлиши керак.

8. Жихозлар яшил рангга, тўсиб қўйилиши керак бўлган жойлар кизил рангга буялган бўлиши керак.

9. Қиринди, чанг ва чикитлар фақат илгак, махсус мослама (шётка) ва бошқа ёрдамчи воситалар билан тозаланиши лозим.

10. Жихоз ёки ускуналарни ишлаб турган пайтда таъмирлаш тақиқланади.

11. Ёғоч ва металлга ишлов бериш устахонасида сунъий ёритилганлик даражаси люминесцент лампа – 300 лк, чўғланма лампа – 200 лк, тикувчилик устахонасида люминесцент лампа – 400 лк, чўғланма лампа – 300 лк бўлиши лозим.

105-қизма. Таълим муассасаларининг амалиёт хоналарида бажа риладиган ишларга (технологик жараёнкаларга) қўйиладиган хавфсизлик талаблари

**Қурилиш (турлари буйича) тайёрлов йўналиши касблари амалиётга қўйиладиган
хавфсизлик талаблари**

1. Дастакли асбоблар (арра, болта, теша, искана, ранда, омбир, очкич, белкурак, эгов, лом, андава ва бошқалар) соз ҳолда дастаси бутун ва мустваккам ўрнатилган бўлиши керак.

2. Амалиёт вақтида ишлатиладиган асбоблар фойдаланишга яроқли, кесувчи қисмлари махсус текширув ва синашдан ўтган, чарх дастгоҳлари муҳофаза соябонлари ва муҳофаза экравлари билан таъминланган бўлиши зарур.

3. Механизациялаштирилган ҳар қандай асбобни оддий ва икки оёқли нарвонларда туриб ишлаш тақиқланади. Электр тармоғига ёки сиқилган ҳаво тармоғига уланган механизациялаштирилган асбобни назоратсиз қолдириш тақиқланади.

4. Ҳар бир механизациялаштирилган жиҳозга хавфсизлик техникаси талаблари, энг қўп юклама ва тезлиги, қўшимча бажариши мумкин бўлган операциялар ва сигналлар тизимига оид маълумотларни йуриқнома тарзида ёзиб қўйилиши керак.

5. Бетон қорғашмасини тайёрлаш, ётқириш ва зичлаш ишларини бажаришда амалдаги меъёрларга мувофиқ ўқувчи-талабаларга махсус кийим ва махсус пойабзал билан таъминланган бўлиши керак.

6. Сувоқ ишларини бажараётганда сувоқчи оҳак ёки қорғашма зерраларидан қузини асраши лозим. Қорғашма таркибида организмга зарарли таъсир этувчи омиллар бўлса, ўқувчи-талабалар улардан муҳофазаланиш учун доимо қўлқоп ва бошқа шахсий химояланиш воситалари билан таъминланган бўлиши керак.

7. Вино ичида пардозлаш ишларини бажараётганда ўқувчи-талабаларга буюқдан чиқадиган кимёвий ва захарли моддаларнинг ҳидларидан химояланиш учун улар респиратор, кўзойнак ва зарур ҳолларда противогазлар билан таъминланган бўлиши шарт.

8. Дастгоҳнинг кесиш асбоблари ва ҳаракатланувчи қисмларини қўлда ёки бирор бир буюм билан тўхтатиш тақиқланади.

9. Дастгоҳни бошқариш қисмлари (босиш тугмалари, ричаглар, дасталар) полдан 0,8-1,2 м баланд жойлаштириш ва дастгоҳчидан узоя билан 0,6 м масофада унга қўл бемағол қирадиган бўлиши керак. Уларнинг тасодифан ишга тушиш ҳолатларининг олди олинган бўлиши шарт.

10. Дастгоҳ ишлаб турганда уни тузатиш, тозалаш ва мойлаш тақиқланади.

**Қўқимачилик саноати ва снгал саноат маҳсулотлари технологияси тайёрлов
йўналишлари касблари амалиётга қўйиладиган хавфсизлик талаблари**

1. Асосий меҳнат операцияларининг бажарилиши қўриш, эшитиш ва ҳаракат анализаторларининг кучайиши билан боғлиқ бўлиб, тик ҳолатда узоқ туришни ва диққатни талаб этади.

2. Зарарли факторлар ўқувчи-талабалар организмга салбий таъсирини олдини олиш

мақсадида машғулотларни ҳаво тортгичлари мавжуд бўлган устахоналарда ўтказиш лозим.

3. Иш ўринларида зарарли факторларнинг миқдори белгиланган миқдордан ошмаслиги керак.

Озик-овқат технологияси (турлари бўйича) тайёрлов йўналиши касблари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган нон, макарон ва қандолат маҳсулотлари ишлаб чиқариш махсус хоналар (цеҳлар)да, технологик жиҳозлар билан жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак.

2. Зарарли факторлар ўқувчи-талабалар организмга салбий таъсирини олдини олиш мақсадида машғулотларни ҳаво тортгичлари мавжуд бўлган устахоналарда ўтказиш лозим.

3. Ўқувчи-талабаларнинг жароҳатланишларини олдини олиш мақсадида ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётлари меҳнат ва техника хавфсизлиги талабларига мувофиқ ташкил қилинган бўлиши лозим.

4. Технологик жиҳозларнинг жойлашуви (ўрнатилда) оралиғи камида 1 м дан, алоҳида жиҳозлар оралиғи эса 0,8 м дан кам бўлмаслиги лозим.

5. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти хоналарининг микроклими ГОСТ 12.1.005-76 «Иш зонаси микроклими» талабларига асосан таъминланган бўлиши керак.

6. Озик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ амалий машғулотларда катнашувчи муҳандис-педагог, ўқувчи-талабалар тиббий кўрикдан ўтиши шарт.

Қишлоқ хўжалиги йўналиши касблари амалиётларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган махсус хоналар (кичик технологик цеҳлар)да, технологик жиҳозлар билан жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак.

2. Ўқувчи-талабаларнинг амалиётларини ўтказишга мўлжалланган лаборатория-амалиёт хонаси механик шомоллат иш тизимига эга бўлган, йилнинг совуқ кунларида ҳарорат 14 °С дан паст бўлмаган алоҳида бинада жойлаштирилиши лозим.

3. Қишлоқ хўжалик мавсумий иш даврида ишлаб чиқариш амалиёти икки смнада ташкил қилиниши, бунда ҳар бир агрегатга иккита ўқувчи-талаба бириктирилиши ва иш вақти бир смнада олти со'ятдан ошмаслиги керак.

4. Фермер хўжаликларда ўқувчи-талабаларнинг ишлаб чиқариш амалиёти гуруҳларга ажратилган ҳолларда иш жойи ва техника билан таъминланган шароитда ташкил қилиниши ва улар билан доний равишда ишлаб чиқариш устаси шугўлланиши шарт.

Металларга ишлов бериш механиги касби амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари, цеҳ ва бўлимларда дастгоҳлардан фойдаланишда паст бўйли ўқувчи-талабалар учун бўйга мос ҳолда баландлиги камида 5–15 см бўлган оёқ остига қўйиш учун таглик бўлиши лозим.

2. Дастгоҳларни жойлаштиришда ўтиш жойининг қулайлиги кўзда тутилган бўлиши, дастгоҳлар орасидаги масофа 0,8 м дан ва қаторлар орасидаги масофа эса 1,2 м дан кам бўлмаслиги керак.

3. Ишлов бериладиган деталларнинг оғирлиги 8 кг дан ва мосламаларнинг оғирлиги 20 кг дан ортиқ бўлганда махсус юк кўтарувчи мосламалардан фойдаланиш керак.

4. Металларга созуқ ҳолда ишлов беришда мойлаш-совутиш суюқликлари қўлланганда ўқувчи-талабаларнинг меҳнат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

мойлаш-совутиш суюқликлари сачрашини олдини олиш, дастгоҳ, ишлов беришувчи деталлардан ва ишчи асбоблардан оқиб тушишдан химояланиш учун дастгоҳлар экран, шит ва бошқа мосламалар билан жиҳозланган бўлиши;

дастгоҳларни тозалаш материаллари ювилган ва дезинфекцияланган бўлиши ва ундан

Ўқувчи-талабалар қўлларини аргмасликлари;
қўлн минерал мойларда тозалашда органик эритувчилардан фойдаланмаслик;
мойлаш-совутиш суюқликлари таъсирида терининг яллиғланишини олдини олиш
мақсадида руҳ сағ этилган ювувчи воситалардан фойдаланиш;
ишдан сўнг устки ва ички кийимларни алмаштириш, душ қабул қилиш ва иш
кийимларида уйга кетмасликлари.

**Электроника ва радиотехника тайёрлов йўналиши амалиётига қўйиладиган
хавфсизлик талаблари**

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти
санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган ҳамда технологик жиҳозлар билан
жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак.

2. Иш жойини тоза тутиш мақсадида қотишма ва қанифоллар махсус идишларга
солиниши керак.

3. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётида ўқувчи-талабаларнинг ҳар бири махсус иш
столди билан таъминланиши лозим.

**Кимёвий технология, нефть ва газни қайта ишлаш технологияси йўналишлари
амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари**

1. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётларида ўқувчи-талабалар қуйдаги зарарли
кимёвий моддалар билан ишлаш тақиқланади:

1-тоифага тегишли (Ута хавфли) моддалар;

консероген моддалар (анил бўёқлари, баъзи металллар — хром, никель, улар
бирикмалари, Бензол, винилхлорид ва бошқалар);

кумулятив моддалар (симоб, кўрғошин ва бошқалар);

узоқ вақт ишлаш натижасида мутаген, эмбриотроп, гонадотроп ва тератоген
таъсирини келтириб чиқарадиган моддалар (бензол ва унинг гомологи, мишяк, хлоропрен
ва бошқалар);

тери ва шиллик пардага салбий таъсир этувчи ва ўткир хидли моддалар
(меркаптанлар, акролеин, ацетальдегид ва бошқалар);

аллергияни кўзгатувчи моддалар (урсол, нитро ва нитрозо аралашмалари ва
бошқалар) билан ишлаши.

2. Диплом олди амалиёти чоғида иш ҳажми қуйидагича олиб борилиши лозим:

биринчи ойда конвейерда ишлаганда иш (нормаси) меъёри катталарникидан 75-80
фоиздан кам бўлиши;

тунги сменадаги ишдан озод этилиши.

3. Иш жойларининг хавосини янгилашни назорат қилиб туриш лозим.

4. Ишлаб чиқариш амалиётида ўқувчи-талабалар турли таъмирлаш ишларида иштирок
этиши ва газ сўрилаши хавфи бор жойларда ишлаши тақиқланади.

**Кончилик иши тайёрлов йўналиши касблари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик
талаблари**

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти
санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган ҳамда технологик жиҳозлар билан
таъминланган устахоналарда ҳамда ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш шахта полигонларида
олиб борилиши керак.

2. Ишлаб чиқариш амалиёти даврида иш берувчилар ва ишлаб чиқариш таълим
усталари томонидан ўқувчи-талабаларнинг организми ишлаб чиқариш шaroитларига
кўниккишларини таъминлашлари лозим.

3. Ишлаб чиқариш амалиётининг биринчи ойида ўқувчи-талабаларнинг ишлаш меъёри,
ишчининг ишлаш меъёрининг 60 фоизини ташкил этиши, бунда битта ишчи урнига иккита
ўқувчи-талаба жойлаштирилиши лозим.

4. Шахталарда ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган ўқувчи-талабалар шахсий химоя
воситалари, махсус кийим ва махсус пойабзал билан таъминланиши лозим.

106-чизма. ЎзР ОЎМТВ Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларининг лавозимлари ва тоифалари

Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларининг лавозимлари ва тоифаларининг норматив ва методик асослари	Академик лицейда (АЛ) ходимларининг лавозими ва тоифалари	Касб-хунар коллежида (КХК) ходимларининг лавозими ва тоифалари
ЎзР Президентининг 30.07.2008 й. ПК-929-сонли «Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларининг моддий рағбатлантиришни кучайтириш ва улар меҳнатига ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори	<ul style="list-style-type: none"> • Директор • Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари • Маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари • Маъмурий-ҳўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари • Чакирувгача тайёргарлик раҳбари • Жисмоний тарбия раҳбари • Бош ўқитувчи • Етакчи ўқитувчи • Катта ўқитувчи • Олий маълумотли ўқитувчи • Ўрта махсус маълумотли ўқитувчи • Психолог • Тарбиячи • Ишлаб чиқариш таълими устаси • Услубчи • Тугарак раҳбари • Маданият ва санъат академик лицейи концертмейстри • Академик лицейи концертмейстри 	<ul style="list-style-type: none"> • Директор • Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари • Маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари • Ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосари • Маъмурий-ҳўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари • Чакирувгача тайёргарлик раҳбари • Жисмоний тарбия раҳбари • Катта уста • Ўқув ишлаб-чиқариш устaxonаси мудири • Бош ўқитувчи • Етакчи ўқитувчи • Катта ўқитувчи • Олий маълумотли ўқитувчи • Ўрта махсус маълумотли ўқитувчи • Психолог • Тарбиячи • Ишлаб чиқариш таълими устаси • Услубчи (Методист) • Тугарак раҳбари • Олимпия захиралари коллежи тренер-ўқитувчиси • Спорт коллежи тренер-ўқитувчиси • Олимпия захиралари инструктор-услубчиси • Маданият ва санъат КХК концертмейстри • КХК концертмейстри
ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 01.08.2008 йил 1 августдаги 165-сонли «Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг такомиллаштирилган тизимини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори		
ЎзР Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази, ЎзР ВМ Давлат тест марказининг 2008 йил 25 августдаги 39, 36/ҚҚ, 01-275-сон қарори қўшма қарори Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 29.08.2008 й. 1845-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилди		
«Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими асосий лавозимлари малака тавсифларини тасдиқлаш ҳақида» ЎзР ОЎМТВ Ўрта махсус, касб-хунар таълими Марказининг 30.12.2012 й. 41-сонли буйруғи		
ЎзР ОЎМТВ Академик лицей ва Касб-хунар коллежларининг раҳбар ходимлари, ўқитувчилари, муҳандис педагоглари ўртасида мансаб вазифаларини тақсимлаш тартиб қодалари. Услубий қўлланма. Самарқанд, 2014.-60 б.		

**107 - чизма. Академик лицей ва касб-хунар коллежи
директорининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги
вазифалари**

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	УзР Таълим ва кадрлар тайёрлашга оид қонун ҳужжатларининг АЛ ва КХҚда бажарилишини таъминлайди	ҲФХ га оид қонун ҳужжатларини АЛ ва КХҚда бажарилишини таъминлайди
2.	Таълим муассасаси фаолияти устидан раҳбарликни амалга оширади,	ҲФХ менежментини ташкил этади
3.	Педагогик кенгашни бошқаради	Ҳар ойда камида бир мартаба Педагогик кенгаш кун тарғибига ҲФХ га оид масалани киритади ва тегишли қарорни қабул қилишини ҳамда амалда бажарилишини назорат қилади
4.	Таълим сифатини яхшилаш, ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини ошириш, ривожлантириш ва мукамаллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди	ҲФХ таълимни унинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан тарзда олиб борилишини таъминлайди
5.	Ўқув-тарбия жараёнининг барча босқич ва бўлимлари фаолиятини ташкиллаштиради	Ўқув-тарбия жараёнининг барча босқичларида корпоратив субъектларининг хавфсиз фаолият юритишларини ташкиллаштиради
6.	Ўқув жараёнига ДТС, ўқув режалари ва дастурларини киритишни таъминлайди, уларни татбиқ этиш назоратини амалга оширади	Ўқув жараёнига ҲФХ буйича ДТС, ўқув режа ва дастурларни гадбик этилишини назорат қилади
7.	Урта махсус, касб-хунар таълими муассасаси Устави талабларига риоя қилишни таъминлайди	Таълим муассасаси Уставида ҲФХ талабларини кириши ва унга риоя қилишини таъминлайди
8.	Давлат ва жамоат ташкилотларида ўрнатилган тартибда таълим муассасаси манфаатларини ҳимоя қилади	Давлат органлари ва жамоат бирлашмаларида таълим муассасасида бехатар фаолият курсатишга оид масалаларни кўтариб чиқади ва уни амалга оширишда бош-қош бўлади
9.	Таълим муассасасининг йиллик ва ойлик иш режаларини тасдиқлайди ҳамда педагоглар йиллик иш режаларининг бажарилишини назорат қилади	Таълим муассасасининг йиллик ва ойлик иш режаларига ҲФХни ҳам ўқув, ҳам амалнёт нуктадан назардан киритилишига эришади ва унинг бажарилишини назорат қилади
10.	Ўқувчилар томонидан тизимли билимлар олиш ва уларга булган эҳтиёжни ривожлантириш, базавий ўқув, илмий ва умуммаданий билимлар, ижодий, мустақил фикрлашни шакллантириш, меҳнат кўникмалари, танланган касбга ва атроф-муҳитга оғли муносабатни юзага келтириш-ни таъминлайди	Ўқувчиларнинг ёши ва психологик хусусиятларидан келиб чиққан тарзда уларга ҲФХдан тегишли билим, кўникма ва малакалар берилишини, унинг регионал жиҳатлари ва ихтисосликка томон йўналтирилган таълимни юзага келтиришни таъминлайди

11.	Ўқув жараёнига мукамаллашган ва самарали педагогик технологиялар ва таълим воситаларини киритади	ЎФХ таълимига педагогик технологиялар ва воситаларни тегишли полигон, лаборатория ва жиҳозланган хоналарда ўтилишини таъминлайди
12.	Ўз ваколати доирасида таълим муассасасининг молия хужалик масалаларини ҳал этади, бюджет ва бюджетдан ташқари молиявий маблагларни шакллантиради ва улардан самарали фойдаланишини таъминлайди	ЎФХ таълими ва амалиётини йўлга қўйишда бюджет ва бюджетдан ташқари маблаглардан самарали фойдаланишини таъминлайди
13.	Ўқув жиҳозлари ва бошқа ўқитиш воситаларининг сақланишини таъминлайди, моддий-техник базасини ривожлантириш ишларини ташкил этади	Таълим муассасасида бор ўқув жиҳозлари ва воситаларининг ЎФХ ўқув курсини талаб даражасида ўтилишига жалб этади ва бир пайтнинг ўзида ЎФХни моддий-техник базасини ривожлантириш ишларини ташкил этади
14.	Педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларни аниқлайди, уларни танлаш ва жой-жойига қўйишни амалга оширади, шғат жаъвалини белгиланган ҳизмат доирасида тасдиқлайди	ЎФХ ўқув курсидан ким ва қандай дарс беришини, унинг тегишли малака ошириш ёки қайта тайёрлаш курсларидаги ўтиб келишини таъминлайди
15.	Педагогик ходимлар аттестациясини ташкиллаштиради	Педагогларни ЎФХ бўйича аттестациядан ўтишини ташкиллаштиради
16.	Ходимлар билан меҳнат шартномаларини тузади	Ходимлар билан шартнома тузишда ЎФХга оид йуриқномалар билан таништиради
17.	Меҳнат, ишлаб чиқариш, ижро интизоми ва техника хавфсизлиги қондаларига амал қилинишини таъминлайди	Педагог ва ходимларни меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги қондаларига амал қилинишини таъминтайди
18.	Ўрнак кўрсатган ходимларни рағбатлантириш бўйича махсус комиссияга бошчилик қилади, комиссия қарори асосида ходимларга қўшимчалар, бир маротабалик мукофотлар ва моддий ёрдамни тайинлайди	ЎФХни таъминлашда ўрнак кўрсатган ходимларни рағбатлантириш бўйича махсус комиссияга бошчилик қилади, комиссия қарори асосида ходимларга қўшимчалар, бир маротабалик мукофотлар ва моддий ёрдамни тайинлайди
19.	Ўқувчиларнинг билим сифатини ДТСга мувофиқлиги, ўқув-тарбия ишларининг самарадорлигини таъминлайди ва назорат қилади	Ўқувчиларнинг ЎФХ бўйича билим сифатини ДТСга мувофиқлиги, ўқув-тарбия ишларининг самарадорлигини таъминлайди ва назорат қилади
20.	Педагог ходимларни рағбатлантириш учун ДТС талаблари бажарилишини ҳолис ҳисобга олинишини ташкиллаштиради	Педагог ходимларни рағбатлантириш учун ЎФХ бўйича ДТС талаблари бажарилишини ҳолис ҳисобга олинишини ташкиллаштиради
21.	Ўқувчилар фаолияти самарадорлиги ва сифатини баҳолаш учун ўқувчилар ўртасида танланма тестларни ташкил этади	ЎФХдан дарс берадиган ўқувчилар фаолияти самарадорлиги ва сифатини баҳолаш учун танланма тестларни ташкил этади
22.	Ўқувчиларни дарслик ва ўқув қўл-	Ўқувчиларни ЎФХга оид ўқув, ўқув-

	ланмалари билан таъминланишини ташкил этади	методик адабиётлар билан таъминлашни ташкил этади
23.	Васийлик кенгаши, ота-оналар, маҳалла кўмитаси, жамоат ва ҳомий ташкилотлари билан ўқув-тарбия ишларини ривожлантириш бўйича ҳамкорлик ишларини ташкил этади	Васийлик кенгаши, ота-оналар, маҳалла кўмитаси, жамоат ва ҳомий ташкилотлари билан ҲФХга оид ҳамкорликни ташкил этади
24.	Ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиётини ташкил этади, корхона ташкилот ва муассасалар билан ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш бўйича шартномалар тузади	Ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиёти вақтида ҲФХга оид корхона, ташкилот ва муассасалар билан шартномалар тузади ёки умумий шартномада уни акс эттиради
25.	Усмирларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялаш ва муҳофазалаш бўйича талабномаларга амал қилишини таъминлайди, меҳнатни муҳофазалаш ва техника хавфсизлиги бўйича тушунтириш ишларини олиб боради	Ўқувчилар ўртасида меҳнатни муҳофазалаш ва техника хавфсизлиги бўйича тушунтириш ишларини олиб боради
26.	Таълим муассасаси фаолияти ҳақида ҳисоботлар тайёрлайди	Таълим муассасаси фаолияти ҳақидаги ҳисоботларга ҲФХга доир ишларни киритади
27.	Буйруқлар чиқаради	ҲФХни таъминлашга оид буйруқлар чиқаради
28.	Ходимлар учун ижтимоий-маиший шароитлар яратади	Инсон ҳуқуқлари нуқтан назардан ходимлар учун барча шароитларни яратиб беришга бошчилик қилади
29.	Малака ошириш учун шароитлар яратади	ҲФХ бўйича малака ошириш ва уларни тегишли билим, кўникма ва малака ҳосил қилишини талаб этади ва у учун шароитлар яратади
30.	Ходимларнинг мажбуриятлари, вазифаларини белгилайди ва улардан алоҳида ўрнатилган курсатганларини муқофотлаш ва рағбатлантириш учун тавсия беради	Ходимларнинг муассасаладаги хавфсизликни таъминлашга доир мажбуриятлари ва вазифаларини белгилайди, улардан алоҳида ўрнатилган курсатганларини муқофотлаш ва рағбатлантириш учун тавсия беради
31.	Ўз ваколати доирасида жазо чораларини қўллайди	Меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлигига риоя қилмаган ходимларга нисбатан, ўз ваколати доирасида, жазо чораларини қўллайди
32.	Жамоа аъзолари ва ўқувчилар кўнтингентни ҳуқуқларини ҳимоялашга, ҳаёти ва соғлигини муҳофазалашга гамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларни ҳаётини муҳофазалашга гамхўрлик қилади

**108-чизма. Академик лицей ва касб-хунавар коллежи ўқув ишлари
бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва
ЎФХ таъминлашдаги вазифалари**

Т/р	Лавозим функциялари	ЎФХни таъминлаш вазифалари
1.	Ўқув жараёнини ташкил қилади, ДТСда белгиланган ўқув режа ва дастурларнинг бажарилишини таъминлайди	ЎФХга оид ДТСда белгиланган ўқув режа ва дастурларнинг бажарилишини таъминлайди
2.	Педагогик кадрларни танлаш ва ишга жойлаштиришда қатнашади, педагогик жамоанинг ўқув-устубий ишларини бошқаради	ЎФХ ўқув курсини қим ўтиши, қандай билим, қўникма ва малакаларга эга бўлишини аниқлайди, унинг ўқув-методик ишларини бошқаради.
3.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг илгор тажрибасини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади, замонавий педагогик тех.нологияларни таъбиқ этади	ЎФХни таъминлашга оид ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг илгор тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади ҳамда ушбу курсни ўтишда замонавий педагогик технологияларни таъбиқ этишда бош-қош бўлади
4.	Педагог ходимларга методик ёрдамни ташкил қилади ва амалга оширади	Педагог ходимларга ЎФХ бўйича методик ёрдамни ташкил қилади ва амалга оширади
5.	Жамоа ва алоҳида ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятини таҳлил қилади	Жамоани ва ЎФХ ўқитувчисининг педагогик фаолиятини таҳлил қилади
6.	Ўқитувчиларнинг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади.	Ўқитувчиларнинг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларида ЎФХга оид бандларни қиритилишини таъминлайди ва тасдиқлайди
7.	Ўқитувчиларнинг тасдиқланган иш режалари асосида иш вақтини ҳисоблайди ва бажарилишини назорат қилади	ЎФХ ўқитувчисининг тасдиқланган иш режа бандларини бажарилишини назорат қилади.
8.	Дарс жадвали, тестлар, имтиҳонлар ва бошқа ўқув тақдиротлари графигини ишлаб чиқади	ЎФХ бўйича тадбирлар графигини ишлаб чиқади
9.	Ўқув жараёни назоратини ташкил қилади, таълим стандартлари талабларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг ҳулки ва ўзлаштиришининг мониторингини амалга оширади	ЎФХ ўқув жараёнини олиб бориш назоратини ташкил қилади, ДТС талабларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг ўқув курсини ўтиш жараёнидаги ҳулки ва ўзлаштиришининг мониторингини амалга оширади
10.	Факультатив дарслар ва фан тўғаракларини ташкил этади	ЎФХ факультатив дарс ва тўғаракларини ташкил қилади
11.	Ўқув хоналарини кўргазмали ва техник ўқув қуроллари билан, ҳамда ахборот ресурс марказларни китоблар, журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминлашни ва расмийлаштирилишини бошқаради	Ўқув хоналарида меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик бўйича кўргазмали қуроллар билан таъминлашни ва расмийлаштирилишини бошқаради

12.	Фанлар буйича услубий (методик) қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий (методик) ёрдам ташкил этиш, ўқитувчиларнинг касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш буйича ишларни олиб боради, ўқитувчиларнинг ўқув юкلامаларини такомиллаштиради	ЎФХ буйича методик қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга методик ёрдам курсатилиши ташкил этиш, турли фан ўқитувчиларининг ЎФХни таъминлашдаги касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш буйича ишларни олиб боради, ўқитувчиларнинг ўқув юкلامаларини такомиллаштиради
13.	Гуруҳ журналларининг юритилиши ва сақланишини таъминлайди, гуруҳ раҳбарлари фаолиятини бошқаради ўқув ишларининг ҳолати ва натижалари буйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ҳамкорлик ишларини ташкил қилади	Гуруҳ журналларида меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик қондаларини юритилишини таъминлайди
14.	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена режими ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена режими ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди
15.	Жамоа аъзолари ва ўқувчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш, ҳаёти ва соғлигини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларни ҳаёти ва соғлигини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади
16.	Директор йўқлигида унинг лавозим мажбуриятларини амалга оширади	Директор йўқлигида унинг ЎФХга доир лавозим мажбуриятларини амалга оширади

109-қизма. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи маънавий-маърифий ишлари буйича директор уринбосарининг лавозим функциялари ва ЎФХ таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ЎФХни таъминлаш вазифалари
1.	Таълим муассасасида маънавий-маърифий ишларни ташкил қилади	Таълим муассасасида инсонларни бехатар яшашга энг олий кадрият эканлигига доир маънавий-маърифий ишларни ташкил қилади
2.	Тарбиявий ишлар буйича йиллик, ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, гуруҳ раҳбарларининг тарбиявий ишлар буйича иш режаларининг бажарилишини назорат қилади	Гуруҳ раҳбарларининг иш режаларида ўқувчилар меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик қондаларига риоя қилаётганлигини назорат қилади
3.	Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асосларига қирувчи фанлар буйича таълим стандартлари талабларининг бажарилишини назорат қилади, бу фанларнинг ўзлаштирилиши мониторингини олиб боради	Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асосларига қирувчи фанларда ЎФХнинг маънавий-маърифий хавфсизлик талабларининг бажарилишини назорат қилади ва мониторингини олиб боради
4.	Ўқувчиларнинг тартиб-интизом ва давомати, тарбиявий ишлар самардорлигининг назоратини амалга оширади	Ўқувчиларнинг хавфсизликни таъминловчи тартиб-интизому ва давомати, унга оид тарбиявий ишлар

		самарадорлигининг назоратини амалга оширади
5.	Етоқхоналарда ўқувчиларнинг яшашига муқобил шароитлар яратади, уларни ўрнатилган тартиб-қоидаларга амал қилишини ташкил этади	Етоқхоналарда ҲФХ талабларига мос муҳитни яратади
6.	Спорт секциялари ва кизикиши буйича тўғрақларнинг доимий фаолиятини таъминлайди	Тўғрақларда ҲФХ талабларини бажарилишини таъминлайди
7.	Миллий урф-одатлар, тарихий қадриятлар ва буюк аждодларимиз мисолида ўқувчиларнинг ваташ ар-варлик руҳидаги тарбиявий ишларини ташкиллаштиради ва назорат қилади	ҲФХни таъминлашда миллий урф-одатлар, тарихий қадриятлардан келиб чиққан тарздаги тарбиявий ишларини ташкиллаштиради ва назорат қилади
8.	Ўқувчиларнинг маънавий-маърифий тарбияси масалаларини ечишга йўналтирилган тарғибот ва ташвиқот кўргазмали воситалари билан жиҳозлашни ташкил этади	Ўқувчиларнинг маънавий-маърифий хавфсизлиги буйича тарбиясига доир масалаларни ечишга йўналтирилган тарғибот ва ташвиқот кўргазмали воситалари билан жиҳозлашни ташкил этади
9.	Гуруҳ раҳбарлари услубий бирлашмасининг фаолиятини ташкил этади, илғор педагогик тажрибалар алмашиш жараенини мувофиқлаштиради, тарбиявий ишлар сифати ва натижаларини таҳлил қилади	ҲФХни таъминлашга тегишли бўлган ишларни гуруҳ раҳбарларининг мустақил бирлашмаси фаолиятини ташкил этади. хавфсизликни таъминловчи илғор педагогик тажрибалар алмашиш жараенини мувофиқлаштиради, унинг сифати ва натижаларини таҳлил қилади
10.	Педагог кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда қатнашади, юқори малакали устозларнинг илғор педагогик тажрибаларини урғанади, умумлаштиради ва тарқатади	Педагог кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда қатнашади, юқори малакали устозларнинг илғор педагогик тажрибаларини урғанади, умумлаштиради ва тарқатади
11.	Тарбиявий ишлар буйича услубий қўлланмаларни ишлаб чиқади ва ёш мутахассисларга услубий ёрдамни ташкил этади	ҲФХнинг маънавий-маърифий тарбиясига доир ишларнинг услубий қўлланмаларини ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга тегишли ёрдам кўрсатишни ташкил этади
12.	Ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини ва малакасини ошириш ишларини олиб боради	ҲФХ ўқитувчиларининг маънавий-маърифий кўрсаткичлари буйича ҳам касбий маҳоратини ва малакасини оширишни талаб этади
13.	Санъаткорлар, жамоат арбоблари, уруш ва меҳнат фахрийлари билан учрашувлар ва ижодий кечалар ўтказилишини ташкил қилади	ҲФХни таъминлашда жонбозлик кўрсатаётган давлат ва жамоат арбоблари, меҳнат фахрийлари билан учрашувлар ва ижодий кечалар ўтказилишини ташкил қилади
14.	Гуруҳ раҳбарларининг тарбиявий фаолиятини бошқаради, таълим муассасасида тарбиявий ишларнинг ҳолати ва натижалари буйича ҳисоботлар тайёр-	Гуруҳ раҳбарларининг хавфсизликка тегишли тарбиявий фаолиятини бошқаради, муассасадаги тегишли тарбиявий ишлар ҳолати ва натижалари

	лайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади	бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади
15.	Ҳуқуқ-тартибот ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари билан ўқувчилар ўртасида ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш масалалари бўйича ҳамкорлик қилади	Ҳуқуқ-тартибот ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари билан ўқувчилар ўртасида ҲФХга доир ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш масалалари бўйича ҳамкорлик қилади
16.	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофаза қилиш талаблари, санитария-гигиена режим ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди
17.	Жамоа аъзолари ва ўқувчилар контингентни ҳуқуқларини ҳимоялаш, ҳаёти ва соғлигини муҳофазалашга гамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларни ҳаёти ва соғлигини муҳофазалашга гамхўрлик қилади
18.	Доминант равишда ўз малакасини ошириб боради	ҲФХнинг маънавий-маърифий жиҳатлари бўйича ўз малакасини оширади

110-қизма. Касб-ҳунар коллежи ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Ишлаб чиқариш таълими ўқув жараёнини ташкил этади, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими стандартларида кўзда тутилган ўқув, тарбиявий режалар ва дастурларнинг бажариллигини таъминлайди	Ишлаб чиқариш таълимига ҲФХни ўқув жараёнини ташкил этиш таъминлаш талабларини жорий этади ва унинг бажариллигини таъминлайди
2.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарини танлаш ва жой-жойига қўйишда иштирок этади	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарини меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик йуриқномалари билан таништиради
3.	Ишлаб чиқариш таълими жараёнини бошқаради, устозларнинг, ишлаб чиқариш таълими усталарининг илғор тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади, замонавий педагогик технологияларни татбиқ этади	Ишлаб чиқариш таълими жараёнида ҲФХни таъминланаётганлигини назорат қилади, ишлаб чиқариш таълими усталарининг меҳнат муҳофазасига оид илғор тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади
4.	Педагогик ходимлар ва ишлаб чиқариш таълими усталарига услубий ёрдам ташкил қилади, жамоа, айрим ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарининг педагогик фаолиятини таҳлил қилади	Педагогларга услубий ёрдамни ҲФХ бўйича ташкил қилади, жамоа, айрим ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарининг педагогик фаолиятини таҳлил қилади

5.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарининг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади. Тасдиқланган режа асосида ўқитувчиларнинг иш вақти ҳисобини юритади, дарс жадвали, тестлар сўровлари, имтиҳонлар графитини ишлаб чиқади	Педагогларнинг йиллик, чорак ва ойлик хавфсизлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади.
6.	Ўқув жараёнига назоратини ташкил қилади, таълим стандартларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг ҳуқуқи ва ўзлаштириши мониторингини амалга оширади, факультатив дарслар ва фан тўғарақларини ташкил этади	Ўқув жараёнига ҲФХ элементларини тадбиқ этилганлиги назоратини ташкил қилади, ДТС бажарилиши, ўқувчиларнинг хавфсизликка тегишли ҳуқуқи ва ўзлаштириши мониторингини амалга оширади, хавфсизлик бўйича факультатив дарслар ва фан тўғарақларини ташкил этади
7.	Ўқув хоналарини кўргазмани ва техник ўқув қуроллари билан ҳамда ахборот-ресурс марказини китоблар, журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминланиши ва расмийлаштирилишини бошқаради	Ўқув хоналарини ҲФХга тегишли бўлган кўргазмани ва техник ўқув қуроллари билан, ахборот-ресурс марказини эса тегишли китоблар, журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминланиши ва расмийлаштирилишини бошқаради
8.	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиётини ташкил этади ва назорат қилади	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиётида ҲФХни ташкил этади ва назорат қилади
9.	Фанлар бўйича услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий ёрдам ташкил этиш, ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш бўйича ишларни олиб боради	Фанлар бўйича услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий ёрдам ташкил этиш, ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг касбий маҳоратлари ва малакаларини оширишда ҲФХни таъминлашга доир ишларни олиб боради
10.	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиёти ҳолати ва натижалари бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади	Ишлаб чиқариш амалиёти хоналарининг техник хавфсизлигини таъминлайди, ота-оналар билан ҳаёт хавфсизлиги бўйича ўзаро ҳамкорликни ташкил этади
11.	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди
12.	Доимий равишда ўз малакасини ошириб боради	ҲФХ бўйича ўз малакасини оширади

**111-қизма. Академик лицей ва касб-хунар коллежи
маъмурий-хўжалик бўйича директор уринбосарининг лавозим
функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари**

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш таълими устахоналари, лаборатория ва технологик жиҳозларни йўналиш бўйича ишлатиладиган технологик лойиҳа меъёрларига мувофиқ жойлаштиришни ташкил этади	Ўқув хоналари, ишлаб чиқариш таълими устахоналари, лаборатория ва технологик жиҳозларни йўналиш бўйича ҲФХ меъёрларига мувофиқ жойлаштиришни ташкил этади
2.	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш устахоналари ва лабораторияларни техника хавфсизлиги қондаларига жавоб берадиган замонавий жиҳозлар, мосламалар билан таъминланишини назорат қилади	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш устахоналари ва лабораторияларни ҲФХ қондаларига жавоб берадиган замонавий жиҳозлар, мосламалар билан таъминланишини назорат қилади
3.	Ўқитувчилар, педагог-муҳандислар билан техника воситалари ва бошқа жиҳозлардан тўғри фойдаланиш ва уларни сақлаш ишлари бўйича тушунтириш олиб боради	Ўқитувчилар, педагог-муҳандислар билан техника воситаларидан хавфсизлик нуктаи назардан тўғри фойдаланиш ва уларни сақлаш ишлари бўйича тушунтириш олиб боради
4.	Ўқув устахоналаридаги мавжуд техника воситалари ва жиҳозлардан тўғри фойдаланиш қондаларига риоя этилиши, меҳнат, электр ва ёнгин хавфсизлиги, санитария-гигиена талаблари, ишлаш вақти меъёрларига риоя этишни ташкил этади ва амалда бажарилишини назорат қилади	Ўқув устахоналаридаги мавжуд техника воситалари ва жиҳозлардан тўғри фойдаланиш қондаларига риоя этилиши, ҲФХ талабларига риоя этишни ташкил этади ва назорат қилади
5.	Техник воситалар ва жиҳозларни техник жиҳатдан соз ёки носозлигини назорат қилади	Техник воситалар ва жиҳозларни техник хавфсизликка жавоб беришнинг назорат қилтади
6.	Техник кўрик синови ва таъмирлаш ишларини таълим муассасасининг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, педагог-муҳандислар билан биргаликда, зарур ҳолларда шартнома асосида бошқа ташкилотлар ёрдамида амалга оширади	Хавфсизлик бўйича техник кўрик синови ва таъмирлаш ишларини амалга оширишда муассасасининг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, педагог-муҳандислар билан биргаликда, зарур ҳолларда шартнома асосида бошқа ташкилотлар ёрдамида амалга оширади
7.	Ўқув ишлаб чиқариш устахоналари, ўқув-машқ полигонлари, ўқув хўжаликларидан мавжуд техник воситалар, жиҳоз ва дастгоҳлардан тўғри ва мақсадли фойдаланишни таъминлайди	Ўқув ишлаб чиқариш устахоналари, ўқув-машқ полигонлари, ўқув хўжаликларидан мавжуд техник воситалар, жиҳоз ва дастгоҳлардан ҲФХ ларларини утилда фойдаланишни таъминлайди

8.	Техник восита, жиҳоз ва асбоб-ускуналарнинг ҳисобини олиб боради ва техник хизмат кўрсатиш ишларини амалга оширади	Техник восита ва асбоб-ускуналарнинг ҲФХни ўтиш мумкинлиги ҳақидаги ҳисобни олиб боради ва техник хизмат кўрсатиш ишларини амалга оширади
9.	Куриклаш ва ёнгиндан хабар берувчи курилма (сигнализация)ларни ўрнатиш ишларини ташкил этади	Хавфсизлиқни таъминлаш учун ёнгиндан хабар берувчи курилма (сигнализация)ларни ўрнатиш ишларини ташкил
10.	Уқув устахоналари, лабораториялар ва ўқув хоналаридаги электр энергия, сув ва газ билан ишловчи қурилмалар ҳамда мосламалар иштини тўғри ташкил этилишини назорат қилади	Уқув устахоналари, лабораториялар ва ўқув хоналаридаги электр энергия, сув ва газ билан ишловчи қурилмалар ишнинг хавфсизлик жиҳатдан ташкил этилишини назорат қилади
11.	Таълим муассасасининг экологик ҳолатининг сақланиши, атроф-муҳитнинг санитария-гигиена талаблари даражасида эканлиги устидан назорат ўрнатади	Таълим муассасасининг экологик ҳолатининг сақланиши, атроф-муҳитнинг санитария-гигиена талаблари даражасида эканлиги устидан назорат ўрнатади
12.	Хужалик хизмати ишчиларига раҳбарлик қилади, таълим муассасаси биноларини капитал ва жорий таъмирлашнинг, тозаланиши таъминлайди	Хужалик ходимларини ҲФХ йуриқномаларида рия қилишларини таъминлайди ва назорат қилади
13.	Мунтазам равишда ўз малакаси ва касбий маҳоратини ошириб боради	ҲФХ буйича ўз малакасини оширади

112-чизма. Касб-ҳунар коллежи катта устасининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	ДТСнинг замонавий талабларига мувофиқ касбий таълим бўйича уста ишнинг ташкиллаштирилади	ДТСда ҲФХга оид ишларни ташкиллаштирилади
2.	Касбий таълим усталарининг амалий фаолиятини назорат қилади ва бошқаради. уларни амалий ишларни режалаштириш, иш юритиш ва ҳисоботлар бўйича зарурий ҳужжатлар билан таъминлайди	Касбий таълим усталарининг амалий хавфсизлик фаолиятларини назорат қилади, бошқаради, режа-лаштирилади, иш юритиш ва ҳисоботлар бўйича зарурий ҳужжатлар билан таъминлайди
3.	Касбий таълим усталари ўқув лаборатория хоналари, устахоналар, полигон ва бошқаларнинг раҳбарлари, шунингдек хизмат кўрсатиш ходимлари билан услубий ва курсатмалар бериш бўйича йиғилишлар ўтказилади	Уқув лаборатория хоналари, устахоналар, полигонларнинг раҳбарлари, ҳамда хизмат кўрсатиш ходимлари билан ҲФХ таъминлашга доир услубий йиғилишлар ўтказилади
4.	Касбий таълим бўйича директор ўринбосари билан биргаликда касбий таълим усталарининг малакасини ошириш ва аттестациядан ўтказишни ташкил этади	Касбий таълим бўйича директор ўринбосари билан биргаликда ҲФХ бўйича малака ошириш ва аттестациядан ўтказишни ташкил этади

5.	Ўқувчилар амалий тайёргарлигининг ДТС талабларига мослигини назорат қилади	Ўқувчилар амалий тайёргарлигининг ДТСда берилган ҲФХ талабларига мослигини назорат қилади
6.	Амалий ўқув машғулоти, амалиётлар ўтказишда касбий таълим усталарига ёрдам беради, меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги қоидаларига амал қилинишда, техник шароитлардан ке-либ чиқиб сифатни таъминлашда стан-дарт талабларининг бажарилишини тек-ширади	Амалий ўқув машғулоти ва амалиёт хоналарида меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги қоидаларига амал қилиниш талабларининг бажарилишини текширади
7.	Ўқувчиларни амалий ишларидаги билим ва кўникмаларни ўзлаштиришларининг назоратини амалга оширади	Ўқувчиларни амалий ишларидаги билим ва кўникмаларни ҲФХ талаблари асосида ўзлаштиришларининг назоратини амалга оширади
8.	Касбий таълим усталари билан биргаликда ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш корхонасими танлайди	Ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш корхоналарини меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлиги таъминланганлиги бўйича танлайди
9.	Корхоналар билан амалиётни ўтказиш туғрисида шартномалар тузиб, уларни тасдиқлашга тайёрлайди	Корхоналар билан амалиёт ўтказиш учун тузилган шартномаларда ҲФХга доир бандларни киритади
10.	Ўқувчиларга техника хавфсизлиги ва меҳнат муҳофазаси қоидаларига амал қилиш бўйича тушунтириш ишларини амалга оширади	Ўқувчиларга техника хавфсизлиги ва меҳнат муҳофазаси қоидаларига амал қилиш бўйича тушунтириш ишларини амалга оширади
11.	Донимий равишда уз малакасини оширади	ҲФХ бўйича уз малакасини оширади

113-қизма. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи психологининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Таълим муассасаларида таълим олувчиларга таълим-тарбия бериш жараёнида рухий-ижтимоий ва ижтимоий томондан муҳофаза қилади ва психологик шароит яратди	Ўқувчилар ўртасида ҲФХни таъминлашда психологик муҳитни яратди
2.	Болалар ҳуқуқини ҳимоя қилиш конвенцияси асосида фаолият юритади.	Болалар ҳуқуқини ҳимоя қилиш конвенциясида берилган ҲФХ талаблари бўйича фаолият юритади.
3.	Таълим муассасасининг ижтимоий муҳитини мувофиқлаштиришни таъминлайди ва ижтимоий мослашмаслик ва зўриқиларнинг юз беришини олдини олишни таъминлайди	Таълим муассасасининг ижтимоий-психологик хавфсизлик муҳитини мувофиқлаштиришни таъминлайди ва ижтимоий мослашмаслик ва зўриқиларнинг юз беришини олдини олишни таъминлайди
4.	Таълим муассасасининг меъёрий-услубий ҳужжатларига мос ҳолда ижтимоий-психологик хизматни ташкил қилади	Таълим муассасасининг меъёрий-услубий ҳужжатларига мос ҳолда ижтимоий-психологик хавфсизлик хизматини ташкил қилади

5.	Ўқувчи шахсини аниқлашда уларга махсус методикалар асосида психологик-педагогик ва ижтимоий-психологик таҳлис қўяди	Ўқувчи шахсини аниқлашда уларга махсус методикалар асосида психологик-педагогик ва ижтимоий-психологик хавфсизлик таҳлисини қўяди
6.	Ўқувчи шахсини ривожланишига таъсир қилувчи омилларни аниқлайди	Ўқувчи шахсини хавфсизлик бўйича ривожланишига таъсир қилувчи омилларни аниқлайди.
7.	Психологик ёрдам курсатилш йулларини топади (Психологик тузатиш ва ривожлантириш, реабилитация ва маслаҳат бериш). Муаммоларни ҳал қилишда ўқувчилар, ота-оналар ва педагогик жамоага ёрдам курсатади	Ходимларга хавфсизлик бўйича психологик ёрдам курсатилш йулларини топади, тегишли муаммоларни ҳал қилишда ўқувчилар, ота-оналар ва педагогик жамоага ёрдам курсатади
8.	Ўқувчилардаги руҳий, жисмоний ва бошқа характерларни аниқлаш учун тестлар ўтказади.	Ўқувчилардаги руҳий, жисмоний ва бошқа характерларни хавфсизлик нуқтаи назардан аниқлаш учун тестлар ўтказади
9.	Ўқувчиларни индивидуал ва ёш хусусиятларига қараб ривожлантирувчи ва коррекцион дастурлар тузиш ва режалантиришда иштирок этади. Уларга ҳаётий ва касбий ўз-ўзини англашида, турли ҳолатларда муаммоларни ўзлари ҳал қилишларига тайёрлигини шакллантиришда ёрдам беради	Ўқувчиларни индивидуал ва ёш хусусиятларига қараб хавфсизлик малакаларини олишни ривожлантирувчи ва коррекцион дастурлар тузиш ва режалантиришда иштирок этади. Уларга ҳаётий ва касбий фаолияти хавфсизлигини англашида, турли ҳолатларда хавфсизлик муаммоларини ўзлари ҳал қилишларига тайёрлигини шакллантиришда ёрдам беради

Лавозим – (арабчада керакли, зарурий) – муассаса, идора, ташкилот, корхоналарда бирор расмий хизматни бажариш билан боғлиқ бўлган ўрни, вазифа ўрни, амал, мансаб.

Ваколат (логинчада “Competentio” – эришаман, лойиқман, мувофиқ келаман) – 1. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи шахсга бериладиган фаолият доираси.

2. Маълум бир давлат органи, мансабдор шахс ёки жамоат уюшмасининг давлат органлари тизимида тутган ўрнини белгилаб берувчи юридик ваколатлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси.

Психология: 1. Инсон фаолияти ва ҳайвонлар хатти-ҳаракатида борлиқнинг акс этишдини, руҳий жараёнлар, ҳодисалар ва хислатларни ўрганувчи фан.

2. Бирор фаолият билан боғлиқ бўлган психик жараёнлар мажмуи.

Уста (арабчада ўргатувчи, муаллим) – Бирор касб-ҳунар билан шуғулланувчи малакали мутахассис.

Катта уста – касб-ҳунар билими, қўникмаси ва малака даражаси юқори бўлган ва усталарга раҳбарлик қиладиган лавозим.

2-қисм

ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ

1-қизма. “Экология” тушунчаси

Т/р	“Экология” атамасига берилган тушунча	Муаллифи	Асарнинг номи ва чоп этилган йили	
1	Табиятни иктисодий жиҳатдан тадқиқ қилиш орқали ҳамма тирик организмларнинг органик ва ноорганик муҳит унсурлари билан бирга, унинг таъсир доирасида турган антогонистик ва ноантогонистик алоқадорликда бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўртасидаги муносабатларни очиб беришдир.	Э.Геккель (Германия)	Организмларнинг умумий морфологияси	1866
2	Умумбиологик фан бўлиб, у организмлар ва муҳит ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари туғрисидаги фан	Б.Иогансен (Россия)	Экология асослари	1959
3	Организмлар ва уларнинг атроф-муҳити ўртасидаги ўзаро алоқадорлик йиғиндиси ва характерига оид фан	Ю.Одум (АҚШ)	Экология асослари	1971
4	Тирик организмларнинг яшаш шароити ва уларнинг ушбу шароитдаги ўзаро алоқадорлигини тадқиқ қилувчи фан	Р.Дажо (Франция)	Экология асослари	1972
5	Тирик организмларнинг яшаш шароити ёки ташқи муҳит билан ўзаро муносабати ҳақидаги фан	А.Тухтаев, А.Ҳамидов (Ўзбекистон)	Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш	1994
6	Организмлар ва улар билан атроф-муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатларни урганадиган фан	ЎзМЭДИН	Ўзбекистон Миллий энциклопедияси	2005
7	Организмлар ва инсон фаолияти таъсир этувчи табиий яшаш муҳитида организмларнинг ҳаётий фаолияти қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан	А.Эргашев (Ўзбекистон)	Экология асослари	2008
8	Неоэволюцион тарзда ривожланувчи табиат тизимидаги тирик организмлар ва уларнинг атроф-муҳит билан бўладиган муносабатларига доир қонуниятларни тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билимларни берувчи таълим йўналиши, уларни оптималлаштирувчи халқ хўжалиги соҳаси, деярли имконияти мўмкин.	А.Нигматов (Ўзбекистон)	Экология нима?	2005
9	Муайян табиат тизимида (эко-тизимда) организмлар ўзаро ва уларни яшаш муҳити (макони, нишаси) ўртасидаги муносабатларнинг турли жиҳатларини тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билим, кўникма ва малакаларни берувчи таълим йўналиши, уларни оптималлаштирувчи иктисодиёт соҳаси.	А.Нигматов (Ўзбекистон)	Экология нима?	2014
10	Эко-тизимларда организмлар ўзаро ва уларни атроф табиий муҳити ўртасидаги алоқадорликни тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билим, кўникма ва малакаларни берувчи таълим йўналиши, эко-тизимлар ҳолатини оптималлаштирувчи иктисодиёт соҳаси.	А.Нигматов, Ш.Мухамедов, Н.Ҳасанова (Ўзбекистон)	Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экология менежменти	2014

2-чизма. Экология фани, таълими ва амалиётининг асосий вазифалари

ЭКОЛОГИК ВАЗИФАЛАР

Экологиянинг умумэтироф этилган илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш

Унинг тарихи, ҳозирги ҳолати ва келажак истиқболларини турли миқёсларда уйғунлашган ҳолда аниқлаш

Экологик маънавиятни, яъни экологик онг ва маданиятни шахсни тарбиялаш

Ер планетаси табиий ресурслари ва бойликларини ҳисобга олиш, баҳолаш, кадастрлаш, аудитлаштириш ва экспертизаларини олиб бориш

Давлат ва жамият экологик бошқарув талабларини амалга кенг жорий қилиш

Атроф табиий муҳит муҳофазасида фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини йўлга қўйиш, нодавлат ташкилотлар ва жамоат уюшмалари назоратини ўрнатиш ва уларни тасвир кучидаги маълумотларидан экологик бошқарувда кенг фойдаланиш механизмини ишлаб чиқиш

Локал (маҳаллий), миллий, регионал (минтақавий), глобал (курравий) миқёсда экологик хавфсизлик мониторингини олиб бориш

Давлат, давлатлар ва халқаро ҳамжамият томонидан экологик назоратни ташкил этиш ва уларни ишлаш механизмини яратиш

Истиқболга йўналтирилган экологик режа ва дастурларни мамлакат, минтақа ва глобал миқёсда ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалга тадбиқ этиш

Маҳаллий, миллий ва халқаро миқёсда экологик-ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва ишлаш механизмини яратиш

Экологик ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг жавобгарлигини белгиловчи регионал ва глобал миқёсдаги илгисослашган тергов, прокуратура ва суд органларини тизимини яратиш

Маҳаллий, миллий, регионал ва глобал миқёсда фаолият юритувчи «экологик тез ёрдам» ташкилотлари, жамғармалари, гуруҳларини тузиш ёки улар фаолиятини фаоллаштириш

Экологик тангликдаги қуруқлик ҳудудлари (Оролбўйи, Чернобил, Марказий Африка...) ва сув акваторияларини (Орол денизи, Балхаш ва Чад қўллари...) инсонларнинг биргаликдаги ҳаракатлари орқали ҳал қилиш

Экологик терроризмни олдини олиш йўлларини ишлаб чиқиш

Амалда жамиятга табиатга нисбатан экологик ёки экологик-иқтисодий муносабат шакллари ўрнатиш ва ҳ.к

Анъанага кўра, **Экология** – *тирик организмлар ўзаро ва уларни яшаш муҳити уртасидаги муносабат ҳақидаги фан*, деб юритилади. Бу маъно унинг грекча атамасидан келиб чиққан тарзда ифода этилган. Чунки грекчада “oikos” – уй, яшаш жойи, яшаш муҳити, “logos” – таълимот деган маъноларни англатади. Ушбу атамани биринчи бўлиб фанга немис табиатшунос олими Эрнст Геккель 1866 йилда чоп этилган ўзининг “Организмларнинг умумий морфологияси” деган китоби орқали олиб кирди.

Э. Геккелдан сўнг экология атамаси таърифига турли тадқиқотчилар томонидан кўплаб ўзгартиришлар ва кўшимчалар киритилган (1-чизмага қаранг). Лекин, ҳанузгача унинг бирламчи мазмуни ва моҳияти умумий тарзда сақланиб қолди.

Экология фан тармоғи бўлгани учун ҳам у ижтимоий категорияга, яъни инсонларга хос муносабат шаклига киради. Шунинг учун ҳам унинг мақсадида “инсон учун” деган ибора бирламчи аҳамият касб этади. **Экологиянинг мақсади** – *ҳозирги ва келажак авлодлар учун барча организмларнинг яшаш ва фаолият юритиш муҳити хавфсизлигини таъминлаш*. Экологик хавфсиз яшаш муҳити – организмлар, жумладан инсонларнинг муайян экоти-зимларда беҳатар ҳолатда кўпайиши, ўсиши ва ривожланиши учун тоза, соғлом ва қулай атроф табиий муҳит ҳолати демакдир. Ушбу мақсадга эришмоқ учун, бизнинг фикримизча, куйидаги **экологик тусдаги вазифаларни** бажариш талаб этилади (2-чизмага қаранг).

Экологик хавфсизлик – 1. *Организмлар ва уларнинг яшаш муҳитини табиий ва антропоген омиллар таъсири туфайли турли миқёсда ва тезликда юзага келувчи салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси ва уларнинг яшаш муҳитини табиий ва антропоген омиллар таъсири туфайли турли миқёсда ва тезликда юзага келувчи салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси*. Мазкур тушунчада ҳам экологияга (организмлар ва уларнинг яшаш муҳити), ҳам хавф-сизликка (салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси) тегишли бўлган иборалар ифода этилган.

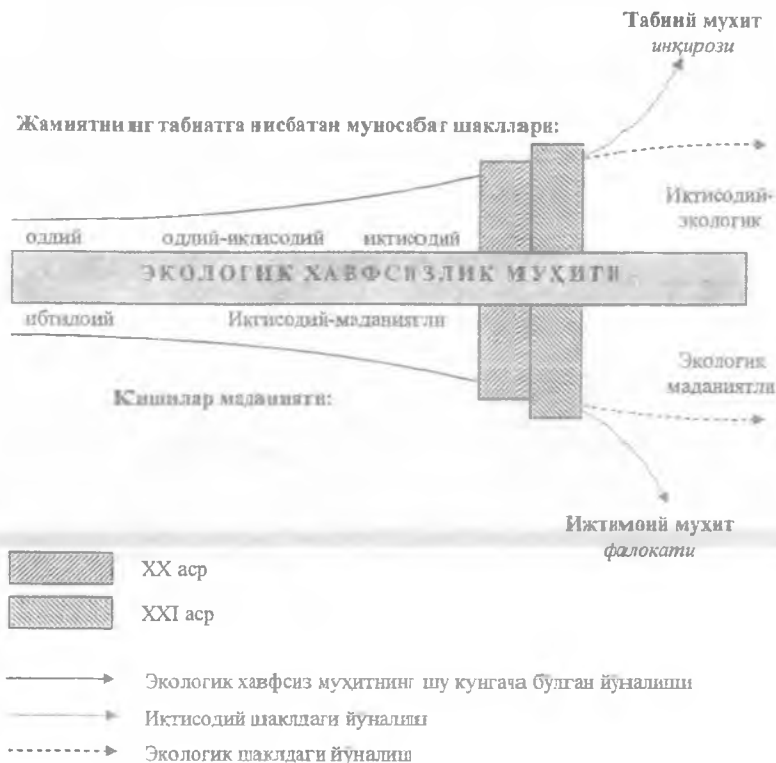
2. *Табиат объектлари, алоҳида инсон ва инсониятнинг бевосита ёки бевосита ҳаётий муҳим элементларини зарарланишларига (ёки бу зарарланишдан келадиган хавфларга) олиб келмайдиган фаолият, вазият ва жараёнлар уйғунлиги* (Реймерс Н.Ф., 1992).

3. Ер шари ва унинг турли минтақаларида инсониятнинг табиий, иқтисодий-ижтимоий, техноген ва сиёсий тайёргарлиги (жиддий бўлмаган талафотларга мослашиши) даражасида экологик мувозна-натни таъминловчи вазият, жараён ва фаолиятлар мажмуаси (Реймерс Н.Ф, 1990).

4. Шахс, аҳоли, саноат ва табиат объектларини ташиқи таъсирдан ҳимояланганлик даражаси (Тиллаев Т., 2010).

5. Экоотизимларда организмларнинг беҳатар яшаш кўрсаткичлари, даражаслари ва оптимал ҳолатини таъминланганлиги.

3-чизма. Экологик хавфсизлик ва уни таъминлаш зарураги

Кишилиқ жамияти тарихида табиатга нисбатан қандай муносабатда бўлганлиги, қандайлиги ва қандай бўлиши лозимлиги экология фанининг юзага келиши, ривожланиши ва истиқболларини белгилаб бермоқда. Чунки Ер сайёрасида содир

бўлаётган табиий жараёнларнинг деярли 90 фоизда инсон фаолиятининг маҳсули акс этмоқда. Бу жараёнларни ҳар доим ҳам ижобий деб бўлмайди. Чунки организмлар учун хавфсиз муҳит, жумладан, инсонларнинг муҳим ҳаётий манфаатлари ва авваламбор тоза, соғлом ва қулай табиий шароитга эга бўлиш ҳуқуқини тўла қондиришга қодир бўла оладиган атроф табиий ва ижтимоий муҳит ҳолати инқироз ва фалокат томон интилиб бормоқда. Уни олдини олмаслик ўзини ўзи ўлимга маҳкум этиш билан баробардир.

Кишилик жамиятининг табиатга нисбатан муносабат шакли – муайян даврдаги кишиларнинг атроф табиий муҳитга ўзвий боғланган ҳаёт тарзи. Агар жамиятни табиатга нисбатан муно-сабатларини инсоният тарихи нуқтаи назаридан қараганда уни қуйидаги шаклларга ажратиш мумкин: *оддий, оддий–иқтисодий, иқтисодий, иқтисодий–экологик, экологик.*

Кишилик жамиятининг табиатга нисбатан оддий муносабат шакли – экологик тизимни бузмайдиган кишиларнинг соддалаш-тирилган ҳаёт тарзи. Ибтидоий кишилик жамияти формацияси одамларнинг Ер қуррасида пайдо бўлишидан (5 – 6 млн. йил аввал) то синфий жамият юзага келгунигача қадар бўлган ижтимоий тарихни ўз ичига олади. Ибтидоий жамоада ишлаб чиқариш кучлари ва меҳнат қуроқларининг такомиллашмаганлиги учун ҳам уларнинг ҳаёт тарзи табиатнинг бир қисми сифатида кечган. Табиий муҳит ҳолати эса организмлар, хусусан, одамлар учун нисбатан қулай даражада бўлган.

Жамиятнинг табиатга нисбатан оддий-иқтисодий муносабат шакли – экологик тизимларнинг кам ва кичик ҳудудларда бузилишига олиб келадиган кишиларнинг ҳаёт тарзи. Синфий жамият шакллани борган сари, кишилар сони ва ишлаб чиқариш қуроқларининг мукаммалланиши, табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг янги оддий-иқтисодий шаклини юзага келтирган. Натижада, кишиларнинг ҳаёт тарзи кичик бир табиий ҳудуд – геомажмуаларда атроф табиий муҳит ҳолатини кескинлашувига олиб келган. Бундай маҳаллий (локал) қўринишдаги экологик ўзгаришлар кишиларнинг жамоа бўлиб тўпланган ерларига хос бўлган. Лекин улар атроф-муҳитнинг хавфсизлик даражасига кескин равишда таъсир эта олмаганлар.

Ўзбекистон ҳудудида оддий-иқтисодий шакл ибтидоий жамоа тузумининг сўнгги ва қулдорлик тузumi даврига тўғри келади.

Эрамиздан аввалги 12–15-минг йилликларда (мезолит даврида) маҳаллий аҳолининг ишлаб чиқариш курали сифатида найза, камон, айланма ёйларнинг бўлиши, ҳайвонот дунёсининг камая боришига, металл омоч ва белкуракларнинг яратилиши эса ерларни ўзлаштириш ва деҳқончиликни юзага келтирди. Оқибатда, улар атроф табиий муҳит ҳолатига бирмунча таъсир эта бошладилар. Сугориш шохобчаларининг оддий кўринишдаги «тўғон» усули обикор (суғорма) деҳқончиликни юзага келишига, дарё ўзанлари — «лиман» усулининг пайдо бўлиши эса дарёларнинг табиий сув режими ўзгаришига олиб келди. Уй ҳайвонларининг кўпайиши Қашқадарё, Чирчиқ, Зарафшон, Куйи Амударё, Сирдарё водийларида ўсимлик дунёсининг сийраклашишига олиб келди.

Кишилик жамиятнинг табиатга нисбатан оддий-иктисодий муносабат шакли табиий муҳитнинг энг асосий компонентлари — ер ва сувнинг кичик айланишига таъсир этди. Лекин ижтимоий муҳитнинг бундай ҳолати табиий тизимларнинг буферлик (ташқи таъсирга қарши туриш қобилияти) хусусиятини йўқотиб қўймади.

Жамиятнинг табиатга нисбатан иқтисодий муносабат шакли — иқтисодий маданийлашган кишиларнинг ўз моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учунгина, атроф табиатни истеъмолчилик психологияси позициясидан туриб фойдаланиши натижасида, атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши, табиий ресурсларнинг камайиши ва табиий тизимларининг ўзгаришига олиб келган ҳаёт тарзи. Кишиларнинг бундай ҳаёт тарзи экологик тизимларни катта майдонларда ва кенг (глобал) миқёсда бузди. Бу даврда, гарчанд инсоният тарихида илк бор юридик элементларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига қарамадан, кишиларнинг онги, билими ва маданияти истеъмолчилик психологиясида эди.

Қатта тарихий муддатни ўз ичига олган, ханузгача ривожланаётган ва бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда ўз асоратини сақлаб келаётган ушбу муносабат шакли иқтисодийетни ҳар қандай атроф-муҳит муҳофазасидан устувор эканлигини намоян этмоқда. Гарчанд бундай ўлка ва мамлакатларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан самарали фойдаланиш борасидаги ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар етарли даражада бўлса-да, лекин уларнинг амалий татбиқ этиш механизми ишлаб чиқилмаган ёки оммалаштирилмагандир. Акс ҳолда ҳуқуқий

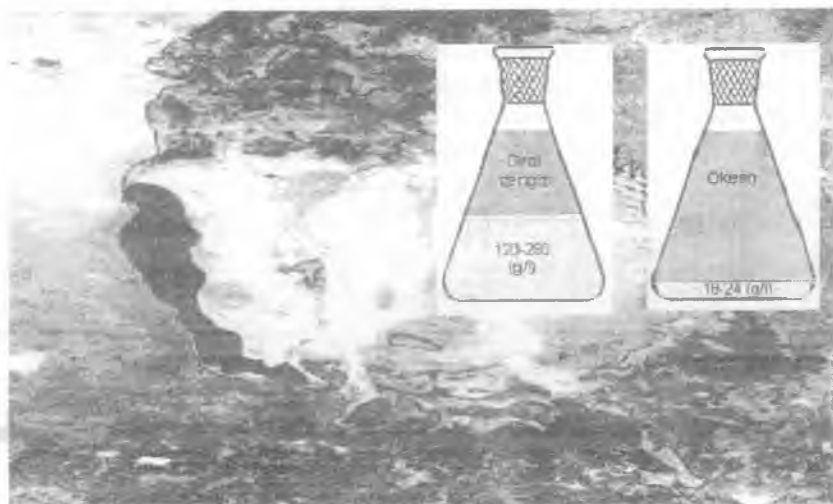
демократия ва адолат мезонининг ўчоги бўлмиш АҚШ прерийларида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмида сон-саноксиз бизонлар ёппасига кириб ташланганлиги, ўрмонлар майдони икки баробаргача кискаргани, емирилган ва ювилган ерлар 40 млн га га етгани, кишлоқ хўжалиги оборотидаан 58 фоиз унумдор ерлар чиқиб кетганлигини қандай тушуниш мумкин? Илмий техника ютуқлари у даврда атроф табиий муҳит хавфсизлигини сақлаб қолишга эмас, балки глобал миқёсда қуролли тўқнашувлар ва совуқ урушларда голиб чиқиш, маълум бир қатламдаги аҳолини бойитишга хизмат қилган. Шунинг учун ҳам Ж.Б.Ламарк 1820–1960 йилларни “инкилобий саноат юксалиши”, табиий тизимларни эса инкирозга томон “судралиши” даври, деб бежиз айтмаган.

Атроф табиий муҳит инкирозига мисол тариқасида Орол денгизи, тўғрироғи кўlining атрофидаги ҳолатни олиш мумкин. Қачонлардир дунёда энг катта кўлар тоифасига кирган Орол денгизи тарихан жуда киска муддат ичида, яъни 40-50 йил ичида энг шўр (4-чизмага қаранг), ифлосланган ва халқ хўжалиги аҳамиятига деярли эга бўлмаган ўртача кўлар тоифасига кириб қолди. Бунинг асосий сабабларидан бири – Амударё ва Сирдарё сув режимининг кескин ўзгариши. 1982–1983 йилларга келиб икки серсув дарёларнинг Оролга қуйилишининг 13–14 баробарга камайиб кетишидир. Натижада, Орол денгизининг сув сатҳи 21 метрга, сув юзаси 3,5 баробарга, сув ҳажми 8 баробарга камайиб кетди. Сувдан қуриган юза 5,5 млн гектарни ташкил қилгани ҳолда дефляция (шамол эрозияси) натижасида тузлар минглаб километр доирада атроф-муҳитни ифлослантирмоқда. Амударё ва Сирдарё сувларининг оғир металллар, пестицид, гербицид каби кимёвий моддалар билан ифлосланиши ва шўрланиши натижасида уларнинг суви ичимлик суви сифатида фойдаланиб бўлмаслигини мутахассислар исбот қилиб беришди. Қачонлардир балиқчилик ва ов қилиш маскани бўлган Қуйи Амударё қуриган қолдиқ кўлар ва шўрланган тупроқлар масканига айланиб қолди.

Муस्ताқил Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиё давлатларининг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари туфайли 1995–1997 йилларга келиб, Орол денгизига сув қуйилиши 15–17 км³ гача кўпайтирилди. Ёпиқ хавзанинг сув тақсимои халқаро шартнома ва кели-шувлар орқали тартибга солинишига ҳаракат қилинмоқда.

Иқтисодий муносабат шакли даврига хос экологик қонунлардан бўлмиш Мазовларнинг XIII–XIV асрларда «Ўрмон, тур, зубр ва тарпанлар муҳофазаси», Литва князи Сигизмунд II нинг «Волок низоми»да балиқларни урчиш даврида ов қилиш ман этилган. XIV асрда Францияда «Сувлар ва ўрмонлар» махсус бошқармаси тузилган бўлиб, ўрмонларни муҳофаза қилиш уларнинг вазифасига кири-тилган. Қадимги Вильгелм подшоҳлиги даврида кийик, ёввойи чўчка ва ҳаттоки, қуёнларни ўлдирганлари учун кишилар ўлим жазосига мубтало этилган. Аммо бу қонунлар кўпроқ табиий муҳитни эмас, балки феодал мулкни сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишга қаратилган эди, холос.

4- чизма. Орол денгизи ва дунё океани сувининг шўрлик даражаси

Жамиятнинг табиатга нисбатан иқтисодий-экологик муносабат шакли — мавжуд экологик тизимларни сақлаб қолиш даражасидаги кишиларнинг ҳаёт тарзи. Бунда кишиларнинг ҳар қандай шаклдаги экологик ҳаракатлари давлат томонидан тўлалигича қўллаб-қувватланади. Табиий ресурсларни камайтириш ва атроф-муҳитни ифлослантириш нафақат фуқароларга, ҳаттоки давлат идоралари ходимларига на моддий ва на маънавий фойда келтиради. Масалан, АҚШ “Атроф табиатни муҳофаза қилиш миллий сиёсати”

(НЕПА) қонунига биноан, ҳамма жисмоний, юридик шахслар, хаттоки, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳам бирон-бир табиий объектдан фойдаланишларидан аввал турли кўриниш ва шаклдаги экологик тест синовларидан ўтадилар ва табиатга таъсир этиши “ариза”сини топширадилар. Тест синовлари натижасининг биринчи босқичиданоқ 10% “ариза”лар судларга келиб тушади. АҚШ Президентининг ижроия қўмитаси қошидаги Табиатни муҳофаза қилиш Кенгашига келиб тушган аризалар рўйхати ва судларнинг қабул қилган қарорлари тўғрисида очиқ маълумотлар эълон қилинади. Ундан ташқари, табиатни муҳофаза қилиш бўйича ҳар бир штат ўзига яраша қонун қабул қилиш имконига эга. Чунки штатдаги экологик ҳолат, авваламбор, маҳаллий аҳолига таъсир қилади-да.

Табиий муҳитни инқирозга, ижтимоий муҳитни фалокатга олиб келмаслик учун биз яқин келажакда босқичма-босқич экологик муносабат шаклига ўтиб олишимиз зарур. *Жамиятнинг табиатга нисбатан экологик муносабат шакли — атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва экологик тизимларни қайта тиклаш ҳамда соғломлаштиришга қаратилган кишиларнинг ҳаёт тарзи.* Экологик муносабат шаклида давлат бошқарув тизими, авваламбор, экологик нобоп ҳудуд ва объектларни тиклашга қаратилади. Бунда ишлаб чиқариш технологияси, биринчи навбатда, кам чиқитгли ёки ёпиқ – чиқитсиз циклни талаб этади. Экологик онг ва маданият кишиларнинг жамиятда тутган ўрни ва ижтимоий нуфузини белгиловчи асосий мезонлардан биридир. Экологик қонунлар ва норматив ҳужжатлар нафақат бевосита, балки билвосита ҳам экологиялаштирилган, амалий татбиқи эса экологик-ҳуқуқий механизмга тўлиқ асосланишни тақозо этади. Табиий ресурслардан фойдаланишни чеклаш ва табиий объектларни қайта тиклаш бир мамлакат миқёсида эмас, балки экологик хавфли ҳудудлар бўйича амалга оширилади ва давлатларнинг алоҳида муҳофаза қилиш объектига киритилади. Экологик муаммолар давлатларнинг янги барқарор ривожланиш концепцияси нуқтаи назаридан ҳал этилади.

Жамиятнинг табиатга нисбатан бешта муносабат шаклини аниқлаб олиш давлатларнинг экологик сиёсатини белгилашда ҳамда қонунчилик тизимини йўлга қўйишда дастурул амал бўлиб қолади.

5-чизма. Экологик тусдаги фавқулодда вазиятлар(ЭФВ)

Келиб чикиш хусусиятига кўра ЭФВ		
Педосфера ва литосфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган	Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган	Атмосфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган
<ul style="list-style-type: none"> - Табiiй, антропоген ва аралаш турдаги офатларнинг содир бўлиши. - Ер ости қазилма бойликларини урганиш, разведка қилиш ва казиб олиниши. - Тупроқларни зарарли кимёвий моддалар ва оғир металллар билан ифлосланиши. - Ерлани боғқоқланиши, тупроқ чириқдисининг камайиши, шўрланиши, эрозияси, техноген бузилиши каби жараёнларнинг юзага келиши. - - ва х.к. 	<ul style="list-style-type: none"> - Сув манбаларининг ифлосланиши натижасида тоза сувнинг камайиши. - Технологик жараёнлар ва маиший-хўжалик ишларига сув сарфининг ортиши натижасида чучук сув захирасининг камайиши. - Дунё океани ва денгизларнинг ифлосланиши натижасида экологик мувозанатнинг бузилиши. - дарёлар сув режимининг турли гидротехник қурилмалар натижасида ўзгариши. - ва х.к. 	<ul style="list-style-type: none"> - Антропоген таъсир натижасида иқлимнинг кескин ўзгариши. - Атмосферада зарарли моддаларнинг рухсат этилган меъридан ортиши. - Шаҳарларда ҳаво ҳароратининг кўтарилиши. - Шаҳарларда "кис-лород" ганкислиги; - Шовкинни РЭМдан юқорилиги. - Кислотали ёғинларнинг ҳосил бўлиши. - Озон қатламининг емирилиши. - Атмосфера тиниклигининг ўзгариши. - ва х.к.

Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсати – 1. Аҳолининг экологик ҳавфсизлигини таъминлаш учун атроф табиий муҳитни муҳофаза, соғломлаштириш ва яхшилаш борасида олиб бораётган ички ва ташқи фаолият тизими. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган қонунига мувофиқ.

2. Давлатнинг экотизимларни муҳофаза қилиш, уларнинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва бузилган экотизимларни қайта тиклаш борасида олиб бораётган ички ва ташқи фаолият тизими. Дарслиқда экологияга берилган илмий-назарий таъриф нуқтаи назаридан.

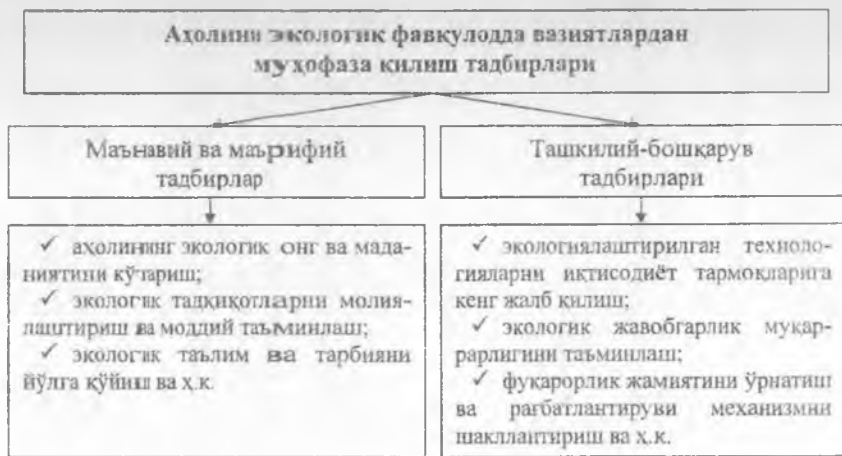
Экологик тусдаги фавқулодда вазиятлар – 1. Инсониятнинг ҳаёт фаолияти, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига, гидросфера ва атмосферага беқиёс таъсирини кўрсатадиган ҳалокатли вазиятлар.

2. Экотизимларда модда ва энергия алмашинувини кескин равишда ўзгартириб юборадиган жараён, воқеа ва ҳодисалар натижасида юзага келган салбий ҳолат.

6-чизма. Ўзбекистонда ҲФҲга таъсир этувчи экологик хавфлар

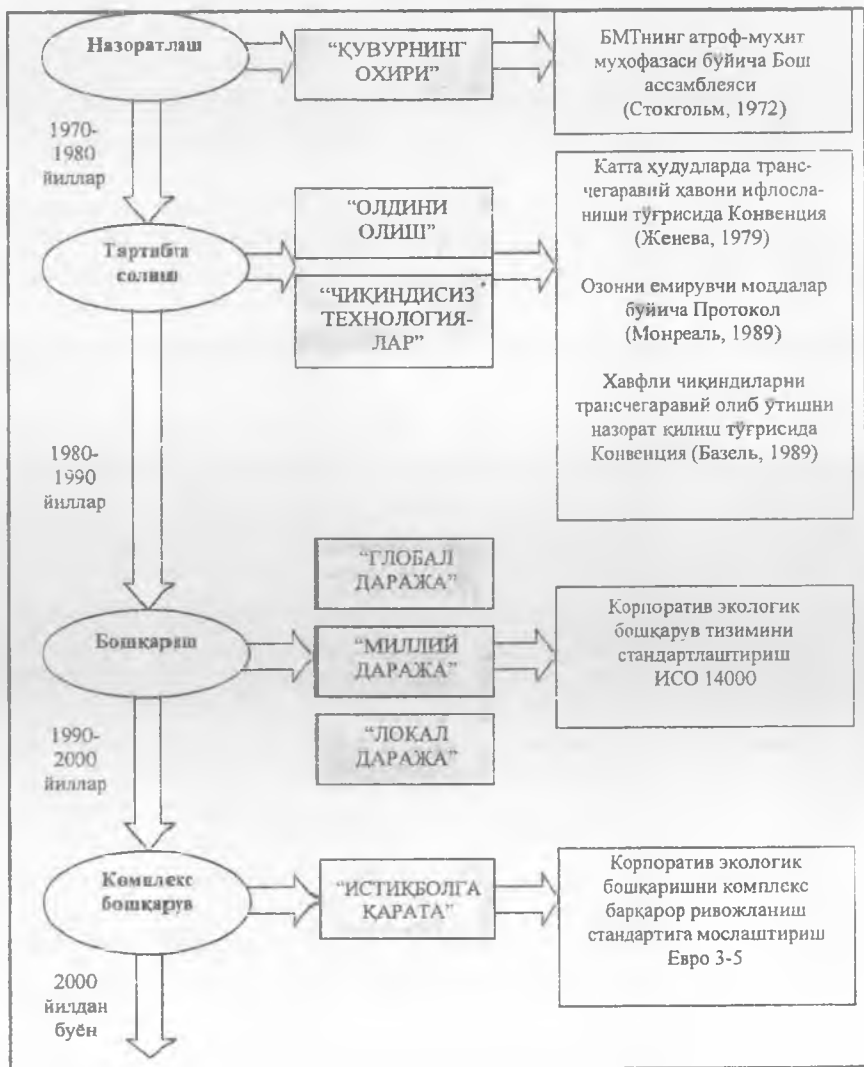
7-чизма. Ўзбекистонда аҳолини экологик фавулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тадбирлари

8-чизма. Экологик менежмент тушунчаси

Т/р	“Экологик менежмент” тушунчаси	Муаллифи	Асарнинг номи ва чоп этилган йили
1.	Атроф-мухитни муҳофаза қилиш сиёсати ва стратегияларини амалга татбиқ қилиш учун компаниялар фаолиятини самарали бошқариш	Gray R, Bebbington J. Walters D., 1993	Е. И. Хабарова. Менежмент в России и за рубежом // Менежмент на стыке экономики и экологии – 2000. - №3. – С.111 – 117.
2.	Умумий менежментнинг бир қисми бўлиб, у экологик қоидаларни қорхоналарда ишлаб чиқиш, жорий қилиш, амалга ошириш ва рўя этиш, яъни қорхоналарнинг оғли экологик бошқаруви	Fischer H., Wucherer C, Wagner B., Burschel C., 1997.	
3.	Атроф-мухит билан муносабат	Mueller K., 2001	
4.	Умумий менежментнинг бир қисми бўлиб, у экологик сиёсат, мақсад ва вазифаларни тадбиқ этишдаги қорхоналар тузилмаси, режаси, жавобгарликлар тақсимоғи, амалиёти ҳамда жараён ва ресурслар	Халқаро стандарт: ISO 14000 и ISO 14031. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш. Умумий талаблар.	Т.В.Гуссва и др. [Электронный ресурс]. http://www.14000.ru/articles/viniti.php .
5.	Қорхоналарда атроф-мухитни муҳофаза қилиш	Европа Иттифоқи (EMAS) Экологик менежмент ва аудит. 2000 й.	В. Чижикова // Стандарты и качество. – 2003. № 2. С. 88–91. // ИСО 9000 + 14000. – 2004. № 4 С. 17–19.
6.	Экологик самарадорлик ва адолатлилик принципларга асосланган ўзининг экологик мақсадларига эришишга қаратилган иктисодиёт субъектларининг ташаббусли ва натижавий фаолияти	Масленникова, Л. М. Кузнецов В. Н. Пшснин. И. С.	Экологический менеджмент: учебное пособие – СПб., 2005. – 200 с.
7.	Экологик сиёсатда ақс эттирилган атроф-мухитни муҳофаза қилиш дастурларини амалга тадбиқ этиш мақсадида аниқ бир ташкилий тузилмага эга бўлган корпоратив бошқарув тизими	Хабарова, Е. И.	Менежмент на стыке экономики и экологии / Менежмент в России и за рубежом. – 1999. №3. С.111-117
8.	Минитехнотизимларда (қорхона, ташкилот ва муассасаларда) экологик хавфсизликни гавминлашга йуналтирилган корпоратив бошқарув	Нигматов А.И., Ташпулатов С.Ш., Мухамедов Ш.Н., Хасанова Н.А.	
9.	Минитехнотизимларда (қорхона, ташкилот ва муассасаларда) атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат компонентларини қайта тиклашга қаратилган корпоратив бошқарув		Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экологик менежмент, 2015

9-чизма. Экологик менежментнинг ривожланиш босқичлари

Корпоратив экологик бошқарув – минитехнотизимларда, яъни муассаса, корхона, ташкилотларда экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган жамоани ташлаш, тегишли фаолиятига оид қарорлар қабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат қилиш жараёни.

Экологик менежмент: 1. Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган корпоратив бошқарув.

Тор маънода, юқорида экологияга берилган тушунча нуқтаи назардан Экологик менежментга таъриф берилган бўлиб, унда “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” объекти бўлган минитехнотизимлар, яъни муассаса, корхона ва ташкилотларни бошқариш объекти сифатида қаралган. Зеро, экология фанининг объекти бўлмиш – экотизимлар классификацияси умумэътироф этилган даражада таснифланмаган.

2. Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат унсурларини қайта тиклашга қаратилган корпоратив бошқарув.

Мазкур тушунча кенгроқ маънода акс эттирилган одатий кўринишга эга бўлиб, у Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишнинг амалий талабларига мос тушади.

Халқаро стандарт – муайян фойлиятни сертификатловчи ҳамжа-мият томонидан умумэътироф этилган сифат даражаси.

Дунё бўйича 1996 йилда экологик менежментни юритувчи 1491 та юридик шахслар рўйхатга толинган бўлса, 2000 йил – 22 897, 2004 йил – 72 877, 2010 йил 235 435 таси халқаро стандартларга жавоб бера оладиган экологик фаолият билан шуғулланмоқдалар.

Экологик менежмент ривожланиш тарихий босқичлари корпоратив бошқарувга қаратилган ғоялар тизими, яъни концепцияси билан ажралиб туради¹. Ушбу босқичларни экологик менежмент нуқтаи назардан қуйидаги гуруҳларга ажратиш ва номлаш мумкин: назоратлаш → тартибга солиш → бошқариш → комплекс бошқариш.

1970 йиллар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида давлат

¹ Чижикова. В. Практика сертификации систем управления окружающей средой на предприятии по ГОСТ Р ИСО серии 14000 / В. Чижикова // Стандарты и качество. – 2003. – № 2. – с. 88–91.

бошқарув органларига экологик назорат функцияси бериладиган бўлди. Ушбу назорат корхоналарда турли шакл ва кўринишдаги мослама қурилмаларни ўрнатишга, яъни завод ва фабрикаларнинг қувурларидан чиқаётган чиқиндиларни текшириб бориш ва тегишли жавобгарликка тортиш нуқтаи назардан қаралади. Бу ҳолат атроф-муҳитни ифлослантираётган корхоналар учун жуда қимматга туша бошлади. Натижада корхоналарни ички экологик корпоратив бошқарув тизимини жорий қилинди. Лекин, ушбу мажбурий чоралар катта самара бермади, яъни “Қувурнинг охири” кўринмай қолди.

1983 йил БМТнинг Халқаро атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ривожланиш комиссияси тузилди ва унга “Брундтланд комиссияси” деб ном берилди, чунки комиссия раиси этиб норвегиялик давлат ва жамоат арбоби Гро Харлем Брунтланд сайланди. У 1987 йил БМТ Саммитида “Бизнинг умумий келажагимиз” мавзусидаги маърузасини қилди. Маърузада Г.Х.Брундтланд иқтисодиёт кишиларнинг қонуний эҳтиёжларини қондириши керак, лекин унинг ўсиш чегараси планетамизнинг экологик имкониятларидан ошиб кетмаслиги лозим, деган талабни бутун дунё ҳамжамияти олдига қўйди. Натижада, 1980 йилларда ўзини ўзи экологик корпоратив бошқариш функцияси юзага келди. Ривожланган мамлакатларда “Чиқиндирсиз технологиялар”га асосланган иқтисодиёт пайдо бўла бошлади.

1992 йилнинг июнида Бразилиянинг Рио-де-Жанейрода бўлиб ўтган халқаро конференцияда 179 та давлатдан келган юкори мартабали раҳбарлар Ер планетаси муаммоларига бағишланган қизиқарли ва унумли учрашувлари натижасида 700 бетлик “XXI аср кун тартиби”ни қабул қилдилар. XXI асрга келиб “Барқарор ривожланиш концепциясини”, яъни иқтисодиёт ривожланиш, ижтимоий муҳофазалаш, экологик хавфсизликни таъминлашнинг ягона бир тизимда турувчи ва бир пайтнинг ўзиде уни амалга оширувчи жараён эканлиги тан олинди. 2010 йил ЎзР Президенти И.Каримов ҳам ўзининг БМТнинг Мингйиллик ривожланишга бағишланган Саммитида қилган маърузасида ушбу концепцияни маъқуллади ва Ўзбекистон ҳам ушбу жараёнга фаол кириша боришини таъкидлади.

Экологик менежмент

Мақсади:

Экологик хавфсизликни таъминлаш учун муассаса, корхона ва ташкилотларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат унсурларини қайта тиклашга қаратилган бошқарувни амалга ошириш

Вазифалари:

- экологик менежмент концепциясини ишлаб чиқиш;
- тегишли дастур, режа ва қарорларни қабул қилиш;
- экологик менежментга доир кадрларини танлаш ва уларни ваколат вазифаларини белгилаш;
- кундалик, ҳафталик, ойлик, йиллик идоравий назорат ва мониторинг тизимини жорий қилиш;
- табиат компонентлари (унсурлари) кадастрини яратиш;
- корпоратив йиғилишларда тегишли масалани кун тартибига киритиб бориш;
- экологик тусдаги фавқулодда вазиятларда жамоа хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ва уни синовдан ўтказиш;
- жамоанинг экологик онг ва маданиятини кутаришга оид тадбирларни уюштириш ва уни реализация қилишга эришиш;
- давлат, жамоат, ҳамжамият бошқарув органлари билан мазкур масала юзасидан ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ҳ.к.
- экологик танлов, конкурс ва ўйинларни ташкил этиш ва ҳ.к.

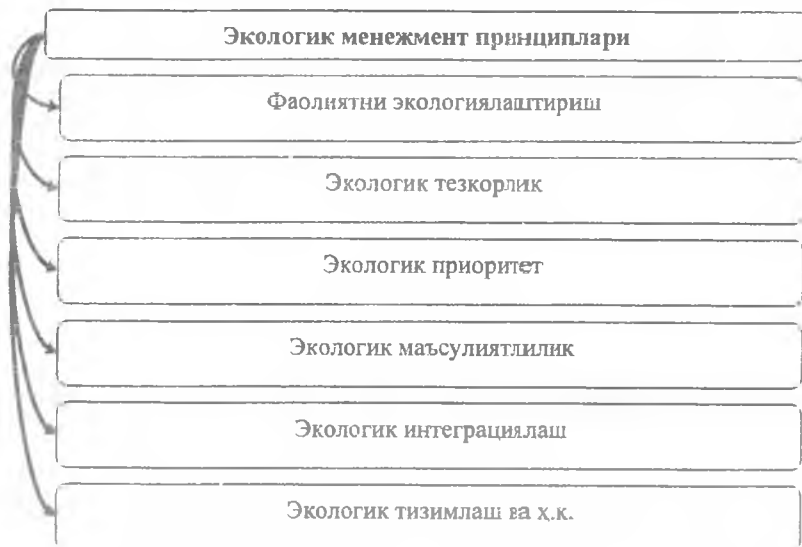
Экологик менежментнинг мақсади – экологик хавфсизликни таъмин-лаш учун муассаса, корхона ва ташкилотларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат унсурларини қайта тиклашга қаратилган бош-қарувни амалга ошириш.

Экологик мақсад корпоратив бошқарув мазмуни ва моҳиятига қараб турли шаклда акс эттирилади. Ишлаб чиқариш корхоналарида экологик менежмент мақсади хизмат кўрсатиш муассасаларидан тубдан фарқ қилиши мумкин.

11-чизма. Экологик менежментнинг тузилиши

12-чизма. Экологик менежмент принципилари

Экологик менежментнинг вазифалари – экологик менежмент-нинг асосий мақсадидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириладиган чора-тадбирлар.

Экологик менежментнинг тузилиши – муассаса, корхона ва ташкилотларда экологик бошқарувнинг зарурий қисмлари. Улар тизимлашган кўринишдаги куйидаги элементлардан иборат:

- Тасдиқланган ички экологик сиёсат.
- Экологик менежмент учун жавобгар шахслар.
- Экологик ҳуқуқий-норматив ҳужжатларни назорат қилиш.
- Фаолиятнинг экологик баҳолаш ва индентификациялаш тартиби.
- Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш мақсади ва вазифаларини белгилаш.
- Даврлаштирилган экологик дастурларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш.
- Экологик менежмент тизимини ҳужжатлаштириш.
- Жараёнларни экологик жиҳатдан бошқариш.
- Экологик таълим ва тарбияни йўлга қўйиш.

• Ҳаракатларни тартибга солиш ва оғоҳлантириш механизмини яратиш.

• Экологик аудит оққали фаолиятни даврий баҳолаб бориш.

• Раҳбарият томонидан экологик фаолиятни таҳлил қилиб бориш.

Экологик менежмент принциплари – корпоратив экологик бошқарувда амал қилиниши керак бўлган йўналтирувчи қондалар. Уларга:

Фаолиятни экологиялаштириш – минитехнотизимларда барча фаолиятни экологик жиҳатдан қараб чиқиш.

Экологик тезкорлик – экологик муаммоларни тез ва ўз вақтида ҳал этиш.

Экологик приоритет – экологик муаммоларни биринчи навбатда ечимини топиш.

Экологик масъулиятлилиқ – барча бошқарув қарорларининг экологик оқибатларга нисбатан масъулиятини ошириш.

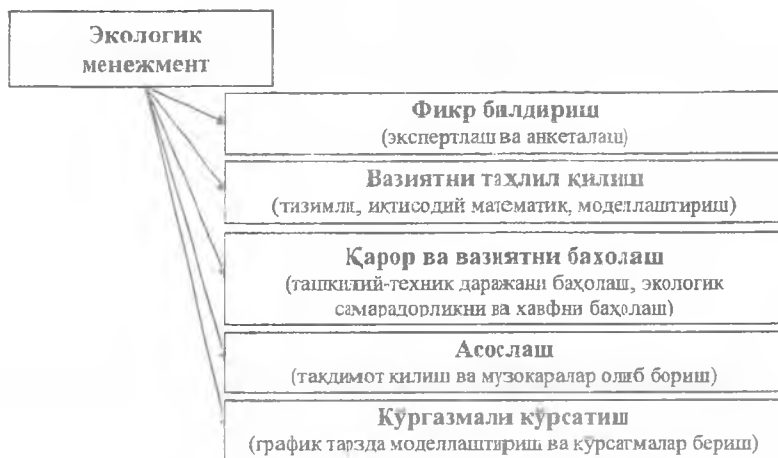
Экологик интеграциялаш – корхона, ташкилот ва муассасаларнинг умумий бошқарув тизимига экологик бошқаришни интеграция қилиш.

Экологик тизимлаш – экологик масалаларни қисмларга ажратиш ва уларни уларни ҳал этиш нуқтаи назаридан иерархик поғонага жойлаштириш.

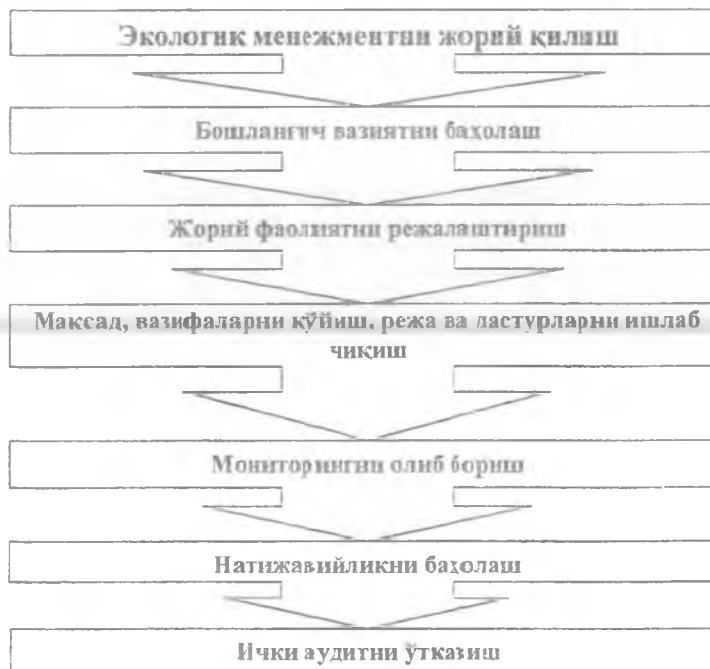
13-чизма. Экологик фаолиятни режалаштириш

Т/р	Экологик фаолият режасига киритиладиган масалалар	Изоҳ
1.	Ички ва ташқи экологик фаолиятни ташкил этиш	Фаолият самарадорлигини ошириш учун йўналтирилган чоратадбирлар
2.	Ходимларни мотивациялаш ёки иштиёқини уйғотиш	Ходимларга экологик масалаларни ҳал этишнинг фойдали эканлигини ақлатиш
3.	Ички экологик назорат ва мониторинг	Экологик талафотларни олдини олишни профилактикалаш
4.	Экологик фаолиятни таҳлил қилиш ва баҳолаш	Тегишли маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш ва тегишли қарорларни қабул қилиш
5.	Экологик бошқарув ва менежмент тизимини кўриб чиқиш ва такомиллаштириш	Экологик бошқарув фаолияти натижасига кўра тегишли қарорларни қабул қилиш

14-чизма. Экологик менежмент методлари

15-чизма. Экологик менежментни жорий қилиш механизми

Экологик фаолниги режалаштириш – экологик фаолият хавфсизлигини таъминлаш учун муайян муддатга (тактик ёки стратегик ривожланиш нуқтаи назаридан) мўлжалланган амалга ошириладиган ҳаракатлар ва чора-тадбирларни тартибга солиш ва тизимлаштириш.

Экологик менежмент механизми – корпоратив даражада экологик қонунчилик тизимига оид ҳуқуқий-меъёрий нормаларни муассаса, корхона, ташкилотда жорий этиш жараёни.

16-чизма. Ўзбекистон Республикасида экологик бошқарув тизими

Давлат бошқаруви – 1. Ваколатли давлат органларининг табиий ресурслардан фойдаланиш ҳамда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ижро этиш ва фармойиш бериш фаолиятидир (Экология ҳуқуқи, –Т.: “Адабиёт жамғармаси”, 2001. – 64-б.).

Адабиётларда давлатнинг ижроия ҳокимият органларининг фаолияти экологик фармойишлар бериши уларнинг юридик ва жисмоний шахсларга мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқидир, дейилган. Лекин бу ўринда президентлик институти, олий қонун чиқарувчи ҳокимият, суд ҳокимияти, ҳуқуқни муҳофаза қилиш давлат органларининг экологик функциялари инобатга олинмай қолаётти. Ваҳоланки, уларнинг ҳам экологик муносабатларини тартибга солишдаги аҳамияти, айниқса, Ўзбекистонда жуда бекиёсдир. Маъмурий ҳуқуқда давлатнинг маълум бир ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда умумий ва махсус ваколат доирасидаги органлари ажратиб олинади. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 2-бўлимида давлат ҳокимияти ва бошқарув (тўғрироғи, ижро этувчи) идораларининг экологик муносабатларни тартибга солишдаги ваколатлари берилган. Уларга умумий ваколатланган – Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, ҳокимиятлар, махсус ваколатланган Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси киритилган. Лекин экологик нормаларни қабул қилиш ҳамда уларни амалга татбиқ этиш жараёни серқирра тизим ва ўта муҳим масала.

Давлатнинг экологик бошқаруви – ўз ваколат доирасида давлат бошлиғи, ҳокимияти, ижро этувчи давлат органлари ва уларнинг экологик муносабатларни тартибга солишдаги фаолияти.

Давлатнинг экологик бошқарувини ҳуқуқшуносликда давлатнинг экологик функцияси деб ҳам аталади. Функция эса ваколат доирасидан келиб чиқадиган фаолиятдир. Давлатнинг экологик бошқаруви икки кўринишда – умумий ва махсус давлат органларининг функцияси орқали амалга оширилади.

Давлатнинг умумий экологик бошқаруви – давлат бошлиғи ва ҳокимиятининг ўз ваколатлари доирасида экологик муносабатларни тартибга солиш функцияси.

Ушбу фаолият Ўзбекистон Республикаси бутун ер кенглиги доирасида амалга ошириладиган бўлса давлатнинг марказий органларининг экологик бошқаруви, агарда ушбу органлар муайян маъмурий-худудий бирликларда экологик бошқарувни амалга

оширса – умумий куринишидаги маҳаллий экологик бошқарув, дея этироф этилади. Давлат раҳбари ва ҳокимиятининг экологик функциялари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, тегишли конститу-циявий қонун ва қонуларда акс эттирилган.

Нодавлат нотижорат ташкилот (ННТ) – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этиладиган, даромад (фойда) келишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимлайдиган ўзини ўзи бошқарини ташкилоти.

ННТнинг экологик бошқаруви демократик давлат ва фуқаролик жамиятини куришда уларнинг фаолиятини эркинлаштириш ва уларга ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида улкан ваколатлар беришдан иборат.

17-қизма. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг экологик ваколатлари

Давлат бошлиғи, ҳокимияти ва бошқарув органлари	Экологик ваколатлари
<p>Ўзбекистон Республикаси ПРЕЗИДЕНТИ</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига мувофиқ равишда давлат бошлиғи ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминловчи шахс сифатида</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Фуқароларнинг экологик хавфсиз муҳитда яшаш ҳуқуқлари ва эркинликлари, миллий экологик қонуничиликка риоя этилишининг кафили; ✓ экологик масалаларга доир музокаралар олиб боради ҳамда ЎЗРнинг шартнома ва битимларини имзолайди, республика томонидан тузилган экологик тусдаги шартнома, битим ва унинг қабул қилинган мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди; ✓ ЎЗР Олий Мажлисига мамлакат ички ва ташқи экологик сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим масалалари юзасидан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга; ✓ республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида баҳамжihat ишлашини таъминлайди; ✓ экология ва атроф-муҳит муҳофазаси йўналишидаги вазирликлар давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан тугатади, шу масалаларга доир фармонларни кейинчалик ЎЗР Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади; ✓ ЎЗР Олий Мажлисининг Сенатига Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади; ✓ республика давлат бошқаруви органларининг ва ҳокимларнинг қабул қилган экологик ҳужжатларини улар қонун ҳужжатлари нормаларига номувофиқ бўлган ҳолларда тўхтатади, бекор қилади; ✓ ЎЗР экологик тусдаги қонуларни имзолайди ва эълон қилади; қонунга ўз этирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун ЎЗР Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли; ✓ фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йиррик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда

	<p>фуқароларнинг экологик ҳавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, ЎзРнинг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида ЎзР Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади. Экологик тусдаги фавқулодда ҳолат жорий этиш шартлари ва тартиби қону ва билан белгиланади;</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзР орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан экология соҳасида олиб борган ижобий фаолиятларини мукофотлайди, малакавий ва фахрий унвонларни беради; ✓ ЎзР Конституцияси ва қонуларида назарда тутилган бошқа экологик тусдаги ваколатларни ҳам амалга оширади.
<p>Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ ВА СЕНАТИ</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзРнинг Конституциясига экологик тусдаги моддаларни қабул қилади, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритади; ✓ атроф-муҳит муҳофазасига оид конституциявий қонулар ва қонуларни қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритади; ✓ ЎзР ички ва ташқи экологик сиегатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилади; ✓ ЎзР қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва экологик ваколатларини белгилайди; ✓ ЎзР таркибига янги экологик йўналишдаги давлат тузилмаларини қабул қилади ва уларнинг ЎзР таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлайди; ✓ ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг тақдимиға бивоан Давлат бюджетида экологик муммоларнинг ечимини топишга оид маблағларни ажратишни қабул қилади ва унинг ижросини назорат этади; ✓ экологик солиқлар ва бошқа мажбурий туловларни жорий қилади; ✓ экология борасидаги давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этади; ✓ ЎзР Президентининг атроф-муҳитни муҳофаза қилишга тегишли бўлган вазирлик, давлат қўмитаси ва давлат бошқарувиининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш туғрисидаги фармонларини тасдиқлайди; ✓ мамлакат ижтимоий-иқтисодий, жумладан экологик ривожланишининг долзарб масалалари юзасидан Бош вазирнинг ҳисоботларини эшитидаи ва муҳокама қилади; ✓ ЎзР Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари буйича вакили ва унинг уринбосарини сайлайди; ✓ ЎзР Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда экологик ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини ўзайтириш ёки тугатиш туғрисидаги фармонларини тасдиқлайди; ✓ халқаро экологик тусдаги шартномаларни ратификация ва денонсация қилади; ✓ атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир парламент назорати ва ЎзР Конституциясида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.
<p>Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 79-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзР Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг уринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг уринбосарларини экологлардан сайлайди; ✓ ЎзР Бош прокурорининг тақдимиға бивоан Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Ўзбекистон экоҳаракат вакиллари депутатларини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш туғрисидаги масалаларни хал этади; ✓ Ўз экологик фаолиятини ташкил этиш ва палатанинги ички экологик тартиб қончалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади; ✓ экологик сиегат ва ҳаёт соҳасидаги ў ёки бу масалалар юзасидан,

	шунингдек давлат ички ва ташқи экологик сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилади.
<p>Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ СЕНАТИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 80-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзР Президентининг тақдимига биноан ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлайди ҳамда уни лавозимидан озод этади; ✓ ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг ҳисоботини эшитида; ✓ уз фаолиятини ташкил этиш ва палатаниннг ички экологик тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади; ✓ сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, жумладан экологик ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи экологик сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш қиради.
<p>Ўзбекистон Республикаси ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит, жумладан экологик сиёсат юритилиши, экологик фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқиши ва амалга оширилиши учун жавобгар; ✓ фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади; ✓ давлат ва ҳўжалик бошқаруви органларининг экологик фаолиятларини мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг экологик фаолияти устидан қонунда белгиланган тартибда назоратни таъминлайди; ✓ ЎзР экологик тусдаги қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, ЎзР Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди; ✓ ЎзР Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий, жумладан экологик ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади; ✓ ЎзР Конституцияси ва қонунларида назарда тутилган бошқа ваколатларни ҳам амалга оширади.
<p>Ўзбекистон Республикаси МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ экологик қонунийликни, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг экологик ҳафсизлигини таъминлайди; ✓ ҳудудларни экологик жиҳатдан ривожлантиради; ✓ атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий экологик солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари экологик жамғармаларни ҳосил қилади; ✓ маҳаллий коммунал ҳўжалиги атроф-муҳитга таъсирини камайтириш юзасидан раҳбарликни амалга оширади; ✓ уз ваколат доирасида атроф-муҳитни муҳофаза қилади; ✓ экологик тусдаги норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда ЎзР Конституцияси ва қонунларига зид келмайдиган бошқа экологик ваколатларни ҳам амалга оширади.
<p>Ўзбекистон Республикаси ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ДАВЛАТ ҚўМИТАСИ 19% ил 26 апрелда қабул қилинган Низомига мувофиқ</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табiiй ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш устидан давлат назоратини амалга оширади; ✓ табiiтнинг муҳофаза қилишга доир фаолиятни тармоқлараро комплекс бошқаради; ✓ табiiтнинг муҳофаза қилиш ҳамда ресурсларни тежаш борасида ягона сиёсатни ишлаб чиқади ва амалга оширади; ✓ атроф-муҳитнинг экологик ҳолати қўлай бўлишини таъминлайди ва экологик вазиятни соғломлаштиради.

ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ДАВЛАТ ҚЎМИТАСИ

бўйсунди ва ҳисобот беради	Олий Мажлис
амал қилади	ЎзР Конституциясига, қонунларига, Олий Мажлис
булинади	ҚҚР қўмитасига, вилоят ва Тошкент шаҳар
қарорлари ижро этилади	вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, юридик ва жисмоний шахслар томонидан
қарорларни қабул қилиши мумкин	вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда идоралар билан биргаликда ва келишилган ҳолда
бошқарувни амалга ошириш	давлат ҳокимият ҳамда бошқарув органлари билан келишилган ҳолда назоратни ва тармоқлараро
ҳалқаро ва минтақавий муаммоларни ҳал қилиш	бошқа давлатларнинг тегишли табиатни муҳофаза қилиш органлари ва ташкилотлари билан ҳамкорликда
мувофиқлаштириб боради	соғлиқни сақлаш ва Ички ишлар вазирликлари, Саноатда ишларни бехатар олиб бориш ва қўғчилик назорат агентлиги, Урмон бош бошқ., Ўзгеокадастр, Бошгидромет, Давлат стандарти ва бошқа экологик назорат органлари фаолиятини
ҳамкорлик қилади	жамоат бирлашмалри ва аҳоли билан
принципларига амал қилади	кенг қурамда иқтисодий таъсир этишни қўллаш, экологик фаолиятни рағбатлантириш, илмий-техник ютуқларни кенг жорий қилиш
ишлаб чиқаради, гасдиқлайди ва ташкиллаштирилади	экологик меъёрларни, экологик қоида ва стандартларни, экологик жамғармаларни
амалга оширади ва таҳлил қилади	экологик назоратнинг услубий раҳбарлигини, атроф-муҳит мониторингини
ҳақ ундиради ва олиб боради	табиатни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун давлат экологик экспертизасини
бошқаради, юритади ва тақлиф қилади	қуриқхона иштини, алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг давлат кадастирини ва янгиликни ташқил қилишни
қатнашади, келишади ва тасдиқлайди	табиатни муҳофазасига қаратилган ва янги объектларни қабул қилиш ва ишга туширишда, ҳужалик фаолияти учун бериладиган ерларни танлаш ва ажратишни, "Қизил китоб" тўғрисидаги Низомни

19-чизма. Экологик йўналишдаги нодавлат нотижорат ташкилотлари (ЭННТ) ва уларнинг ҳуқуқий фаолиятлари

20-чизма. Ўзбекистон экологик ҳаракати (Экоҳаракат)
жамоат бирлашмасининг ҳуқуқий мақоми.

Э К О Х А Р А К А Т	2008 йил 2 августда юридик шахс сифатида ташкил топди
	2008 йил 20 сентябрда рўйхатдан ўтди
	Шiori – <i>Соғлом муҳит – инсон саломатлиги</i>
	Мақсади - <i>Ўзбекистонда аҳолининг қулай атроф-муҳит ҳолатини таъминлаш, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитини муҳофаза қилиш, табиатдан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасидаги ҳуқуқларини рўёбга чиқариш ва унга риоя этиш имкониятларини яратиш</i>
	Ишлаш тартиби - <i>Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишига мувофиқ равишда фаолият олиб бориш</i>
	Фаолият принциплари – <i>қонунийлик, ўзини ўзи бошқариш ва ошкоралик</i>
	Бошқарув органлари – <i>Конференция, Марказий Кенгаши, Ижроия қўмити</i>
ЎзР Олий Мажлисига вакиллиги – <i>15 нафар депутат ҚҚР, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан унинг Республика Конференциясида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Экоҳаракат депутатлари Олий Мажлисининг барча қўмиталарида унинг мақсадидан келиб чиққан тарзда қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда фаолият юритадилар</i>	

1999 йил 14 апрелдаги «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги қонун нодавлат идоралар фаолиятининг ҳуқуқий асоси ҳисобланади. ННТнинг экологик-ҳуқуқий мақоми ўзи тўғрисидаги қонун, сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари, диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунларда ҳам белгилангандир. Уларга республикада фаолият юритувчи миллий, халқаро, чет эл нодавлат

нотижорат ташкилотлари кириши мумкин. Ушбу ташкилотлар ихтиёрийлик асосида ташкил этилган жамғарма, уюшма, клуб, ассоциация, кўмита ва ҳаракатларга бирлашиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда 2014 йилга келиб 120 тадан зиёд экология ва саломатлик йўналишидаги ННТ ташкилотлари тузилган. Айрим мамлакатларда «Кедр», «Гринпис», «Яшиллар партияси» каби экологик оқимлар фаолият юргизишмоқда. Бу ҳам аҳолининг экологик бошқарувда қатнашишининг бир йўли, чунки илмий-техника революцияси табиатга «бостириб» келар экан унинг зарарли оқибатларининг олдини олиш, авваламбор, фуқаролар, уларнинг мақсадли ва қонуний уюшмаларининг хоҳиш ва иродасини инobatга олган тарзда экологик муносабатларни тартибга солинишини тақозо этади.

21-чизма. “Экологик бошқарув” билан “Экологик менежмент”нинг фарқи

Т/р	Экологик бошқарув	Экологик менежмент
1.	Ҳамжамият, давлат ва жамоат томонидан олиб борилади	Муассаса, ташкилот ва корхоналар томонидан олиб борилади
2.	Экологик қонунчилик талабларидан келиб чиққан тарзда ташқи мотивациялашган фаолият	Самарадорлик ва манфаатдорлик тамойилларига асосланган ички мотивациялашган фаолият
3.	Мажбурий фаолиятга асосланган	Ташаббускор ва ихтиёрий фаолиятга асосланган
4.	Кўрсатма ва лавозим мажбуриятлари доирасидаги фаолият	Раҳбарнинг шахсий хусусиятлари – касбий даража, тажриба ва маҳоратини акс эттирувчи натижавий фаолият
5.	Бошқарув жараёнини натнжадан устун қўйилади	Натижавий жараёндан бошқарув жараёнини устун қўйилади
6.	Салбий натижаларни инкор этади	Салбий натижалардан фаол фойдаланилади
7.	Бошидан формаллашган, консерват-лашган ва чекланган	Бошидан фаоллашган, янги инновацион характерга эга бўлган, ижодий йўнал-тирилган
8.	Фаолият самарасини ошириб кўрса-тишга, имитация қилишга қаратилган ва ҳ.к.	Фаолият самарасини ошира олмайдиган, имитация қилишнинг имкониятининг пастлиги ва сохталаштиришнинг иложи камлиги ва ҳ.к.

22-чизма. Экологик менежментнинг асосий талаблари

Экологик менежментнинг асосий талаблари – корпоратив муқофда экологик бошқарувни амалга оширишда лозим бўлган бирламчи қоидалар мажмуаси.

Экологик менежмент самарадорлигини таъминлашда мутахассислар (Э.С.Навасардова, 2002, 2007; Экология ҳуқуқи, 2003, А.Н.Нигматов, 2004, 2012, 2014 ва бошқ.) уч муаммонинг ечимини топишни тавсия этадилар: экологик баҳолаш, кадастр, мониторинг ва назорат тизимини йўлга қўйиш; экологиялаштирилган технологияларни женг жалб этиш; ходимларнинг экологик онги ва маданиятини кўтариш. Кейинги иски муаммонинг ечими корхона, ташкилот ва мусасаларнинг изчил экологик бошқарув ва назоратини йўлга қўйиш билан узвий боғлангандир.

Юқориди келтирилган экологик менежмент тизими қисмлари, албатта, маъна шундай кетма-кетликда ва иерархик поғонада туради. Уларнинг бирисиз иккинчисини амалга ошириш ёки бошқарув механизмининг юритишнинг имконияти йўқ. Корпоратив объектни аниқламай туриб, уларнинг ўзига хос сифат ва сон кўрсаткичларининг ҳолатини айта олмаймиз. Минитехнотизим компонентларининг ҳолати, даражаси уларнинг сифати, таркиби ва сони экологик кадастр учун индикатор бўлиб хизмат қилади ва ҳ.к. Ҳеч қачон экологик мониторингнинг тизим компонентларини

баҳоламай ёки кадастрини олиб бормай туриб ўтказилиши мумкин эмас. Экологик бошқарувнинг энг асосий элементлари – экологик кадастр, назорат ва экспертизадир. Чунки уларнинг амалдаги ҳолати қайси бир технотизимда яхши йўлга қўйилса, ана шу даргоҳда экологик менежмент механизми ҳаракатда бўлади ва у самара беради.

23-чизма. Экологик кадастрни олиб бориш объектлари.

Экологик кадастр – экотизим ва унинг табиий ва техноген ўзгарган унсурларини жойлашуви, ҳуқуқий мақоми, миқдор, сифат тавсифлари ва баҳоси тўғрисидаги янгилашиб туриладиган (ўзгарувчан) маълумотлар ва ҳужжатлар тизими. Экологик кадастр объектлари турли мамлакатларда турлича белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасига биноан экологик кадастр объектларига 11 та кадастрлаш объекти киритилган.

Экологик кадастрни юритишда ҳудудни тўлиқ қамраб олишлик, фазовий координатларининг ягона тизимини қўллаш, методологик умумийлик, ахборотнинг аниқлиги ва оммавийлиги каби ҳуқуқий принципларга асосланилади.

Корпоратив миқёсдаги экологик кадастр объектлари – корхона, муассаса, ташкилотнинг табиий ва техноген ўзгарган унсурларини (компонентларини) жойлашуви, ҳуқуқий мақоми,

миқдор, сифат тавсифлари ва баҳоси тўғрисидаги янгилашиб туриладиган (ўзгарувчан) маълумотлар ва ҳужжатлар тизими.

Корпоратив миқёсда кадастрларни юритиш тартиби ЎзР Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонун ва у асосида қабул қилинган қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида олиб борилади ва тегишли давлат органлари томонидан тасдиқланади. Масалан ер кадастри 1998 йил 6 августда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида қишлоқ ҳўжалигига мўлжалланган ерларни сифат, иқтисодий ва қиймат баҳосини аниқлашнинг Муваққат услуги»га биноан ерларнинг меъерий баҳолари, банклардан ипотека қарзлари беришда, хусусий турар жойлар қуриш учун ер ажратиб бериш, фермер ҳўжалигига қўшимча ер бериш ва ер солиғи ставкаларини аниқлаш каби ҳолларда ер участкасининг дастлабки (бошланғич) баҳоси белгиланади. Республикамизда бошқа табиий объектларни кадастрлаш бўйича ҳам Низомлар ишлаб чиқилган ва амалда татбиқ қилинмоқда.

Экологик кадастр объектлари бўйича ҳужжатлар – минитехнотизим ва унинг компонентларига нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқларни тасдиқловчи ҳужжатлар, йиғма жилди, картаси (плани), китоби, ҳолати ҳақидаги ҳисоботлар.

24-қизма. Экологик назорат объектлари, шакллари, турлари ва методлари

Экологик назорат — экологик муносабат субъектлари фаолиятларини ваколатланган давлат органлари, нодавлат нотижсизорат ташиқлотлари ва жамоат бирлашмалари томонидан текшириб бориш ва тегишли чораларни қўллаш.

Экологик назорат даврий кузатишни олиб бориш, экологик қонун ҳужжатларида кўрсатилган меъёр ва қоидаларнинг бажарилишини текшириб бориш ҳамда тегишли юридик оқибатларни келтириб чиқариш, давлат ва ички экологик хавфсизликни таъминлашга қаратилган дастур, режа ва лойиҳаларини рўёбга чиқариш каби вазифаларни бажариш учун олиб борилади.

Экологик менежментнинг назорат тизими – экологик муносабатларнинг даврий ўзгаришини экологик кадастр маълумотларига асосланган ҳолда кузатиб бориш; олинган маълумотларни умумлаштириши ва тегишли чора-тадбирларни қўллаш; ходимларнинг экологик фаолиятларини баҳолаш; тегишли ҳулосалар чиқариш ва чора-тадбирларни белгилаш; жисмоний шахсларнинг экологик фаолиятларига лицензиялар бериш; ноэкологик фаолият юритаётган шахсларнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизликларини оғоҳлантириши, ҳуқуқларини чеклаш, фаолиятларини бекор қилиш ёки тўхтатиб туриши ҳамда тегишли жавобгарликка тортиши ёки уларни рағбатлантириши кетма – кетлиги.

Экологик мониторинг – экологик назоратнинг биринчи босқичи бўлиб, у атроф табиий муҳит ва табиий ресурсларнинг даврий ўзгаришини (кадастр маълумотларига асосланган тарзда) кузатиб бориш, ҳисобга олиш, баҳо бериш ва истиқболини белгилаш тизими. У миллий, регионал (минтақавий) ва глобал миқёсда олиб борилади.

Ўзбекистонда умумий экологик назорат органлари – *Олий Мажлис* (экологик қонунлар ва ўз қарорларининг бажарилишини назорат қилади), *Президент* (экологик хавфсизлик ва давлат экологик назорати хизматларини тузади, уларнинг раҳбарларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади), *Вазирлар Маҳкамаси* (экологик қонун ва қонун ости норматив ҳужжатлар, жумладан, дастур, режа ва лойиҳаларнинг бажарилишини назоратлайди), *Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари* (ўз ваколат доирасида

экогизимларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича назорат ишларини) олиб борадилар.

Ўзбекистонда махсус ваколатланган экологик назорат органлари – *Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси* (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат мажмуаларини қайта тиклаш устидан комплекс давлат назорати). *Соғлиқни сақлаш вазирлиги* (атроф-муҳит санитарияси, гигиенаси ва эпидемиологик ҳолати бўйича назорат), *Санжаатда ва қончилиқда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш инспекцияси* (халқ хўжалиги тармоқларида ер ости ва усти минерал бойликларидан фойдаланиш ишларини табиат ҳолатига кескин зарар етказмайдиган қилиб олиб борилиши), *Ички ишлар вазирлиги* (жойларда экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган профилактик назоратга қўмаклашиш, жамоат жойлари тозалигини назоратлаш, автотранспортдан атмосфера ҳавосининг ифлосланишини ва шовқинланишини назорат қилиш, табиий ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғинга қарши туриш ҳолатини назорат), *Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги* (қишлоқ хўжалиги ер, сув ва ўрмон фондларидан унумли фойдаланиш ҳамда уларнинг муҳофаза қилинишини назорат), *Ер ресурслари, давлат кадастрлари, картография давлат қўмитаси* (ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан назорат) каби давлат идораларининг тегишли йўналишлар бўйича жисмоний ва юридик шахслар, давлат органларининг экологик фаолиятини тешкириб бориши ва тегишли жавобгарликларга тортиши ёнги унга оид тақдимномаларни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига киритиши.

Экология соҳасидаги идоравий назоратни – *давлат ва жамоат уюшмалар ва идораларнинг экологик хизматларини ўз тасарруфидаги корхона, муассаса ҳамда ташкилотларини текшириш, тегишли жавобгарликларга тортиш ёнги унга оид тақдимномаларни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига киритиш.*

Экология соҳасидаги корпоратив назорат – *корхона, ташкилот, муассасалардаги назорат хизматлари томонидан экологик фаолиятни текшириш ва тегишли жавобгарликка тортиш.*

Бу ўринда миллий қонунчиликларда қўпинча акс этмай қолган муасасани алоҳида таъкидлаб ўтиш даркор. Чунки *таълим соҳаси ёки илмий-тадқиқот муассасаларида* экогизимлардан оқилона

фойдаланиш, янги турдаги маданий ўсимликлар, химикатлар ва дориларни яратиш, уларни синаб кўриш мобайнида ишлаб чиқариш фаолиятининг экологик талабларга жавоб беришини назорат қилиш ҳам экологик хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Идоравий ишлаб чиқариш ва жамоатларнинг экологик назоратининг ташкил этилиши, фаолият юритиши, ҳуқуқ ва мажбуриятлари тегишли ички норматив ҳужжатлари ва низомларида берилади.

Экология соҳасидаги жамоат назорати – *нодавлат ташиқлотлари, жамоат бирлашмалари, ўзини ўзи бошқарув бўлинмаларини экологик фаолиятни текшириши ва тегишли жавобгарликка тортишни ташкиллаштириши.* Унда экологик назорат – фуқаролар йиғи кенгаши, кенгаш қошидаги махсус экологик комиссиялар ёки шахслар, экологик назорат инспекторлари, меҳнат жамоалари, фаол мутахассислар гуруҳи, жисмоний шахслар томонидан олиб борилади.

Экологик экспертиза – *режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган ҳужжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини рўёбга чиқариш мумкинлигини аниқлаш.* Экологик экспертизанинг асосий мақсади ва вазифалари мўлжалланаётган ҳужжалик, бошқа хил фаолиятни режалаштириш ҳамда амалга оширишдан аввал, ушбу фаолиятни экологик талаблар, хусусан, фуқаролар соғлиғига қай даражада таъсир этиши мумкинлигини аниқлаш, шунингдек, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг экологик талабларга жавоб бера олиши етарлилиги ва илмий асосланганлигини аниқлашдан иборат.

Экспертиза сўзи лотинчада «expertus» – тажрибали, деган сўздан олинган бўлиб, у маълум бир масалани тажрибали мутахассис томонидан ёритиб берилиши демакдир. Экспертиза турли фан ва ҳужжалик соҳаларида турлича кўринишда намоён бўлиб, воқеа ва ҳодисаларни тўғридан-тўғри белгилаш, ўлчаш ва аниқлаш имконияти бўлмаган тақдирда, ушбу соҳадаги мутахассислар ҳулосасига муҳтож ҳолатларни ҳам инобатга олади.

Ўзбекистон Республикаси экологик қонунчилигида илк бор экологик экспертиза 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг махсус VI бўлим 24–27-

моддаларида ёритиб берилди. Ушбу қонуннинг 4-моддасида эса экологик экспертизанинг мажбурийлик принципи белгилаб қўйилди. Лекин Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун экологик экспертизанинг императив (қатъий) шартларини белгилади, холос. Унинг асл моҳияти, турлари, олиб бориш методлари, муддатлари, принциплари ва объектлари эса ёритилмай қолган эди. 2000 йил 25 майда қабул қилинган ва шу йилнинг 1 июлидан кучга кирган «Экологик экспертиза тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳуқуқий-экологик механизмни шакллантиришда ва уни ҳаётга татбиқ қилишда катта ҳисса қўшди, десак асло муболага бўлмайди.

Экологик экспертиза объекти бўлиб давлат ва ички дастурлар, концепциялар, ишлаб чиқариш кучлари, ижтимоий ва иқтисодий соҳа тармоқларини жойлаштириш ҳамда ривожлантириш лойиҳаларини тузиш; барча турдаги қурилишлар учун ер участкаларини ажратиш, ҳужжатларни тайёрлаш ва ўтказиш; техника, технология, материаллар, моддалар ва маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар тайёрлаш; алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ва фавқулодда экологик вазият ҳамда экологик офат зона (тегра)лари мақомини бериш; шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш, уларни амалий қўллаш механизми ҳам экспертиза объекти бўлади ва улар, албатта, мутахассислар ҳулосасига муҳтождир.

Экологик экспертиза *давлат, жамоат ва иқтисослаштирилган фирмалар* томонидан ўтказилиши мумкин. Лекин *давлат экологик экспертизасидан* ўтиш инсон фаолиятининг юқорида санаб ўтилган ҳамма жабҳалари учун мажбурийдир. Шунинг учун ҳам маҳоус вақолатланган органларнинг турли мақомдаги эксперт бўлишлари томонидан ўтказилиши мумкин. Агарда ҳужалик ёхуд бошқа фаолият юргизувчи субъект (буюртмачи) давлат экологик эксперт комиссияси ҳулосасидан қоникмайдиган бўлса, у ўз эътирозини умумий ёки ҳужалик судларида қуриб чиқиш учун даъво билдириши мумкин.

Давлат экспертизасини ўтказиш муддати турлича белгиланади. Масалан Ўзбекистонда унинг муддати 30 кундан ошмайди ва айрим, ўта мураккаб шароитларда, бош давлат эксперти руҳсати билан 2 ойдан ошмаган муддатга узайтирилиши мумкин. Ушбу экспертиза фаолиятини молиялаш буюртмачилар ҳисобидан амалга оширилади.

Фуқаролар, фуқаролар йиғини, ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан *жамоат экспертизасини ўтказилиши* мумкин. Экологик экспертиза нуктаи назаридан, улар ўз маблағлари ҳисобига, давлат экспертизасидан ташқари мустақил ҳолда экологик экспертизани ўтказишлари мумкин. Фақатгина жамоат экологик экспертиза хулосаси тавсия кучига эга бўлади ва давлат экспертиза хулосасини текшириб кўриш ҳамда судга даъво эътирози билан чиқиш имконини беради.

Жамоат экологик экспертизасини ўтказиш учун фуқаролар, фуқаролар йиғини ёки жамоат ташкилотлари мустақил эксперт комиссиясига «Экологик оқибат аризасини» беришлари мумкин. Бу аризада улар икки масалани ёритишлари керак: экологик таваккалчиликни ҳисобга олган тарзда атроф табиий муҳит ҳолатининг бузилиш оқибатлари; экологик зарар оқибатларини тугатиш, атроф-муҳит ҳолатини тиклаш ва муътадиллаштириш учун зарурий чора-тадбирларни кўрсатишлари керак. Экспертларнинг вазифаси эса ушбу вазият ёки ҳолатни тўғри ёки нотўғрилигини исботлашдан иборат, холос. Агарда жамоат экспертизаси давлат экспертизаси хулосаси билан мос келмаса, унда ушбу низоли ҳолат ҳақида давлат экологик экспертизасини тайинловчи давлат органи, прокуратура ёхуд суд органларига мурожаат этиш орқали масалага ойдинлик киритилади.

Бозор муносабатларининг ўзига хос томонларидан бири турли кўринишдаги аудиторлик фаолиятини шакллантиришдан иборат. Аудит инглиз тилида «audit» — текшириш, яъни бухгалтерия китоблари, ҳисоботлари ва ҳужжатларини тафтиш қилиш, деган маънони англатади. Ўзбекистонда аудиторлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш 2000 йил 26 майдаги «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонун ва шу асосда қабул қилинган қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Экологик аудит – экологик муносабат субъектларининг бухгалтерия китоблари, ҳисоботлари ва ҳужжатларини тафтиш қилиш. Аудиторлик фаолияти аудитор (аудит фирма)лар томонидан тадбиркорлик фаолияти кўринишида амалга оширилади. Экологик аудит бирмунча ўзига хос кўринишга эга.

25-чизма. Экологик экспертиза турлари, принциплари, объектлари, субъектлари ва усуллари.

Экологик аудит уч хил: 1) ишлаб чиқаришда экологик экспертиза; 2) ҳудудий экологик экспертиза; 3) экологик консалтинг кўринишда олиб борилди.

Ишлаб чиқарилган объектларнинг экологик аудитлашнинг мақсади атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир талаб ва йўриқномаларга муассаса, ташкилот ва корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолияти тўғри келиши, табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари бўйича тавсияномаларни тайёрлаш ҳамда табиий ресурслардан фойдаланишдаги сарф-харажатларни текширишдир. Бундай текширув ишлари назоратловчи органлар билан бўладиган низоли ҳолатларда амалга оширилади.

26-қизма. АҚШда ҲФХМга таъсир этувчи экологик хавфларнинг хавфлилиқ даражаси (Логвиновский В.Д., 2002)

Т/р	Экологик хавфлар тури	Социологик сўровнома натижалари, %
1.	Хавфли чиқиндиларни кўмиш полигонларининг ишлатилаётганлиги	67
2.	Хавфли чиқиндиларни кўмиш полигонларининг ишламаяпганлари мавжудлиги	65
3.	Ёр усти сувларининг саноат корхоналари орқали ифлосланаётганлиги	63
4.	Нафть ва нефть маҳсулотларининг атроф-муҳитга ташланиши	60
5.	Озон қатламнинг емирилиши	60
6.	Саноат корхоналарида бўлаётган ҳалокатлар натижасида атроф-муҳитга етказилаётган зарар	58
7.	Радиоактив чиқиндилардан нурланиш	58
8.	Денгиз олди сувларининг ифлосланиши	54
9.	Қаттиқ чиқиндилар ва ахлатлардан атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши	53
10.	Қишлоқ хўжалигини юритиш натижасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши	51
11.	Тозалаш иншоотларини сувларни ифлослантириши	50
12.	Транспорт ҳаракати натижасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши	50
13.	Иссикхона самараси	48
14.	Ичимлик сувининг ифлосланиши	46

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Рахбарий адабиётлар

1. Каримов И. Танланган асарлар // 1996-2014 йй.-Т.: “Ўзбекистон”.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: “Ўзбекистон”, 2014.
3. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси.- Т.: “Адолат”, 2010.
4. “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 1998 . 5-6 -сон.
5. “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан мажбурий давлат ижтимоий сугуртаси тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2008. 37-38-сон.
6. “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий сугурта қилиш тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2009, 16-сон.
7. “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги 1761-сон қарори.
8. “Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 10 августдаги 242-сонли қарори.
9. “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисида”ги низом // Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги 286-сонли қарори.
10. Аҳоли ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари. -Т.: “Адолат”, 2007.
11. Национальный доклад “О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов Республики Узбекистан”. -Т.:“Chinor ENK”, 2013.

Асосий адабиётлар

12. Залесский Л.Б. Экологический менеджмент.—М.: “ЮНИТИ-ДАНА”, 2004.

13. Икромов Э.Ж. Фавкуллода вазиятлар ва жамоатчилик фикри.—Т.: “Адолат” 2004.

14. Кудратов О. Ганиев Т. Фавкуллода вазиятларда фуқаро муҳофазаси.—Т., 2005.

15. Масленникова И.С., Кузнецов Л.М., Пшенин В.Н. Экологический менеджмент.—СПб, 2005.

16. Нигматов А., Мужамедов Ш. Инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги.—Т.: Наврӯз, 2014.

17. Нигматов А. Экология нима.—Т., “Файласуфлар” нашриёти, 2014.

18. Нурхўжаев А, Ҳикматуллаев С. Табиий офатлар.—Т., ЎзР ФВВИ нашриёти, 2004.

19. Основы экологии и охрана окружающей среды / А. Г. Банников, А. А. Вакулин, А. К. Рустамов.—М.: “Колос”, 2003.

20. Пахомова А., Эндерс К. Рихтер Н. Экологический менеджмент.—СПб.: “Питер”, 2003.

21. Рамазонова Х. Фавкуллода вазиятлар учун тиббий ҳамширалар тайёрлаш.—Т., 2006 йил.

22. Ферару, Г.С. Экологический менеджмент.—М.: “Юпитер”, 2006.

23. Хакимов Р.Т. Правовое регулирование чрезвычайных ситуаций в Узбекистане и в странах СНГ.—Т., 2005.

24. Ҳаётини фаолият хавфсизлиги / А. Курбонов ва бошқ.—Т., 2005.

25. Экологический менеджмент / Т.А.Трифорова и др.—М.: “Академический проект”, 2005.

Қўшимча адабиётлар

26. Ergashev A., Ergashev T. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish.—Т., 2005.

27. ISO 14001, Environmental management systems. An easy-to-use checklist for small business. Are you ready

28. Sultonov R.S. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari.—Т. “Musiq”, 2007.

29. Белов С.В. Безопасность жизнедеятельности.—М. “Высшая школа”, 2001.

30. Декларация Конференции ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де Жанейро // Зеленый мир. – 1993. – № 3. – С. 2.
31. Ёрматов Г.Е. Хаёт фаолияти хавфсизлиги // Маърузалар матни. –Т., 2003.
32. Нигматов А., Пардаев Г. Экологик хавфсизлик ва барқарор ривожланиш / Қўшимча таълим учун қўлланма. –Т.: ТВПИ нашриёти, 2004.
33. Нигматов А.Н. Экологиянинг назарий асослари. –Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миглий жамияти” нашриёти, 2013.
34. Новиков Ю.В. Экология, окружающая среда и человек.–М.: “ФАИР-ПРЕСС”, 2002.
35. Основы устойчивого развития / Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.ektor.ru/pages/iso.asp?id=11>.
36. Перцик Е. Н. Среда человека: предвидимое будущее. –М.: “ИНФРА-М”, 2000.
37. Петюшенко Л. Охрана окружающей среды и человеческая деятельность // Стандарты и качество. – 2003. № 2. С. 80–82.
38. Реймерс Н.Ф. Природопользование / Словарь-справочник. – М.: “Мысль”, 1990.
39. Стандарты ИСО серии 14000: история и статистика / Н. Аладышкина // Стандарты и качество. – 2001. – № 5–6. – С. 92–95.
40. Тимофеева С.С. Экологический менеджмент.– Ростов на Дону : “Феникс”, 2004.
41. Урсул А.Д., Романович А.Л. Концепция устойчивого развития и проблема безопасности.–Электронный ресурс.–Режим доступа: <http://www.philosophy.nsc.ru/journals/philsience>.
42. Устойчивое развитие всегда на пике достижений! // ИСО 9000 + 14000. – 2004. – № 4. – С. 17–19.
43. Хабарова Е.И. Экологически ориентированный производственный менеджмент // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. - №3. – С.111 – 117.
44. Экологический менеджмент промышленных предприятий как путь уменьшения реального вклада стационарных источников в загрязнение окружающей среды свинцом в Российской Федерации / Т. В. Гусева и др. // Электронный ресурс. –Режим доступа: <http://www.14000.ru/articles/viniti.php>.
45. 100 величайших катастроф мира. Перевод В.Ф. Дюбина, В.А. Иванова, Г.А. Коломорova. – М.: «Мир книг», 2007

Интернет сайтлари

1. www.bilim.uz – ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.
2. www.ziyo.edu.uz – ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.
3. www.ziyo.net.uz – ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.
4. www.mintrud.uz – ЎзР Меҳнаг ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги сайти.
5. www.minzdrav.uz – ЎзР Соғлиқни сақлаш вазирлиги сайти.
6. www.mchs.gov.uz – ЎзР Фавқулудда вазиятлар вазирлиги сайти.
7. www.uznature.uz – ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси сайти.
8. www.standart.uz – ЎзР Стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги сайти.
9. www.lex.uz – ЎзР Адлия вазирлиги сайти.
10. www.sanoatktn.uz – ЎзР Саноатда, қончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси сайти.
11. www.znakcom-plect.ru - Охрана труда и техника безопасности РФ.
12. www.hsea.ru – Охрана труда. Промышленная и пожарная безопасность. Предупреждение чрезвычайных ситуаций РФ.
13. www.ipb.mos.ru – Технологии техносферной безопасности. РФ
14. www.un.org/esa/sustdev/ – Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ) нинг барқарор ривожланиш комиссияси сайти.
15. www.unesco.org – БМТнинг маориф, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти сайти.
16. www.unep.org – БМТнинг атроф-муҳит бўйича дастури сайти.
17. www.undp.org – БМТнинг ривожланиш дастури сайти.
18. www.unece.org/env/esd/ – БМТнинг иқтисодиёт комиссияси сайти
19. www.unfra.org – БМТнинг аҳолишунослик дастури сайти.
20. www.who.org – Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг сайти.
21. www.ekotalim.uz – Миллий касбий таълимда эко таълим сайти

Нигматов Асқар Нигматуллаевич
Мухамедов Шерзод Нурмухамедович
Хасанова Нигора Асқаровна

**ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ ВА
ЭКОЛОГИЯ
МЕНЕЖМЕНТИ**

«Наврӯз» нашриёти. Тошкент - 2014

Мухаррир: Турсунова М.
Техник муҳаррир: Ҳақимов М.
Саҳифаловчи: Мухамедов Ш.

«NAVRO'Z» нашриёти. Лицензия № А1.170
Нашриёт манзили: Тошкент, .А.Темур кўчаси, 19 -уй.

Босишга рухсат этилди 20.12.2014 й. Қоғоз бичими 60x84^{1/1}
Times гарнитураси. Босма тобоғи 12,5. Нашр ҳисоб тобоғи 13,5.

Адади 200 та. Офсет қоғоз. Буюргма № 1815976
«Munis design group» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилган.
100170, Тошкент ш. Дўрмон йўли-25.

ISBN 978-9943-381-06-3